

4357

Port, kerk en arbeidsvrede

Economische en politieke verhoudingen
in Alto Douro, Portugal

Jan Willem Bennema

Port, kerk en arbeidsvrede

Aan: *Iris*
Roosmarijn
Sita

Port, kerk en arbeidsvrede
Economische en politieke verhoudingen
in Alto Douro, Portugal

Een wetenschappelijke proeve
op het gebied van de sociale wetenschappen,
in het bijzonder de culturele antropologie

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen op
woensdag 6 mei 1992
des namiddags te 3.30 uur

door

Jan Willem Bennema

geboren 17 januari 1948
te Den Helder

Nijmegen, 1992

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Bennema, Jan Willem

Port, kerk en arbeidsvrede economische en politieke
verhoudingen in Alto Douro, Portugal / Jan Willem Bennema,
[ill. van de auteur] - [S.l. : s.n.] - Ill., krt

Proefschrift Nijmegen - Met lit. opg. - Met samenvatting in het
Engels

ISBN 90 9004957 6

Trefw. Portugal, economie, politiek

Druk KUN

I	Inleiding en probleemstelling	1
	1 Alto Douro	1
	2 De keuze van het gebied	2
	3 De keuze van het dorp	3
	4 Doeleinden van de studie	4
	5 Vraagstelling	5
	6 Indeling van de studie	6
	Noten bij hoofdstuk I	7
II	Alto Douro	9
	1 Ligging	9
	2 Natuurlijke omgeving	10
	3 Verbindingen; een gebied van dorpen	13
	4 De handel in port	15
	5 Landgebruik	22
	<i>Vóór de tijd van de port</i>	22
	<i>In de tijd van de port</i>	23
	6 Demografie	25
	Noten bij hoofdstuk II	30
III	Soutelo	33
	Noten bij hoofdstuk III	40
IV	De bedrijven en de producenten	43
	1 De bedrijfstypen	43
	2 <i>Vóór de tijd van de port</i>	44
	3 De tijd van de port	45
	<i>Inleiding</i>	45
	<i>De gezins- en deeltijdbedrijven</i>	46
	<i>De werkgeversbedrijven</i>	55
	<i>Twee voorbeelden van bedrijven</i>	68
	Noten bij hoofdstuk IV	73

V	Beroepsstructuur; de betaalde krachten	81
	1 Nationale statistieken	81
	2 De beroepsstructuur in Soutelo	83
	3 De betaalde krachten in Soutelo	84
	Noten bij hoofdstuk V	88
VI	De lonen en de reserve aan arbeidskrachten	91
	1 De lonen sinds de jaren 1770	91
	2 De arbeidsreserve	96
	Noten bij hoofdstuk VI	98
VII	De politieke verhoudingen in deze eeuw	101
	1 Inleiding	101
	2 Leiders	102
	3 Priesters en politiek	109
	4 Het ontbreken van 'klassenstrijd'	112
	Noten bij hoofdstuk VII	118
VIII	Alto Douro en Alentejo	119
	1 De vergelijking met andere gebieden	119
	2 Alentejo	122
	3 Natuur en landgebruik in het agro-pastorale Zuiden	123
	4 De Alentejaanse landbouw sinds oude tijden	128
	5 De bedrijven van Alentejo voor 1974	130
	6 Het relatieve aantal landarbeiders in Alentejo (1970)	131
	7 Het Rode Zuiden	133
	Noten bij hoofdstuk VIII	137
IX	Verklaringen van het politieke gedrag van landarbeiders	145
	1 Vraagstelling en hypothesen	145
	2 Alto Douro en theorieën over klassen en klassenstrijd	147
	3 De arbeidsmarkt en de bereidheid tot protest	152
	4 Diende de emigratie uit Alto Douro als veiligheidsklep?	154
	5 Klassen-doorkruisende loyaliteiten en politiek gedrag	155
	6 De tegenstelling tussen klassen (beschouwing naar aanleiding van de voorafgaande hypothesen)	160
	7 De afstand tot de grote industrieën en de politieke kleur van landarbeiders	166
	Noten bij hoofdstuk IX	170

X	Kerkelijk leven en politieke gezindheid	175
	1 Inleiding	175
	2 De kerk en de politieke hervormers	176
	3 Tradities van kerkseheid en onkerkseheid	179
	4 Kerkseheid en argwaan jegens hervormers	187
	5 Onkerkseheid als verklaring van politiek gedrag	189
	6 Het stemgedrag in het kerkse gebied	190
	7 Portugal en Frankrijk	191
	8 Economie, kerkelijk leven en politieke kleur	194
	Noten bij hoofdstuk X	195
 XI	 Samenvatting en conclusie	 201
	1 De landbouw	201
	2 Het politieke gedrag van de landarbeiders	203
	3 Een woord achteraf	204
	 Kaarten en aanhangsels	 207
	 Verklarende woordenlijst	 227
	 Literatuur	 231
	 Summary	 247
	 Curriculum vitae	 253

Deze studie is gebaseerd op onderzoek dat ik met geldelijke steun van de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN) heb verricht. Ik ben de KUN en mijn promotor, Anton Blok, zeer erkentelijk voor de mogelijkheid die zij mij hebben geboden tot het schrijven van dit proefschrift.

Mijn vrienden in het dorp van veldwerk, Soutelo, wil ik graag *com um apertado abraço* bedanken voor hun gastvrijheid en voor het vertrouwen dat zij altijd in mij hebben gehad. Van de vele behulpzame Portugezen noem ik met name Arminda, die mij en mijn vrouw Iris zo uitvoerig 'onderricht' heeft over mensen en dingen in Soutelo. De echte namen van personen in Soutelo en omgeving blijven in deze studie ongenoemd: de discretie vereist het gebruik van pseudoniemen.

Ik heb nuttig gebruik kunnen maken van gegevens verschaft door het Instituto do Vinho do Porto, de Casa do Douro en op plaatselijk niveau de Grémio da Lavoura en de Conservatória do Registro Civil. Daarvoor druk ik graag mijn erkentelijkheid uit. Luchtfoto's verkreeg ik dank zij de bemiddeling van Sr. Humberto Gabriel Mendes, die bij het Instituto Geográfico e Cadastral in Lissabon werkte. Sra. Maria Vanda de Lima Perdigão van het Instituto Superior de Agronomia in Lissabon was zo vriendelijk mij aan kaarten van het landgebruik en de bodemgeschiktheid te helpen.

Met plezier denk ik terug aan de gesprekken met Maarten van der Wee, Lisette van den Hoogen en Koos Kuiper over geschreven stukken en over mijn onderzoek in het algemeen. Ik heb mijn voordeel gedaan met hun op- en aanmerkingen, maar heb mij ook en vooral gesterkt gevoeld door de belangstelling die zij toonden.

De hulp van Jakob Bennema, Con van Goor en Huub de Jonge is misschien wel doorslaggevend geweest voor het welslagen van dit onderzoek. Deze strenge maar aardige critici hebben zich veel moeite getroost leesbare en minder leesbare stukken door te

werken. Zij deden mij nuttige ideeën aan de hand voor kleine en grote veranderingen in de tekst; hun morele steun betekende een grote aanmoediging. Jakob Bennema, mijn vader, bracht mij het besef bij dat een onderzoeker altijd voor kritiek moet openstaan maar zich anderzijds niets moet laten aanpraten. Ik heb steeds geprobeerd deze richtlijn te volgen.

Bij het voltooien van het proefschrift kreeg ik tot mijn grote genoegen hulp van Susana Beek-Hobart, die mijn Engelse samenvatting in 'echt Engels' vertaalde. Ik ben ook veel verschuldigd aan Brenda Renssen, die het manuscript omtoverde tot een mooi ogende tekst. Roosmarijn Bennema maakte de tekening van de druivenplukster en de kerk.

Ik wil mijn familie en schoonfamilie en vooral mijn moeder, Nel Verwey, graag bedanken voor hun steun, belangstelling en geduld. Het geduld van Iris is zo zwaar op de proef gesteld dat ieder woord van dank tekort zou schieten. Daarom zeg ik alleen hoe blij ik ben geweest met haar hulp en draag ik dit boek op aan haar en aan onze kinderen.

1 Alto Douro

Deze studie gaat over de arbeidsverhoudingen, de rechten op het land en de dominante politieke kleur in de landstreek Alto Douro in Portugal. Het onderzoek berust op antropologisch veldwerk in het dorp Soutelo do Douro van augustus 1977 tot juli 1978 en van augustus tot december 1980. Daarnaast is gebruik gemaakt van etnografische literatuur.

Alto Douro is het gebied van herkomst van de port, de met wijnalcohol versterkte wijn die sinds de achttiende eeuw internationale bekendheid geniet. Alto Douro ligt in het noorden van het land en grenst in het westen aan berggebieden, in het noorden aan de streek Trás-os-Montes, in het zuiden aan de streek Beira Alta en in het oosten aan Spanje (zie kaart 1 en 2). De streek van de port levert ook gewone wijnen, olijfolie en amandelen. Alto Douro is een voorbeeld van wat men een 'exporterend perifeer gebied' of een 'wingewest' zou kunnen noemen.¹ De streek is van buitenaf opengelegd. Andere bestaansbronnen dan de landbouw zijn schaars en een stedelijk leven ontbreekt. De wisselvallige vraag naar het exportprodukt bepaalt de bedrijvigheid en heeft vaak een grote invloed gehad op de demografische ontwikkelingen.

De uitvoer van port op grote schaal dateert uit de achttiende eeuw. De landbouw was oorspronkelijk kleinschalig, maar vanaf de achttiende eeuw ontstonden er ook grote bedrijven en vormde zich een brede laag van landarbeiders. De landarbeiders krijgen in deze studie de meeste aandacht. Tot ongeveer 1960 heerste er onder hen, zoals bewoners zeggen, 'een waanzinnige armoede', terwijl de werkgevers in betrekkelijke welstand leefden. Op grond van de economische tegenstelling tussen de landarbeiders en hun werkgevers zou men verwachten dat Alto Douro een

traditie van arbeidsonrust kent, en dat de meerderheid met 'linkse' politieke stromingen sympathiseert. Daarvan is echter geen sprake: arbeidsonrust in de zin van massaal protest van betaalde krachten is nooit voorgekomen, en 'rechts' wint bij verkiezingen. Anders dan in zuidelijke delen van Portugal heeft de kerk veel invloed behouden.

2 De keuze van het gebied

Er is in Alto Douro weinig sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Dit was één van de redenen waarom ik de streek in 1977 als onderzoeksgebied koos. In 1973 had ik veldwerk verricht in het noorden van Trás-os-Montes, waar anders dan in het portwijngebied een brede laag van kleine boeren voorkwam (Bennema 1978). De agrarische samenleving in noordelijk Trás-os-Montes was van oudsher bekender dan die in Alto Douro, dank zij een dorpsstudie door Jorge Dias (1953; vgl. de recente studies O'Neill 1987 en Brito 1987). Mijn nieuwsgierigheid naar de samenleving rond de port werd vooral gewekt door een korte beschrijving van Alto Douro en zijn grote wijngoederen waaraan Jorge Dias had meegewerkt (Dias, Ribeiro & Teixeira 1949), en verder door een verkennende dorpsstudie (Benkert 1960).

Een andere reden waarom ik Alto Douro voor mijn onderzoek heb gekozen is dat dit gebied een interessant 'geval' vormt in verband met de discussie over politieke implicaties van economische verhoudingen. Volgens een gangbare opvatting leidt het ontstaan van een brede laag van betaalde krachten tot arbeidsonrust en tot de organisatie van hen die met de handen werken. Karl Marx dacht bij 'betaalde krachten' aan de fabrieksarbeiders, maar de mening dat het ontstaan van een loonarbeidersklasse tot sociale onrust, organisatie en een groei van de aanhang van 'links' leidt is ook te vinden in publikaties over agrarische samenlevingen. In Zuid-Europa hebben onder andere J. S. MacDonald en Edward Malefakis verbanden gelegd tussen arbeidsverhoudingen en maatschappelijke onrust in landbouwgebieden. Volgens de eerste auteur, die over het Italiaanse platteland schrijft, ontstond *labour militancy* alleen daar waar zich door de ontwikkeling van de marktgerichte produktie een duidelijke schei-

dingslijn tussen sociale klassen had ontwikkeld. Al naar gelang de streek bestonden de klassen uit werkgevers en landarbeiders of uit verpachters en pachters (MacDonald 1963). Malefakis brengt de traditie van arbeidsonrust in Zuid-Spanje in verband met het voorkomen van een grote landarbeidersklasse en met de ongunstige materiële omstandigheden waarin de landarbeiders leefden (1970, 1972). Beide auteurs trekken vergelijkingen tussen gebieden in de landen van hun onderzoek, om hun veronderstellingen over samenhangen tussen arbeidsverhoudingen en politiek gedrag te toetsen. Hun vergelijkende werkwijze inspireerde mij, maar ik merkte dat het voorbeeld van het portwijngebied (waar een grote, arme maar rechts-gezinde landarbeidersklasse woonde) althans op het eerste gezicht in strijd was met hun verklaring van arbeidsonrust en linkse gezindheid uit het bestaan van een duidelijke klassenstructuur. Ik vroeg mij af of de tegenspraak misschien slechts schijnbaar was, en of de arbeidsvrede in het portwijngebied verklaarbaar was uit het ontbreken van zo'n sterk ontwikkelde klassenstructuur als die in 'rode' gebieden. Een algemenere vraag was in hoeverre economische relaties of ontwikkelingen de arbeidsvrede begrijpelijk maken (het is ook denkbaar dat de arbeidsvrede minder direct verband houdt met de economie).

3 De keuze van het dorp

De wijngaarden voor de produktie van port zijn alleen in een deel van het portwijngebied sterk verbreid (zie kaart 7a). Bij het zoeken naar een dorp voor het veldwerk beperkte ik mij tot dit deel. De kennismaking met bewoners van de buurdorpen Nagoselo en Soutelo en de mogelijkheid in het laatste dorp onderdak te krijgen leidden tot de uiteindelijke keuze.

Soutelo (gemeente São João da Pesqueira) ligt in het midden van Alto Douro. Port, gewone wijn en olijfolie zijn de hoofdprodukten van het dorp. De aanplanten van olijf- en amandelbomen beslaan meer grond dan in het westen van Alto Douro gebruikelijk is en nemen een groot deel van het dorpsgebied in (kaart 9). Hun opbrengst is echter minder waard dan de druivenoogst. Het aantal wijnstokken per hoofd van de bevolking is hoog (2600 in 1979; vgl. kaart 7c). De port-wijngaarden beslaan in Soutelo

een groter deel van de oppervlakte dan gemiddeld in Alto Douro. Het inwonertal van Soutelo (tegen de zeshonderd in 1980) is representatief voor de dorpen in een 'groep' van gebieden in het midden en oosten van Alto Douro. In zijn agrarische beroepsstructuur is Soutelo representatief voor de dorpen van de streek als geheel; de dominante politieke kleur en het kerkelijke leven zijn in Soutelo ook niet anders dan in Alto Douro als geheel.²

4 Doeleinden van de studie

De studie heeft de volgende doeleinden, waarvan het tweede de meeste nadruk krijgt:

- 1) De kennismaking met een interessant gebied waar nog weinig onderzoek verricht is. Mijn belangstelling gaat vooral uit naar de landbouwbedrijven en de verhoudingen tussen hen die met deze bedrijven te maken hebben. Ik beschrijf de bedrijven en arbeidsverhoudingen vanuit een historisch perspectief en besteed ook aandacht aan de natuurlijke omgeving waarin de landbouw zich ontwikkeld heeft.³
- 2) De beantwoording van de vraag waarom er in het portwijng gebied arbeidsvrede heerst. In hoeverre maken de arbeidsverhoudingen of de rechten op het land de arbeidsvrede begrijpelijk? In hoeverre wordt zij door andere omstandigheden verklaard?

De term 'arbeidsverhoudingen' heeft betrekking op a) de arbeidsverdeling in de samenleving of in de plaatselijke gemeenschap, dat wil zeggen de samenstelling van de werkzame bevolking (hoe is de beroepsbevolking opgebouwd, hoeveel deeltijdproducenten en hoeveel deeltijdarbeiders zijn er?), b) de taakverdeling op de bedrijven, bijvoorbeeld tussen de werkgever, de voorman en de landarbeiders, en c) de inhoud van de verhoudingen tussen de betaalde krachten en hun werkgevers (bijvoorbeeld: welke 'speelruimte' hebben landarbeiders in hun onderhandelingen met werkgevers? Hoe hebben de lonen zich ontwikkeld?). De 'rechten op het land' zijn de eigendoms- en pachtrelaties. Onder 'arbeidsvrede' versta ik het ontbreken van massaal protest van arbeidskrachten. Waar arbeidsvrede heerst kunnen ook arbeidsconflicten voorkomen, maar het gaat dan

om kleinschalige conflicten die zich bijvoorbeeld op één bedrijf afspelen en niet om een confrontatie tussen werkers en werkgevers als klassen.

5 Vraagstelling

Het onderzoek naar de arbeidsverhoudingen en de rechten op het land houdt in dat er vragen worden gesteld over de bedrijven, de producenten, de opbouw van de beroepsbevolking en de relaties tussen werkgevers en landarbeiders.

Gegevens over de bedrijven zijn nodig voor een goed begrip van de rechten op het land en de arbeidsverhoudingen. Belangrijke vragen over de bedrijven zijn de volgende: Hoe is de schaalvergroting sinds de achttiende eeuw verlopen? Welk deel van het areaal wordt thans ingenomen door bedrijven waar de loonarbeid domineert? Hoe frequent zijn de bedrijven waar de producenten en hun gezinsgenoten zelf het meeste werk verrichten? Hoeveel van deze bedrijven zijn groot genoeg om in de behoefte van het gezin te voorzien? Hoe verschillen de bedrijven in omvang en productie? Behoort Alto Douro tot de streken waar een sterke bevolkingsgroei het ontstaan van vele 'te kleine' bedrijven in de hand gewerkt heeft?

In sommige andere delen van Zuid-Europa, waaraan in de literatuur meer aandacht besteed is, leidde een grotere produktie voor de markt niet tot de groei van het aantal betaalde krachten, maar tot de verbreiding van pachtbedrijven die in familieverband bewerkt werden (zie bijvoorbeeld Wallerstein 1974:103 e.v.). Dit gebeurde in streken met gemengd landgebruik maar soms ook daar waar de wijnbouw kwam te domineren, bijvoorbeeld in de Catalaanse streek Alto Panadés in de vorige eeuw (Hansen 1977:56 e.v.). Wat verklaart dit verschil met Alto Douro? En hoe hebben pacht en eigendom zich in Alto Douro ontwikkeld?

De beschrijving van de bedrijven geeft ook aanleiding tot vragen over de producenten, bijvoorbeeld: Wie zijn de werkgevers van de landarbeiders? Hoeveel producenten zijn boer van hoofdberoep, en hoeveel producenten zijn in de eerste plaats landarbeider?

Voor het beschrijven van de arbeidsverhoudingen is voorts een telling van de beroepsbevolking nodig. Welk deel maakt de agrarische beroepsbevolking uit van de totale beroepsbevolking, en hoe is zij opgebouwd? De gegevens over de beroepscategorieën moeten worden gecombineerd met die over de bedrijven. Bijvoorbeeld: welk percentage van de landarbeiders bezit een deeltijdbedrijf?

Het onderzoek naar de lonen dient recht te doen aan eventuele periodieke veranderingen in het verleden. In 1960 waren de lonen nog zeer laag. Zijn er in het verdere verleden grote periodieke stijgingen en dalingen opgetreden, of verdienen de landarbeiders altijd weinig? Hoe sterk is het loonpeil na 1960 gestegen?

Om het hoofdprobleem van de studie te onderzoeken (waarom heerst er arbeidsvrede?) vergelijk ik Alto Douro systematisch met de landstreek Alentejo in Zuid-Portugal (zie kaart 1). In Alentejo bestaat wèl een traditie van massaal protest van landarbeiders, en 'links' is er in de meerderheid. Wat verklaart dit verschil tussen Alto Douro en Alentejo? Ik toets zes mogelijke interpretaties en breng daarbij de opvattingen van veel auteurs ter sprake. Ik breid de vergelijking uit tot andere gebieden, die met Alto Douro of Alentejo verwant zijn.

6 Indeling van de studie

Hoofdstuk II en III vormen een eerste verkenning. De vragen over de arbeidsrelaties en rechten op het land komen aan de orde in hoofdstuk IV, V en VI, waar achtereenvolgens wordt stilgestaan bij de bedrijven en de producenten, de beroepsbevolking en de verhoudingen op de arbeidsmarkt. Hoofdstuk VII, VIII, IX en X zijn gewijd aan de politieke verhoudingen en de vraag waarom er arbeidsvrede heerst.

1. Alto Douro vormt een perifeer gebied ten opzichte van Porto (de grootste stad van Noord-Portugal) en van de rijke landen waar de port gedronken wordt. De begrippen 'periferie' en 'kern' zijn sinds de jaren zeventig in gebruik ter aanduiding van grote gebieden in het mondiale economische systeem dat zich vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw heeft ontwikkeld (Wallerstein 1974; vgl. Schneider & Schneider 1976).
2. Zie noot 3 bij hoofdstuk III over de oppervlakte aan wijnbouwgrond en de verhouding tussen de produktie van port en gewone wijn in Soutelo en het gebied als geheel. Zie noot 2 bij hoofdstuk III over de verschillen in grootte van de nederzettingen. Zie hoofdstuk V, § 3 over het aandeel van de betaalde krachten in de agrarische beroepsbevolking in Soutelo en in de belangrijkste portwijnproducerende gemeenten. Twee kaarten in een artikel van João Ferrão (1982, fig. 10, 11) geven een beeld van de beroepsstructuren in de gemeenten van het Portugese vasteland in 1970 (zie ook deze studie, kaart 11). De representativiteit van Soutelo in politiek en kerkelijk opzicht blijkt in hoofdstuk VII en X.
3. Mijn standpunt is dat het onderzoek naar agrarische bezits- en arbeidsverhoudingen op plaatselijk of regionaal niveau dient te geschieden. Algemene uitspraken zoals die van Wallerstein over de ontwikkelingsgeschiedenis van deze verhoudingen in grote gebieden als 'de mediterrane Christelijke wereld' verhullen ten onrechte de grote regionale diversiteit (zie Wallerstein 1974:100 e.v.).

1 Ligging

De Douro, die in Spanje een groot vlak stroomgebied heeft, doorkruist in Portugal achtereenvolgens een gebied van plateaus die ongeveer 500 m hoog zijn, een gebied waar gebergten de rivier flankeren, en een heuvelachtige streek waarin de rivier een nauw dal heeft uitgesleten. Bij de monding ligt Porto, de tweede stad van Portugal. Het langste deel van de Portugese Douro is dat tussen Spanje en de gebergten. Dit deel, Alto Douro of de Boven-Douro, heeft zijn westpunt in Barqueiros bij Mesão Frio, 65 km van de kust; de oostpunt bevindt zich bij Freixo de Espada-à-Cinta op 160 km van de kust.

Alto Douro ontleent zijn karakter als streek aan zijn hoofdprodukt de port, en aan de bijzondere samenlevingsvorm die de produktie en de verhandeling van de druiven en wijn met zich meebrengen. De onversneden port komt uitsluitend uit dit gebied. Kaart 3 en 4 geven het portwijngebied aan zoals de overheid dit afgebakend heeft. De *Região Demarcada* beslaat 2.500 km² en had rond 1980 een bevolking van 170.000 personen. Het gebied volgt de grenzen van bestuurseenheden en omvat daarom ook land dat ongeschikt is voor de produktie van port. Verder is er zeer veel land waar men druiven voor de port zou *kunnen* verbouwen. Er wordt ook veel tafelwijn (gewone wijn) geproduceerd.

Men verdeelt Alto Douro vaak in twee gebieden, die bij de samenvloeiing van de Douro en de Corgo aan elkaar grenzen. Ten westen van de Corgo ligt Baixo-Corgo of Beneden-Corgo (kaart 4). Dit gebied beslaat slechts een klein deel van Alto Douro maar de wijnbouw heeft er een grote verbreiding. Het overige deel van het portwijngebied wordt Cima-

Corgo of Boven-Corgo genoemd. De verdeling berust op de kwaliteit van de wijnen: Boven-Corgo brengt de hoogst gekwalificeerde portwijnen voort.

Het belang van de port als een nationaal produkt verklaart waarom veel Portugezen Alto Douro eenvoudig *o Douro* noemen: dat deel van het dal waaruit de port afkomstig is vatten zij op als 'de Douro'. De port wordt opgeslagen in de kelders van de exporteurs bij de riviermonding, tegenover de stad Porto. Aan Porto ontleent de port zijn naam: *port wine* of *vinho do Porto*. Vele producenten noemen de drank echter, niet zonder trots, *vinho do Douro*.¹

2 Natuurlijke omgeving

Als aspecten van de natuurlijke omgeving onderscheid ik de gesteenten en het reliëf, het klimaat en de bodems.

Gesteenten en reliëf. Alto Douro valt vrijwel samen met een gebied van leigesteenten of schisten. De schisten die in Alto Douro overwegen zijn bruinig en grijsig; men dient ze niet te verwarren met de zwarte leisteen die voor dakpannen en schrijfbordjes gebruikt wordt. Het woord schist verwijst naar de splijtbaarheid (schistositeit) van de leigesteenten. De schisten van Alto Douro zijn meer dan vijfhonderd miljoen jaar oud. Als gevolg van vervormingen van de aardkorst zijn zij vertikaal of bijna vertikaal gelaagd. Een gordel van granieten omringt het gebied van de schisten. De schisten en granieten in Portugal behoren tot het Iberische of Hesperische massief, een geologisch gebied dat eerst geplooid en later weer afgevlakt is.

Alto Douro bestaat uit diepe dalen tussen plateaus en bergen (zie kaart 5). Ten westen van Lamego en Régua verheffen de bergmassieven Montemuro (hoogste punt 1382 m) en Marão (1415 m) zich aan weerszijden van de rivier. Régua aan de noordoever van de Douro ligt in een laagte, en ten oosten daarvan begint het landschap van plateaus. De randen van de plateaus liggen meestal op 500 à 600 m boven zee, en de rivier bevindt zich in het grootste deel van Alto Douro beneden de 100 m. In het oosten grenst Alto Douro aan een groot vlak gebied in Spanje. De

plateaus zijn het resultaat van een oude erosie-cyclus; de dalen van Alto Douro vormen daarentegen een jong landschap, "een volkomen op zichzelf staand erosielandchap met een zeer geprononceerd eigen karakter" (Lautensach 1964:471). Dit land is zeer geaccidenteerd. Sommige zijrivieren en beken stromen door kloofdalen; in de Douro komen scherpe bochten voor waarbij het dal zich vernauwt. Alleen bij Régua is het land minder ruig.²

Klimaat. Het klimaat is mediterraan, met warme, droge zomers en zachte winters. De beschutte ligging beïnvloedt het klimaat in de portwijdalen en de andere lage delen van het Noordoosten. Suzanne Daveau noemt deze regionale variant van het mediterrane klimaat een 'door de ligging versterkt landklimaat'.³ Beneden Soutelo heerst hetzelfde klimaat als bij de kleine plaats Pinhão, waarover weerkundige gegevens beschikbaar zijn. Pinhão kent uitzonderlijk hoge temperaturen van juni tot september, bijvoorbeeld gemiddeld 25,8° in augustus over de jaren 1933-1945. De zomers zijn droog. De regenval in augustus is 9 mm, tegen 21 mm aan zee bij Porto. Er is gemiddeld vier maanden per jaar een tekort aan grondwater. 's Zomers, aldus de zegswijze, drogen de bronnen uit en staan de bergen in brand (*secam as fontes e ardem os montes*).

De winters zijn zacht, al neemt de temperatuur landinwaarts af. Als gemiddelde in januari is in Pinhão 7,3° gemeten en in Moncorvo in het oosten 6,0° (vgl. Porto, waar een zeeklimaat heerst: 8,8°). Ook ten oosten van Pinhão vindt men nog veel beschutte plekken waar een koudegevoelig gewas als de sinaasappel goede kansen heeft. Er valt 's winters veel regen, zoals bijna overal in het westen van het Iberisch Schiereiland en in grote gebieden rond de Middellandse Zee (Houston 1964:23). In januari viel in de jaren 1933-1945 in Pinhão gemiddeld 100 mm. De winterregens dragen sterk bij tot de hoogte van de neerslag per jaar (deze bedraagt 900 mm in de westpunt van Alto Douro, 670 mm in Pinhão en slechts 300 mm aan de oostgrens). De winterregens doen kolkende beekjes en watervallen ontstaan; hellingen worden dan afgekalfd en muren van landbouwterrassen storten in. Het voorjaarsweer is wisselvallig.

Het mediterrane klimaatgebied wordt soms omschreven als het gebied waar de olijf goed groeit.⁴ De olijfboom komt dank zij de droge zomers tot in Noordwest-Portugal voor, maar zij heeft betere kansen "op kalkgronden en in warme gebieden die beschut zijn tegen de zeewind" (Ribeiro

ro 1986:70). Alto Douro behoort tot de beschutte gebieden. Het 'klimaat van de olijfbboom' heerst ook in de overige lage delen van het Noordoosten, in het stroomgebied van de Mondego, aan de west- en zuidrand van het Centrale Scheidingsgebergte en bijna overal ten zuidwesten en zuiden van dit gebergte, in wat de geograaf Orlando Ribeiro als 'het Zuiden' heeft afgebakend (zie kaart 2).

Bodems. De bodems in Alto Douro waren oorspronkelijk grotendeels lithosolen, dat wil zeggen bodems waar de harde rots zich 10 cm of minder beneden de oppervlakte bevond.⁵ In de wijngaarden is te zien hoe de rots door de bewerking is veranderd: zij is in plakken gespleten en er is een stenige landbouwgrond ontstaan. Bij verdere verpulvering en verweering ontstaat klei, die zich in de laagten ophoopt. Op de klei groeien geen portwijn druiven.

De schist-bodems drogen 's zomers gemakkelijk uit, vooral in het gebied ten oosten van Régua. Zij zijn van nature arm aan stikstof, fosfor en organische stoffen en bevatten vrijwel geen kalk. De grond is bewerkelijk en kan vaak alleen met houwelen, dynamiet en bulldozers geschikt worden gemaakt voor de wijnbouw. Toch is het niet geheel juist het land 'zeer arm' te noemen, zoals Michel Drain doet (1975:48). Vanuit het standpunt van de wijnbouwers is Alto Douro immers een produktieve omgeving. De wijnbouw vormt een geslaagde aanpassing aan de mogelijkheden die de hellingen bieden. Hoewel de bodem geen unieke eigenschappen bezit die Alto Douro van nature tot een gebied van kwaliteitswijnen maken, leent hij zich goed voor de produktie van zoete wijnen. De splijtbaarheid van de schisten in verticale richting begunstigt de groei van de wortels. De wijnstok kan dank zij zijn wortelgestel voldoende vocht aan de bodem onttrekken. Omdat het terrein steil is verdwijnt het regenwater snel, wat de gezondheid van de planten bevordert (zij zouden op vochtige grond vatbaarder zijn voor ziekten). De zomerhitte veroorzaakt een sterke verdamping, waardoor het suikergehalte van de druiven toeneemt. Overmatige verdamping wordt vaak voorkomen door de weerkaatsing van het zonlicht op de schist. Behalve voor de produktie van zoete druiven, geschikt voor de portbereiding, lenen de droge en stenige hellingen zich ook voor de olijf- en amandelteelt.

3 Verbindingen; een gebied van dorpen

De Douro is slechts op een beperkt traject bevaarbaar. Nadat de stroomversnelling van Valeira in 1792 in een smal kanaal was veranderd, konden boten met een platte bodem vanuit het westen de Spaanse grens bij Barca de Alva bereiken (Ribeiro 1977:100). Stroomafwaarts van Alto Douro was de bevaarbaarheid ook op veel plaatsen slecht. Toch is de rivier vanouds een handelsroute. De resten van een Romeinse villa aan de overzijde van de rivier bij Soutelo wijzen op de toegankelijkheid van het gebied. De tijd van de drukste scheepvaart was die na het ontstaan van de handel in portwijnen. *Barcos rabelos*, zeilboten met een spits toelopende voor- en achtersteven en een platte bodem, vervoerden de wijn naar Porto. In de loop van deze eeuw ging men meer wijn via de spoorlijn en, later, via de weg vervoeren. De aanleg van de eerste van een reeks stuwweren vanaf de jaren 1960 betekende het einde van het vervoer per *rabelo*.

Om van Soutelo naar de rivier en de daarlangs lopende spoorweg te komen gebruikte men de *caminhos de consortes* (openbare paden) die zelfs op zeer steile hellingen recht op de rivier af lopen. De wijnvaten werden met een ossewagen over deze paadjes omlaag gebracht - een gevaarlijk karwei wanneer de bodem glibberig was door de regen. Engelse wijnkopers maakten hun tochten langs de wijnboerderijen per ezel, vergezeld door hun ezeldrijvers. Dit kwam tot 1970 veel voor. Muilezelroutes doorkruisten het land.

De weg die Soutelo met de hoofdweg verbindt is in 1907 aangelegd en is lang onverhard gebleven. Na het verdwijnen van het Salazaristische regime in 1974 kwam er meer geld beschikbaar voor het verbeteren van de infrastructuur van het binnenland. De weg naar Soutelo werd geasfalteerd, men verbreedde paden en legde nieuwe landwegen aan. De wijngaarden op steile hellingen zijn nu bereikbaar voor vrachtwagens.

Om van de ene gemeentehoofdplaats naar de andere te komen moet men vaak een grote omweg maken. Slechts één relatief druk bereden route loopt door het portwijngebied: die van Verín in Galicië (Spanje) over Chaves en Vila Real naar Viseu. Zij doorkruist Alto Douro slechts over een kort traject.

Het binnenland van het Noorden kent slechts vijf plaatsen die althans naar Portugese maatstaven stedelijke centra zijn: Viseu, Guarda, Vila Real, Bragança en Chaves. Van de vijf stadjes ligt alleen Vila Real dicht bij Alto Douro. Vila Real had 12.860 inwoners in 1981 (INE, volkstelling). Evenals Régua en Lamego die aan dezelfde noord-zuidverbinding liggen, vervult Vila Real de functie van streekcentrum voor nabijgelegen delen van Alto Douro. Bewoners van andere delen gebruiken voornamelijk de medische voorzieningen van deze plaatsen. De aan de rivier gelegen plaats Peso da Régua (of eenvoudigweg Régua) is de grootste opslagplaats van wijn in het gebied. In Régua zetelt de overheidsinstelling Casa do Douro, die de wijnproductie bijhoudt en reguleert. Ook is Régua het belangrijkste verkeersknooppunt van Alto Douro en de grootste nederzetting. Het belang van deze plaats voor het goederen- en geldverkeer is echter niet aan haar grootte af te lezen: Régua had 5.740 inwoners in 1981. Pinhão, verder stroomopwaarts, is de tweede wijnopslagplaats en wordt omringd door de grootste wijngaarden. Bij de oogst is het druk in Pinhão, maar daarna heerst er weer de slaperige sfeer die men verwachten kan in een plaats die uit één straat bestaat en in 1981 slechts 870 inwoners had.

Steden ontbreken dus: Alto Douro is een gebied van dorpen. Dit is op het eerste gezicht vreemd, want zou men geen grote centra verwachten in een gebied dat zo'n waardevol produkt levert? De tegenstrijdigheid is echter slechts schijnbaar. Mensen van buiten het gebied beheersen de handel. De economie van Alto Douro wordt in hoge mate gedirigeerd vanuit Porto, 'de hoofdstad van het Noorden'. Porto is zowel de uitvoerhaven van de port als het centrum waar de rijke eigenaars van wijngaarden geregeld inkopen doen, en waar sommigen van hen wonen.

Porto was het centrum van waaruit Alto Douro werd opengelegd. Aan het einde van de achttiende eeuw financierde de overheid de bouw van de weg van Porto naar Régua met belastingen geheven op de port. Met geld uit dezelfde bron maakte men de rivier wat beter bevaarbaar. De aanleg van de spoorlijn van Porto naar Alto Douro en Spanje tussen 1873 en 1887 gebeurde op initiatief van de hoge burgerij van Porto. De zijlijn door het kloofdal van de Tua naar Mirandela, een plaats in de vruchtbare Tua-vallei ten noorden van Alto Douro, was in 1887 gereed. Clemente Menéres, zakenman en industrieel uit Porto, gaf de impuls tot de aanleg

van deze lijn. Hij was erbij gebaat. In Mirandela en naburige gemeenten kocht Menéres een groot bezit aan verspreide stukken grond bijeen. Een bos van een miljoen kurkeiken aan de rand van de vallei van Mirandela, produktieve olijfgaarden en vermaarde wijngaarden maken deel uit van de winstgevende bedrijven die deze ondernemer uit Porto en zijn nakomelingen hebben opgebouwd. De overheid erkent de wijngaarden van de familie Menéres als portproducerende enclaves buiten Alto Douro. Deze verdere toeneming van de commerciële produktie in de lage delen van het Noordoosten was ondenkbaar geweest zonder de verbetering van het vervoer.⁶

Het handelsverkeer met Porto is het voornaamste doel waarvoor men de spoorwegen en de weg gebruikt. De handel droeg bij tot de groei van Porto in plaats van tot de vorming van grote centra en een dicht verkeersnet in het portwijngebied. Orlando Ribeiro noemt het grote bedrijf van de absenteïstische landeigenaar of de portwijnfirma, dat vooral rond Pinhão domineert, een 'suburbane organisatievorm' waar de eigenaars vanuit de verafgelegen grote stad het werk dirigeren. Deze verbinding tussen de grootste bedrijven en de agglomeratie van Porto, waar de exporteurs hun winkelders hebben, maakt begrijpelijk waarom urbane structuren in het portwijngebied ontbreken (1972:67; vgl. Godinho 1977:42 over de groei van Porto). Hieraan moet nog worden toegevoegd dat het bergachtige terrein zich niet leende voor het produceren van grote graanoverschotten waarmee een laag van stedelingen zich had kunnen voeden (zie § 5 van dit hoofdstuk); en verder dient opgemerkt te worden dat het Noorden als geheel, met inbegrip van de vruchtbare en dichtbevolkte delen, vanouds minder verstedelijkt was dan het Zuiden (zie hoofdstuk VIII, § 4).

4 De handel in port

Engelse schippers vervoerden reeds in de zestiende eeuw geregeld kleine hoeveelheden wijn uit havens in Noord-Portugal naar hun land. De wijnen kwamen vooral uit het gebied rond Monção (een klein beschut deel van het Minho-dal) en uit Alto Douro; zij hadden een hoge alcoholgraad, wat hun houdbaarheid ten goede kwam. Tegen het einde van de zeventiende

eeuw nam de wijnuitvoer toe. Engeland, de wereldmacht in opkomst, had een handelsembargo ingesteld tegen zijn rivaal Frankrijk. Door het embargo werd Franse wijn in Engeland slecht verkrijgbaar, zodat de Engelsen zich genoodzaakt zagen hun wijn uit andere landen te betrekken. Van de nood een deugd makend leerden zij Spaanse en Portugese wijnen drinken. De Engelse handelskolonie die zich vanaf het midden van de zeventiende eeuw in Porto had gevestigd, deed zijn voordeel met de plotselinge toename van de vraag naar Portugese wijn. Gedurende de Frans-Engelse oorlog (1689-1697) verscheepten Engelse firma's voor het eerst grote hoeveelheden wijn uit Porto naar hun land. Een groeiend deel van de export bestond uit sterke Douro-wijnen, en in de achttiende eeuw werd wijn uit Porto (*port wine*) synoniem met deze wijnen.⁷

De geschiedenis van de handel in port wordt gekenmerkt door een op- en neerolging van tijden van opgang en neergang. Toch is er sprake van een geleidelijke toename van de verhandelde hoeveelheid in de loop van driehonderd jaar.

De uitvoer van portwijnen naar Engeland, gestimuleerd door de Engelse boycot van Franse produkten in de oorlogsjaren 1689-1697, werd ook in de achttiende eeuw begunstigd door de internationale politieke verhoudingen. Na het beëindigen van de boycot hief Engeland nog lange tijd (tot 1786) extra hoge tarieven op de wijnen uit Frankrijk. De uit Portugal ingevoerde wijnen bleven hierdoor tegen Franse concurrentie beschermd. Spanje was evenmin een serieuze concurrent van Portugal, want de wijnexport uit Spanje werd door oorlogsvoering gehinderd. Tijdens de Spaanse Successieoorlog, gevoerd door Engeland en Spanje tussen 1702 en 1713, nam de uitvoer van Spaanse wijnen naar Engeland sterk af. De port kreeg de voorkeur van de Engelse kopers omdat hij goedkoper was dan de zwaar-belaste wijnen uit Frankrijk en omdat hij beter verkrijgbaar was dan Spaanse wijnen. In de jaren 1740, toen de tweede grote oorlog tussen Engeland en Spanje woedde, betrok Engeland meer dan 90% van zijn wijn uit Portugal (Fisher 1971:27-28).

De prijzen die de boeren voor hun portwijnen betaald kregen, namen aanvankelijk snel toe. Vanaf ongeveer 1740 volgde echter een prijsdaling, die langzaam begon maar steeds sneller ging verlopen. In de jaren 1750

bereikte de porthandel een dieptepunt en zakten de prijzen tot een ongekend laag niveau.

De reputatie van de port in Engeland nam vanaf omstreeks 1740 geleidelijk af. Aangemoedigd door de winstmogelijkheden waren veel wijnkopers en boeren en veel verkopers in Engeland ertoe overgegaan port te versnijden en andere wijnen onder de naam van port te verkopen. Veel boeren hadden de produktie opgevoerd door hun wijngaarden te bemesten, wat ten koste ging van de kwaliteit en houdbaarheid van de wijn. Hoewel sommige portwijnen nog goed betaald werden diende de meeste port nog slechts als een goedkope drank, populair onder "de havenarbeiders en de armste klassen" van Engeland (Fonseca 1949 I:23). De handelars in goedkope port ondervonden concurrentie van bierbrouwers en gin-distillateurs (*ibid.*:20-23, Enjalbert 1953:466.)

De daling van de prijs voor port was niet alleen het gevolg van de vervalsingen maar hing evenzeer samen met het ontstaan van een groot wijnoverschot in Alto Douro. Velen konden hun wijn alleen nog als tafelwijn verkopen, en bovendien bleef veel wijn onverkocht, zelfs in jaren van matige produktie (Fonseca 1949 I:21-23). In haar boek over de verlichte despoot Pombal en de port betoogt Susan Schneider ten onrechte dat Pombal de verhoging van de portwijnproduktie had moeten stimuleren (1980:82). Het probleem was juist dat de produktie te snel was toegenomen, zoals dat ook na de achttiende eeuw herhaaldelijk is gebeurd.

Vanaf 1756 stelde het centrale gezag paal en perk aan de produktie door onder andere de grenzen van het portwijngebied vast te leggen en het bemesten van de wijngaarden te verbieden. De markies van Pombal, die Portugal in die tijd als eerste minister met straffe hand regeerde, riep per decreet de *Companhia Geral da Agricultura das Vinhas do Alto Douro* (de Algemene Compagnie van de Verbouw der Wijngaarden van Alto Douro) in het leven. De Companhia hield onder meer streng toezicht op de kwaliteit van de wijnen. Dit beleid had succes: tussen 1756 en 1780 verdrievoudigden de prijzen voor portwijnen en nam de uitvoer met de helft toe (Godinho 1955:253).

In Engeland, waar zowel de bevolking als de welvaart toenam, waren steeds meer consumenten bereid geld aan kwaliteitswijnen te besteden. De handelaren en producenten van port legden zich op de verhoging van de

kwaliteit toe. Vanaf 1765 nam de export eerst langzaam en toen sneller toe: in de jaren zeventig kwam de uitgevoerde hoeveelheid voor het eerst tot ver boven de 100.000 hl, tegen 1790 voerde men voor het eerst meer dan 200.000 hl uit en in 1799 bedroeg de export ruim 500.000 hl (zie aanhangsel 1).

Na 1799 nam de uitvoer snel af. In 1811 viel het exportcijfer terug onder het niveau van 200.000 hl. In deze tijd woedden de Napoleontische oorlogen en heerste er in geheel Europa een economische malaise. Deze algemene crisis was verantwoordelijk voor de val in de exportcijfers.

Vanaf 1811 schommelde de uitvoer van port bijna veertig jaar lang tussen de 100.000 en de 200.000 hl. Engeland begon meer wijn uit andere landen te betrekken. Na 1825 nam de concurrentie door Spaanse wijnen (vooral sherry) toe, en in 1854 werd Spanje het land dat de meeste wijn aan Engeland leverde. Portugal, dat tot 1810 gewoonlijk in ongeveer zeven tiende deel van de Engelse wijnbehoefte had voorzien, leverde rond 1860 nog maar 20 tot 25% van de wijn die Engeland invoerde (Pereira 1971:123-24, 137). Portugal bleef voor zijn afzet echter sterk op de Britse markt aangewezen.

De portwijnproducenten hadden, blijkens mededelingen uit de jaren 1823, 1837, 1844 en 1849, met langdurige crises te kampen.⁸ Slechts twee vijfde van de wijn die zij produceerden werd tot port verwerkt: er was een groot wijnoverschot ontstaan. In 1834 werd de bovengenoemde Companhia door de liberale staat om ideologische redenen ontmanteld. Daardoor verdween de controle op de wijnhandel en nam de vermenging van port met goedkope wijnen weer toe (Lima 1940:27-28).

Al gaf de portuitvoer tussen de jaren 1770 en de eerste helft van de negentiende eeuw een op- en neergaande curve te zien, zij nam op lange termijn toe. Vóór 1770 bedroeg de jaarlijkse export minder dan 100.000 hl; na 1811, in een tijd van stagnatie, voerde men aanzienlijk meer dan deze hoeveelheid uit. Ook in de tweede helft van de negentiende eeuw nam de export toe.

In 1851-1852 brak de druivenziekte *oidium* uit. Door de misoogsten en de traagheid van het herstel ontstond er een schaarste aan port, die tot omstreeks 1860 bleef bestaan. Als reactie op de schaarste boden de handelaren goede prijzen. Tussen 1872 en ongeveer 1885 woedde de veel

ernstiger plaag van de *phylloxera*, die de produktie deed kelderen. Alto Douro bracht in 1883 nog maar een kwart van haar vroegere gemiddelde wijnopbrengst voort. Deze produktiedaling leidde nauwelijks tot hogere prijzen. Miriam Halpern Pereira brengt dit op een aannemelijke wijze in verband met de ontwikkeling van de Engelse wijnmarkt. De toename van de Engelse vraag naar Spaanse en Franse wijnen leidde ertoe dat de verkoopmogelijkheden voor de port gedurende lange tijd achteruit gingen. De in 1851 begonnen prijsverhogingen kwamen in 1862 tot staan. In 1881, dus reeds voordat de *phylloxera*-plaag uitgewoed was, daalden de prijzen sterk. Tot 1910 toe bleven verbeteringen uit.⁹

In deze situatie van lage prijzen en grote concurrentie legden de portwijnfirma's zich toe op het exporteren van grote hoeveelheden. De uitvoer nam toe tot 400.000 hl in 1886 en zakte daarna nooit meer tot het niveau van de jaren 1811-1850 terug. De 'port' bestond echter voor een groot deel uit wijnen die de kenners laag aansloegen. De lage prijzen en de tijdelijke schaarste aan echte port ten gevolge van de *phylloxera* brachten velen ertoe, goedkope wijn aan de port toe te voegen. De goedkope wijnen kwamen bijvoorbeeld uit Estremadura in Zuid-Portugal. Sommigen verhandelden gewone wijnen onder de naam van port. Veel wijnbouwers verhoogden de produktie ten koste van de kwaliteit.

Sinds de beëindiging van het strenge bewind van de Companhia had de overheid in Lissabon alleen bij gelegenheid geprobeerd de crises in de economie van de port te bestrijden. In 1907 - onder de dictatuur van João Franco - werden de grenzen van het portwijngebied echter opnieuw in de wet vastgelegd. Er kwam een verbod op het vervoeren van wijn uit andere streken naar Alto Douro, maar in de praktijk bleef de smokkel nog levendig.¹⁰

Na de Eerste Wereldoorlog nam de handel weer toe. In 1925 exporteerde men een grotere hoeveelheid port dan ooit tevoren (bijna 600.000 hl). De drank werd goed verkocht in de *pubs* van Londen, en ook voerde Frankrijk voor het eerst veel port in. De prijzen die de boeren kregen voor hun port en portwijnmost waren echter aan sterke schommelingen onderhevig.

Na 1924 volgden er prijsverlagingen, die in 1928-1932 in een crisis culmineerden. Engeland bevoordeelde vanaf 1927 de wijnen uit zijn *domi-*

nions door hoge tarieven op andere wijnen te heffen. Frankrijk voerde tijdelijk minder port in. De Depressie van 1929 droeg er ongetwijfeld verder toe bij dat de vraag afnam. Opnieuw ontstond er een groot wijnoverschot. Ook ditmaal was de produktie vaak ten koste van de kwaliteit verhoogd.

Op verzoek van de portwijnproducenten stelde de staat in 1932 normen voor de handel en produktie vast. De overheid was zich onder het bewind van generaal Carmona in 1926-1928 voor het eerst sinds de Liberale Revolutie actief met het economische leven gaan bemoeien (Marques 1976 II:297). De nieuwe instelling Instituto do Vinho do Porto kreeg in 1932 tot taak de wetgeving ten aanzien van de port ten uitvoer te brengen. Het Instituto do Vinho do Porto, dat ook nu nog bestaat, overkoepelt twee syndicaten: dat van de exporteurs en dat van de wijnbouwers. Het laatstgenoemde syndicaat, *Casa do Douro* of Huis van de Douro genaamd, zetelt in Régua. Zij stemt de produktie op de verkoopmogelijkheden af en garandeert de producenten minimumprijzen. Mede dank zij het beleid van het Instituto do Vinho do Porto kwam er na 1932 een einde aan de crisis: de prijzen werden op een meer bevredigend peil teruggebracht. De uitvoer, die minder sterk was afgenomen dan de prijzen, bleef tussen 1927 en 1939 rond het cijfer van 400.000 hl schommelen.

De stagnatie in de internationale handel in de oorlogsjaren 1939-1945 bracht een nieuwe exportcrisis met zich mee. Ditmaal namen zowel de prijzen als de uitvoer drastisch af. Ook na de oorlog voerden de twee grootste afnemers (Engeland en Frankrijk) minder port in dan in de jaren dertig. De markt voor port was, vooral in Engeland, slechter dan die voor sherry. Dit land bleef bovendien de wijnuitvoer uit bijvoorbeeld Australië begunstigen. Doordat de portuitvoer naar Frankrijk veel minder afnam dan die naar Engeland, werd Frankrijk vanaf 1963 de grootste importeur. Het gemiddelde exportcijfer was in de oorlogsjaren van ongeveer 400.000 tot ongeveer 250.000 hl gezakt en nam tot 1965 nauwelijks toe. De groeiende welvaart in Frankrijk en andere Europese landen leidde echter tot een toename in de vraag, en in 1980 werd er reeds meer dan tweemaal zoveel port uitgevoerd als in 1965. In Portugal zelf steeg de vraag ook, maar de kopers bestonden voor een groot deel uit buitenlanders en emigranten op

vakantie. De prijzen voor portwijnmost ontwikkelden zich in de tijd van mijn veldwerk gunstig.

Uit de voorafgaande beschrijving blijkt dat Alto Douro vele en dikwijls lange crisistijden heeft gekend. De vergroting van de export in drie eeuwen verliep schoksgewijs. In de vorige en deze eeuw traden langdurige inzinkingen in de export op. In sommige tijden, zoals in 1928-1932, nam niet de uitgevoerde hoeveelheid maar wel de prijs sterk af.

De wisselvalligheid van de vraag naar portwijnen hing ten eerste samen met de aard van het produkt: port is een conjunctuurgevoelig artikel, waarvan de reputatie bovendien soms ernstig bedreigd werd. Ten tweede was de positie van Portugal als exporteur des te zwakker omdat één land, Engeland, tot in deze eeuw het overgrote deel van de port kocht. Ten derde had het centrale gezag tussen de liberalisatie in 1834 en de tijd van toenemende staatsbemoeienis vanaf 1926 nauwelijks greep op de activiteiten van handelaars en wijnbouwers. Dit verergerde het probleem van de overproductie.

Behalve port heeft Alto Douro ook altijd tafelwijn (gewone wijn) voortgebracht, die anders dan het overgrote deel van de portwijn in Portugal zelf wordt verkocht. In tijden van overproductie verkochten de boeren noodgedwongen veel wijn als tafelwijn. Omstreeks 1935, toen men rond 400.000 hl port uitvoerde, bracht Alto Douro ook ongeveer 400.000 hl aan tafelwijn voort. Omstreeks 1950, toen de uitvoer van port tot een gemiddelde van 250.000 hl was afgenomen, ontwikkelde de markt voor de tafelwijnen zich gunstiger. Alto Douro produceerde toen vijfmaal zoveel tafelwijn als port.

De handel in olijven en amandelen uit Alto Douro is vooral vanaf het laatste kwart van de vorige eeuw toegenomen. Zij kreeg een impuls door de verbetering van het vervoer en door de toename van de verkoopmogelijkheden in de steden, waaronder vooral Porto. De lage prijzen die de producenten tegen het eind van de vorige eeuw voor portwijnen ontvingen, deed hun belangstelling voor de olijf- en amandelteelt toenemen. In vergelijking met sommige gebieden in Zuid-Portugal produceert het portwijngebied echter weinig olijfolie (Girão 1960:330, kaart). Loonstijgingen vanaf de jaren zestig en de invoering van andere soorten tafelolie hebben tot een crisis in de olijfteelt geleid, en tegenwoordig worden op

sommige grote bedrijven veel olijfbomen gekapt (zie noot 20 bij hoofdstuk IV). De amandelteelt is alleen plaatselijk een belangrijke economische activiteit.

5 Landgebruik

Vóór de tijd van de port

In de vroege middeleeuwen bestond Alto Douro, zoals Noordoost-Portugal als geheel, grotendeels uit laagwaardige weidegrond waar schapen en geiten graasden. Het bouwland bestond uit kleine percelen en bedrijven. Aan het begin van de late middeleeuwen werd meer land voor de graanbouw ontgonnen; in Soutelo gebeurde dit vooral in de dertiende eeuw.¹¹

De dalen beneden Lamego, die deel uitmaken van Beneden-Corgo, produceerden in de late middeleeuwen reeds een zoete wijn, de *vinho de Lamego*. De wijn was daar misschien reeds in 1500 het hoofdprodukt (Roseira 1973:118). In Alto Douro als geheel was de wijnbouw voor 1700 echter weinig verbreid.

Beneden-Corgo kende een gevarieerd landgebruik, dank zij het voorkomen van brede, irrigeerbare dalen en relatief vochtige bodems, en misschien ook dank zij goede vervoersmogelijkheden. De mais, tussen 1515 en 1525 in Portugal geïntroduceerd, verbreidde zich snel in Beneden-Corgo. Rond 1530 ging men daar over op de vruchtwisseling tussen mais in de zomer en rogge of tarwe in de winter.¹²

In Boven-Corgo daarentegen droegen het ontbreken van brede dalen, de stenigheid en de droge zomers bij tot een weinig gevarieerd landgebruik: de bevolking verbouwde wintergranen en hield schapen en geiten. Het bouwland bevond zich op de minder hellende stukken hoog boven de rivier. Rogge was het hoofdgewas. De graanopbrengsten waren laag, mede door de schaarste aan kalk in de bodem. Het meeste graanland lag eens in de twee jaar braak. Het vee graasde op het braakland en op de uitgestrekte woeste gronden. In oude teksten wordt melding gemaakt van schapentelers en grote schaapskudden (Costa 1979:207-08, Benkert 1960:20).

Op de woeste gronden verbouwde men ook wat rogge, na het lage houtgewas te hebben afgebrand.¹³ Er werd veel gejaagd. Nagoselo, het

buurdorp van Soutelo, was omstreeks 1750 nog omgeven door land met een wilde begroeiing waar herten, wilde zwijnen, wolven en vossen leefden. Men hield vanouds bijen op de woeste grond (Costa 1979:208).

Olijfgaarden kwamen in de middeleeuwen nog weinig in het Noorden voor. Zij schijnen in de oosthoek van Alto Douro pas in de zestiende eeuw te zijn aangeplant (Taborda 1932:125-26). Rond 1700 echter was de olijfolie-produktie in Soutelo volgens pater Carvalho da Costa 'overvloedig' (Costa 1868 II:199). Er groeiden bij Soutelo ook veel sumak-heesters, gebruikt voor het bereiden van looi- en verfstof. Engelse handelaren kochten in Alto Douro veel sumak en voerden de grondstof naar hun land uit. Carvalho da Costa noemde de olijfolie en sumak in 1708 als de eerste twee produkten van Soutelo, waar men verder 'wat broodgraan en wijn' oogstte (*ibid.*; vgl. Douro 1938).

De olijfolie, de wol, de sumak en de wijn uit de buurt van Lamego leverden sommigen ongetwijfeld veel geld op. Er was echter geen sprake van een in grote bedrijfseenheden georganiseerde produktie, al varieerde de bedrijfsgrootte en al kwam er behalve gezinsarbeid ook loonarbeid voor.¹⁴

Landgebruik in de tijd van de port

In de eerste helft van de achttiende eeuw nam de wijnproduktie ook in Soutelo toe. Het dorp bracht in 1756 vooral wijn en olijfolie voort, naast 'wat broodgraan' (Diccionario Geografico 1756 XXXV). Soutelo viel echter buiten het gebied van de exportwijnen zoals de *Companhia* dat in 1758 afbakende. Een landgoed aan de Douro iets stroomafwaarts van Soutelo werd evenmin tot het gebied gerekend, hoewel de eigenaar verklaarde dat hij zijn wijnen altijd aan exporteurs had verkocht. In 1788, toen de handel was opgeleefd, trok de *Companhia* een ruimere grens en kwamen wijngaarden bij Soutelo binnen de afbakening te liggen. In 1822 werd de grens verruimd door de nieuwe nationale autoriteiten, de Liberalen, op verzoek van landeigenaren in Soutelo en andere dorpen. In 1866 decreteerde de staat een algehele liberalisatie van de handel in wijnen en verloor Alto Douro de status van een afgebakende streek. In 1907 legde de dictator João Franco de grenzen opnieuw in de wet vast, in een poging de bedreig-

de naam van de port te beschermen. De Casa do Douro heeft het tegenwoordige gebied afgebakend.

Ondanks de specialisatie in het landgebruik is er nooit een port-monocultuur ontstaan. Alto Douro produceert meer tafelwijn dan port: in de jaren 1973-77 werd gemiddeld 55% van de druivenmost tot tafelwijnen verwerkt en 45% tot portwijnen (maar de most voor port was per liter ongeveer tweemaal zoveel waard als die voor tafelwijn). De olijfolie is het derde produkt.

Op grond van de verschillen in landgebruik onderscheid ik, in navolging van Dobby (1936:316) drie gebieden binnen Alto Douro: de westhoek of Beneden-Corgo, westelijk Boven-Corgo en oostelijk Boven-Corgo. De laatste twee gebieden grenzen aan elkaar bij het kloofdal van Valeira (kaart 4; zie verder kaart 6 en 7).

Het kleine gebied Beneden-Corgo produceerde in 1965 minder dan 30% van de port. Veruit de meeste wijn bestaat uit tafelwijn. Het land wordt intensief gebruikt: overal komen wijngaarden voor, en daarnaast ook kleine maisvelden, tuinen en vruchtbomen.

Westelijk Boven-Corgo, waar Soutelo ligt, produceerde in 1965 ruim 60% van de port. Bij de kleine plaats Pinhão bevinden zich de grootste portbedrijven van de streek. De port is vaak hoog gekwalificeerd. Er komt ook veel olijfteelt voor, vooral in de gemeente São João da Pesqueira.

In oostelijk Boven-Corgo liggen de wijngaarden sterk verspreid. De port staat hoog aangeschreven, maar oostelijk Boven-Corgo brengt nauwelijks een tiende van de port voort. In de dalen komt sinds de vorige eeuw veel olijf- en amandelteelt voor, en op de hoogten overweegt de verbouw van tarwe en rogge. Er is bovendien enige schapen- en geitenteelt op braakland en woeste grond.

De aanplant van wijnstokken en van bomen in de laatste drie eeuwen betekende overal een vergroting van de schaal van het landgebruik (zie hoofdstuk IV). De gemiddelde bedrijfsgrootte varieert met de intensiteit van het landgebruik. De wijnbouw en de bevoeide akkerbouw zijn intensief in die zin dat een kleine hoeveelheid grond een grote opbrengst geeft; de olijf- en amandelteelt vragen meer grond, en het agro-pastorale landgebruik is nog extensiever. De gemiddelde omvang van de bedrijven neemt daarom van het westen naar het oosten toe. In 1968 bedroeg zij

2 ha in Beneden-Corgo, 4 ha in de gemeente São João da Pesqueira en 12 ha in oostelijke gemeenten.¹⁵

6 Demografie

Soutelo bestond in 1288 uit ruim vijftig huishoudens en schijnt eerder in de dertiende eeuw sterk gegroeid te zijn, dank zij de ontginningen. In de veertiende en vijftiende eeuw nam de bevolking waarschijnlijk eerst af om daarna weer toe te nemen, zoals in Portugal en West-Europa als geheel. In 1527 bestond Soutelo uit 48 huishoudens.

Rui Fernandes beschreef de omgeving van Lamego in 1530 als een welvarend plattelandsgebied waar sommige vrouwen wel tien, vijftien of achttien kinderen kregen. De bevolking groeide er sneller dan in veel andere delen van het koninkrijk. Ik vermoed dat ook Soutelo in de zestiende eeuw een sterke groei kende. Uit cijfers over het aantal huishoudens in 87 nederzettingen leid ik af dat de bevolking in Alto Douro tussen 1527 en 1700 met ongeveer 160% toenam (tegen 90% in Portugal als geheel). Het aantal huishoudens in Soutelo groeide met 150% van 48 tot 120. In het oosten van Boven-Corgo, het dunst bevolkte en meest afgelegen deel van Alto Douro, nam de bevolking minder toe.¹⁶

In de achttiende eeuw, toen de uitvoer van port op gang was gekomen, groeide de bevolking aanvankelijk slechts langzaam. Het gezamenlijke aantal huishoudens van 32 nederzettingen waarover cijfers bekend zijn nam tussen 1700 en 1780 nauwelijks toe: op een geringe vermeerdering tussen 1700 en 1732 volgde een geringe achteruitgang tussen 1732 en 1780. Soutelo telde in 1781 tien huishoudens minder dan aan het begin van de eeuw. In Portugal als geheel was de bevolking daarentegen duidelijk toegenomen (Silbert 1966:115-16).

De vertraging in de bevolkingsgroei kan reeds in de zeventiende eeuw zijn begonnen. Zonder de vertraging volledig te willen verklaren, breng ik in herinnering dat de uitvoer van port voor 1775 slechts zeer geleidelijk toenam. Er was geen sprake van een sterke economische opleving die tot een grote toename van het aantal geboorten zou leiden. Rond 1750 trad er zelfs een crisis in de handel op. De bevolking verarmde door de crisis, en

dit moet zijn weerslag op het sterftecijfer hebben gehad. Volgens een bron uit die tijd stierven velen aan malaria, omdat zij het geneesmiddel kina en de medische verzorging niet konden betalen (citaat in Fonseca 1949 I:27).

De geleidelijke verhoging van de wijnproductie bracht wel een toename van het aantal tijdelijke bewoners met zich mee. Volgens een tekst uit 1782 vormden seizoensmigranten uit Galicië in het noordwesten van Spanje het grootste deel van de arbeiders in de wijnbouw (*Douro* 1938:44).

Tussen 1780 en 1810, toen er veel meer port geproduceerd werd dan voorheen, groeide ook het inwonertal (Balbi 1822:157). De bevolkingsgroei zette zich na de economische opleving voort. De beschikbare gegevens, die voor deze tijd betrekking hebben op 52 nederzettingen, laten zien dat de bevolking althans in Beneden-Corgo en westelijk Boven-Corgo sneller groeide dan in Portugal als geheel. In 1878, toen de tijd van de sterkste groei misschien reeds enkele tientallen jaren voorbij was, telden de 52 nederzettingen tezamen 76% meer huishoudens dan een eeuw eerder, in 1781. Het aantal huishoudens in Soutelo was zelfs met 130% toegenomen, van 110 tot 252. De groei in Portugal als geheel was hooguit 55%.

Sinds het einde van de vorige eeuw is het inwonertal van Alto Douro opmerkelijk langzaam toegenomen. In Portugal als geheel zette de bevolkingsgroei zich vanaf 1880 in een hoog tempo voort. Tussen 1864 en 1960 nam de bevolking van Portugal met 116% toe; die van Alto Douro groeide met niet meer dan een kwart. Soutelo had in 1960 minder bewoners dan in 1864. Grote aantallen mensen zijn sinds het eind van de vorige eeuw uit Alto Douro weggetrokken; de meesten van hen verhuisden naar het buitenland.

Het aantal emigranten uit Portugal is tussen de perioden 1866-1877 en 1901-1911 toegenomen van 9.000 tot 30.000 gemiddeld per jaar, de clandestiene emigranten niet in aanmerking genomen. Tussen 1905 en 1912 nam de emigratie sterk toe. In 1912 waren er bijna 90.000 emigranten, een cijfer dat misschien 120.000 zou bedragen wanneer men de illegalen zou meerekenen. Er volgde een sterke vermindering tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), maar in de jaren twintig verlieten weer betrekkelijk veel Portugezen hun land. Het jaarlijkse gemiddelde bedroeg toen 30.000, waarbij misschien 10.000 illegalen kwamen. In de jaren dertig en veertig,

de tijd van de economische crisis en de Tweede Wereldoorlog, trokken weinig Portugezen weg. In de jaren vijftig was het gemiddelde echter weer bijna even hoog als in de jaren twintig, en in de jaren zestig volgde een sterke verdere stijging. In de periode 1963-1974 emigreerden gemiddeld 116.000 mensen per jaar, al dan niet op wettige wijze; en in 1970 waren er zelfs 173.000 emigranten. Vanaf 1974 volgde weer een afname, doordat de landen van bestemming de immigratiestromen inperkten. In 1974-1983 waren er slechts 24.000 emigranten gemiddeld per jaar. De emigranten van het vasteland (in tegenstelling tot de Azoren en Madeira) trokken in meerderheid naar Brazilië, totdat Frankrijk rond 1960 hun voor naamste land van bestemming werd. In het begin van de jaren zeventig trokken de meesten naar Duitsland.¹⁷

De emigranten naar Europese landen zijn uit veel delen van Portugal afkomstig, maar in de tijd van de trek naar Brazilië was het 'noordelijke binnenland', waartoe Alto Douro behoort, het emigratiegebied bij uitstek. De geograaf en demograaf João Evangelista heeft de regio *Norte Interior* of het binnenland van het Noorden afgebakend als een groot gebied waar de bevolkingsgroei sinds 1864, het jaar van de eerste moderne volkstelling, ver is achtergebleven bij die in Portugal als geheel (1971:36). De regio *Norte Interior* beslaat bijna een derde deel van Portugal en omvat zowel dunbevolkte als dichtbevolkte streken. De landbouw is de eerste bestaansbron. Er zijn weinig stedelijke centra, en de dorpen zijn klein. In 1801, 1820 en 1864 woonde naar mijn berekening 35% van de bevolking van het Portugese vasteland in het gebied *Norte Interior*. In 1960 was dit nog maar 22%, wat vooral te wijten was aan de emigratie.¹⁸

In de districten Vila Real, Bragança, Viseu en Guarda, die Alto Douro omvatten en die tot het gebied *Norte Interior* behoren, bedroeg het aantal emigranten tussen 1891 en 1960 zestig procent van het geboortenoverschot. Uit het land als geheel emigreerden in die tijd 1,1 miljoen personen, wat bijna een kwart was van het geboortenoverschot van 4,8 miljoen (Evangelista 1971:108, 119, 170). Tussen 1960 en 1970 verloor Portugal 3% van zijn inwoners en verminderde de bevolking van de vier districten, en van Alto Douro, met 20%.

Het belang van de landbouw als bestaansbron maakt begrijpelijk waarom uit dit deel van Portugal zoveel mensen weggetrokken zijn: de

meesten konden geen werk buiten de landbouw vinden zonder de geboortestreek te verlaten. De bloeitijden en malaises in de wijnbouw maken meer specifieke demografische veranderingen in Alto Douro begrijpelijk.

In de demografische geschiedenis van Alto Douro na 1864 onderscheid ik drie fasen: de tijd tussen 1864 en 1920, die tussen 1920 en 1950 en die na 1950. De veranderingen in Soutelo zijn uiteraard abrupter dan die in de streek als geheel, daar het om kleinere aantallen mensen gaat. Daarbij komt dat de demografische veranderingen in het dorp soms afwijken van die op het niveau van de streek (zie ook de cijfers over Soutelo in aanhangsel 2).

In de tijd tussen 1864 en 1920 was de bevolkingsgroei in de portwijnproducerende gemeenten bijna steeds aanzienlijk minder sterk dan in Portugal als geheel. Dit hing nauw samen met de langdurige crisis die toen in de wijnbouw heerste (zie § 4; ook Evangelista 1971:38). In sommige portwijnproducerende gemeenten liep de bevolking reeds vóór de eeuwwisseling tijdelijk terug. Uit Soutelo trokken tussen 1865 en 1878 en tussen 1891 en 1900 veel mensen weg (zie aanhangsel 2). Vanaf 1905 nam de emigratie verder toe. Tussen de censusjaren 1900 en 1911 daalde reeds in zes van de dertien gemeenten van Alto Douro het inwonertal. De bevolking van Soutelo nam toe, maar een deel van de natuurlijke groei werd teniet gedaan door migratie. In 1912 bereikte het jaarlijkse aantal migranten uit Portugal zijn maximum. Boven-Corgo behoorde tot die delen van het land waar de bevolking tussen 1911 en 1920 het sterkst afnam: 0,91% of meer per jaar. De jaarlijkse vermindering in Soutelo (0,83 %) was ook vooral het gevolg van migratie.

De jaren 1920-50 gaven enige bevolkingsgroei te zien. Portugal kende in de jaren twintig een sterke natuurlijke groei. Dit gold ook voor Soutelo, waar de nataliteit in de jaren twintig uitzonderlijk hoog was - zelfs ten opzichte van de altijd hoge mortaliteit. Vooral in de eerste helft van de jaren twintig, dus vlak na de oorlog, was het geboortecijfer in Soutelo hoog. De groei van de bevolking van het dorp werd echter afgeremd doordat de migratie ook in de jaren twintig doorging. In de twee daaropvolgende decennia leidde eerst de internationale economische crisis en toen de Tweede Wereldoorlog tot een drastische vermindering van de mogelijkheid tot emigreren. Toch lag tussen 1940 en 1950 de bevolkings-

toename in Alto Douro ver onder het nationale cijfer van 1,29% per jaar. In geen van de dertien gemeenten bedroeg de jaarlijkse groei meer dan 0,9%, en in drie gemeenten nam het bevolkingstal af. De bevolkingsvermindering in Soutelo was zelfs zonder precedent (zie aanhangsel 2). Deze vermindering was het gevolg van de trek naar andere delen van Portugal; de nieuwe crisis in de wijnbouw had de werkgelegenheid ter plaatse sterk doen afnemen.

Tussen 1950 en 1980 nam de bevolking in Alto Douro als geheel af, wat aanvankelijk langzaam ging. Soutelo kreeg in de jaren vijftig zelfs nog meer bewoners. De spectaculaire verandering trad op in de jaren zestig, toen Alto Douro een vijfde en Soutelo twee vijfde van zijn bevolking verloor. Tussen 1970 en 1980 nam de bevolking van Soutelo verder af, zij het slechts met 6,6%.

Na deze bespreking van geografische, economische en demografische aspecten van het portwijngebied volgt in hoofdstuk III een korte beschrijving van Soutelo en het omliggende land, waarna ik in hoofdstuk IV inga op de bedrijven en producenten in de streek en speciaal in Soutelo.

1. Algemene bronnen over Alto Douro: Dias, Ribeiro & Teixeira 1949, Enjalbert 1949, Girão 1970, Roseira 1973, Fonseca e.a. 1984. Bron voor het bevolkingscijfer: INE, volkstelling, en voor de oppervlakte van het afgebakende gebied: eigen berekening. Zie Vasconcellos 1942 III:59 en 371 e.v. over de plaatsaanduiding *alto* en over de namen Alto Douro en *O Douro*. 'Naar de Douro gaan' is een uitdrukking uit Porto die 'naar Alto Douro gaan' betekent (Correia 1977:93).
2. Bronnen over de geologie: Medeiros 1987:31 e.v.; Lautensach 1964, kaart 14; Houston 1964:164 e.v.; Bundesanstalt für Bodenforschung & UNESCO 1974. Zie voor de hoogteverschillen Carta de Portugal 1:100.000.
3. Medeiros 1987:98 en fig. 18. Bronnen over temperaturen en neerslag: Gaspar 1979b:49, Ribeiro 1986:102, 180-81. Over het watertekort in de zomer: Lautensach 1964, kaart 8, Zahl der ariden Monate auf Grund des Systems von Thornwaithe.
4. Ribeiro 1986:5, 1987:55-56; Houston 1964:91-94. Vgl. de ruimere omschrijving van het mediterrane klimaatgebied op de kaart in Houston 1964:200, en in de toelichting bij de bodemkaart FAO & UNESCO 1981 (p. 28-29 en kaart 9). Zie ook de kaarten in Ribeiro 1955:158, 1986 (kaart II, IV), Girão 1960:330 en Lautensach 1964 (kaart 20). Zie *ibid.*:226, 485 over het gebied 'Midden-Portugal' en de streek Bairrada bij Coimbra.
5. FAO & UNESCO 1981, Tavernier 1985, Dobby 1936, Stanislawski 1970:132, *Como se celebrizou* z.j.:10-11.
6. Lima 1940:23, Dionísio 1970:568, 586, 618, 918, Reis 1968:102, Martins 1973 I:321-23.
7. Castro 1968, Enjalbert 1949:295-96, Fisher 1971:24-27, 77-78, Marques 1976 I:373, 524-25.
8. Silbert 1968:26; Soares 1979:XXXVI, 73, 103; Costa 1975:162-63, 169, 179.
9. Pereira 1971:122 e.v. Ook andere gerenommeerde wijnen, zoals de traditionele sherry-soorten, werden vanaf de jaren 1860 slecht verkocht. De vraag van de Engelse burgerij naar laaggekwalficeerde sherries en andere goedkope wijnen nam toe, wat volgens Temma

Kaplan verband hield met de economische depressie die toen in Engeland heerste (Kaplan 1977:20, 188).

10. Bronnen over de handel in deze eeuw: Roseira 1973:121, 123 (naar een studie van Vincenzo Floridi), Casa do Douro 1940; artikel 'Vinho' in *Grande Enciclopédia* 1936-60; IVP, *Cadernos*.
11. Zie Marques 1976 I:82 en Freund 1970 over de veeteelt in het Noord-oosten. Voorbeelden van landbezittingen in en nabij Alto Douro die door kleine boeren ontgonnen werden, zijn te vinden in Costa 1979 en in artikelen over dorpen in *Grande Enciclopédia* 1936-60.
12. Birot 1950:82, Vasconcellos 1936 II:80, Ribeiro 1955:149-55. Voorbeelden van het landgebruik in Costa 1979:65, 110, 117 en *passim*. Over de bodemgesteldheid Girão 1970:533-34.
13. Zie *Douro* 1938. Landarbeiders in Soutelo bedreven nog in de jaren vijftig van deze eeuw deze tijdelijke verbouw (*lavoeira*). Zij ontgonnen een klein stuk van het land van een werkgever door het af te branden, waarbij zij de steen- en kurkeiken spaarden, en verbouwden er enkele jaren achtereen rogge voor eigen gebruik (vgl. Slicher van Bath 1980:67, Silbert 1966:1067).
14. De graanbouw diende ongetwijfeld vooral de zelfvoorziening. Ook in Castilië in Spanje was de produktie voor de verkoop beperkt, hoewel Castilië anders dan Alto Douro een 'graanschuur' was. In 1570 werd "nog de helft van de Castiliaanse graanproduktie voor de voeding van de boeren zelf gebruikt. Dit wijst allerminst op kapitalisme" (Slicher van Bath & Van Oss 1978:136).
15. Bronnen: over de grenzen van het portwijngebied Fonseca 1951 III, Roseira 1973:120, petitie van eigenaars uit Soutelo uit 1821, Azevedo z.j.:54 en Lima 1940:33. Over de produktie en de prijzen van wijnen in de jaren zeventig: IVP, *Notas*; INE 1976; IVP & Casa do Douro 1976. Over de produktie van port en gewone wijn per gemeente: opgave van de Casa do Douro uit 1965. De kaart op p. 92 van Stanislawski 1970 geeft een idee van de verschillen tussen freguesias in de intensiteit van de wijnbouw. Verder: Enjalbert 1949:307 over landschap en landgebruik in oostelijk Boven-Corgo; Pereira 1979:231 e.v. en kaart XI over de gemiddelde bedrijfsgrootte per gemeente.
16. Bronnen: *Grande Enciclopédia* 1936-60 over de bevolkingsgroei in Soutelo in de dertiende eeuw, Slicher van Bath 1980:87-88 en Marques 1976 I:157 over de demografie in West-Europa en Portugal in de veertiende en vijftiende eeuw; citaat van Rui Fernandes in Tenreiro 1942 III:39. De cijfers over de bevolking van nederzettingen in Alto

Douro in 1527, 1700, 1732, 1781 en 1878, die ik gebruikt heb voor het berekenen van groeipercentages, zijn ontleend aan Tenreiro 1944 V:99-101 en aan *Douro* 1938:109-12. De opgaven van Tenreiro voor 1706 hebben naar mijn mening betrekking op 1700 of enkele jaren daarvoor. Zij zijn ontleend aan Costa 1868, een boek waarvan de eerste druk uit 1706-12 dateert maar dat in 1701 reeds voltooid was (zie Ribeiro 1972:52, noot). Mijn bronnen over het inwonertal van gemeenten vanaf het censusjaar 1864 zijn Pereira 1971:133; Evangelista 1971, hoofdstuk I (kaarten van de groei of vermindering van de bevolking per decennium, in percentages); Gabinete de Planeamento z.j., kaart 17.1 en 17.2; INE, volkstellingen van 1970 en 1981. De gegevens over de bevolking van Portugal vanaf 1527 zijn afkomstig uit Ribeiro 1955:98, Silbert 1966:115 e.v., Neto 1963 en Evangelista 1971:36.

17. De cijfers zijn ontleend aan Evangelista 1971:91-93, 122-23, Serrão 1974:30-32, 37-38, Gaspar 1979b:99, Medeiros 1987:136. Vgl. Almeida & Barreto 1976:193-94, Ribeiro & Lautensach 1987:815 (fig. 176). In deze publikaties staan ook gegevens over de bestemmingen van de emigranten.
18. Berekend op grond van cijfers uit Evangelista 1971:36 en Serrão 1973:77, 110-11. Vgl. *ibid*:83, kaart. Het gebied Norte Interior valt vrijwel samen met de vroegere *comarcas* Valença, Viana en Barcelos in de provincie Minho; Bragança, Miranda, Moncorvo en Vila Real in de provincie Trás-os-Montes; en Lamego, Viseu, Pinhel, Guarda, Linhares, Arganil en Trancoso in de provincie Beira. De *comarcas* waren de bestuurlijke eenheden beneden het niveau van de provincie.

Soutelo bevindt zich aan de zuidoever van de Douro, hemelsbreed op 100 km van de stad Porto. Het dorp ligt 450 m boven de zeespiegel en 370 m boven de rivier, die op 2,5 km afstand langsstroomt. Een halve kilometer ten zuiden van Soutelo bevindt zich de top van wat de dorpingen 'onze berg' (*a nossa serra*) noemen; deze verheft zich 610 m boven de rivier. Vanaf de noordoever ziet Soutelo eruit als een lange horizontale rij huizen hoog tegen de steile helling. De wijngaarden en olijfgaarden strekken zich uit tot boven het dorp. Op de serra, boven de hoogst gelegen wijngaarden, staan kastanjabomen. Aan dit bosje ontleent Soutelo zijn naam: *soutello* was in de middeleeuwen het woord voor een klein kastanjabos.

Soutelo bestond in september 1980 uit 194 huishoudens, gevormd door 589 personen. Veel huishoudens bestonden uit echtparen en alleenstaanden op leeftijd, waarvan de kinderen het dorp hadden verlaten. Dit verklaart het lage aantal mensen per huishouden: gemiddeld 3,0. In 1960, toen de migratie naar landen in Noordwest-Europa nog niet op gang was gekomen en toen Soutelo 1050 inwoners telde, bedroeg dit gemiddelde 3,6.

Soutelo vormde tussen ongeveer 1500 en 1836 een zelfstandige gemeente (*concelho*), waarna het een *freguesia* of subgemeente werd van de gemeente São João da Pesqueira. De *freguesia*, letterlijk 'parochie', is sinds 1835 de kleinste eenheid van de wereldlijke bestuursorganisatie. De *vila* of gemeentehoofdplaats São João da Pesqueira ligt over de weg op 7 km van Soutelo. Zij is met tweeduizend inwoners de grootste nederzetting van de gemeente. De gemeente bestaat uit 26 nederzettingen, die tot 14 *freguesias* behoren, en heeft tienduizend inwoners.

Tot de verantwoordelijkheid van het *freguesia*-bestuur behoren bijvoorbeeld enige administratieve taken, het organiseren van de verkie-

zingen, het onderhoud van de wegen en de drinkwatervoorziening. De gemeente zorgt onder andere voor medische en onderwijsvoorzieningen en de levering van elektriciteit, en geeft vergunningen voor bijvoorbeeld het bouwen van woningen. De mensen uit de omliggende dorpen bezoeken in de hoofdplaats de tweewekelijkse markt, de jaarmarkt, de winkels met hun bescheiden assortiment, de drie cafés waar men vrienden, partijgenoten en zakenpartners uit de hele gemeente ontmoet, de medische dienst, de bank, het postkantoor, bestuursinstellingen, de plaatselijke afdeling van de nationale landbouw-corporatie (*Grémio da Lavoura*) en het gerechtsgebouw.

De gemeente behoort voor het grootste deel tot het portwijngebied: slechts twee van haar freguesias vallen buiten de afgebakende zone. Met 23 andere gemeenten maakt zij deel uit van het district Viseu. De districts-hoofdplaats Viseu ligt te ver weg om als ontmoetingspunt voor de welgestelden uit de Douro-gemeenten te kunnen dienen. De plaats waar leden van de elite van São João da Pesqueira en naburige, tot verschillende districten behorende gemeenten elkaar geregeld zien is Régua, de belangrijkste nederzetting van Alto Douro.

De freguesia Soutelo omvat alleen de nederzetting Soutelo zelf. Het dorpsgebied beslaat ruim 16 km². De Douro vormt de noordgrens van het gebied; de zuidgrens loopt over een plateau op 6 km van de rivier en op 750 m hoogte, langs de weg die, komend van Régua, via São João da Pesqueira naar het oosten loopt. Een uitloper naar het noorden verbindt het plateau met de *serra*, de top boven Soutelo. Over de uitloper en langs de steile westrand van de serra loopt de weg naar Soutelo. Aan de oostkant van de serra ligt, onzichtbaar vanuit Soutelo en op nauwelijks 1,5 km afstand, het buurdorp Nagoselo (zie kaart 8 en 9).

Soutelo vormt een compacte kern: evenals in de andere nederzettingen van het midden en het oosten van Alto Douro staan de meeste huizen dicht opeen. In westelijk Alto Douro woont men daarentegen in gehuchten en verspreid liggende boerderijen, landarbeidershuizen en landhuizen. Het patroon van verspreide bewoning bestond in Portugal aanvankelijk alleen in de zeer intensief gebruikte valleien van het Noordwesten en westelijk Alto Douro.¹ In het overgrote deel van Portugal overwogen extensievere vormen van landgebruik en compactere nederzettingen (Ribeiro 1955:190).

Het geconcentreerde nederzettingspatroon domineert ook nu nog waar men graan op onbevloeid land verbouwt, zoals in de plateaugebieden ten noorden en zuiden van Alto Douro. In Soutelo leidde de toename van de wijnbouw nauwelijks tot verspreide bewoning: de meerderheid woonde altijd in het dorp en niet in de afzonderlijk gelegen landhuizen, die verderop worden genoemd.

Soutelo is in zijn grootte representatief voor de dorpen in een 'groep' van gebieden, bestaande uit de gemeente São João da Pesqueira met uitzondering van haar oosthoek, een gebied aan weerszijden van de Rio Pinhão dat grotendeels in de gemeente Alijó ligt, en het dunbevolkte gebied in het oosten waar de gemeentehoofdplaatsen Vila Nova de Foz Coa, Moncorvo, Freixo de Espada-à-Cinta en Figueira de Castelo Rodrigo liggen.²

De ligging op hellingen heeft de vorm van Soutelo bepaald. Het belangrijkste punt, het plein, ligt in het dal dat zich van het kleine kastanjebos op de serra tot de rivier toe voortzet. Vlak naast het plein en iets lager ligt de belangrijkste bron van het dorp. Vanaf het plein loopt, in noordwestelijke en vervolgens in noordelijke richting, de hoofdstraat van Soutelo langs de helling van het beekdal. Van het plein oostwaarts loopt de straat van de buurt Cabo da Vila. De twee straten lopen iets op vanaf hun beginpunt aan het plein. De dwarssteegjes zijn sterk hellend. Op twee punten staan veel huizen dicht opeen: in de buurt Cabo da Vila en op ongeveer honderd meter ten noordwesten van het plein aan weerszijden van de hoofdstraat.

Vanaf de serra heeft men een aantrekkelijk uitzicht op de huizen met hun oranje daken. Veel huizen hebben balkons. Wijngaarden en moestuintjes omsluiten het dorp. De oude woningen van landarbeiders en boeren zijn aan elkaar vastgebouwd; enkele nieuwe liggen apart. De huizen van de gegoeden liggen als regel aan een ommuurd erf; soms staat er een palmboom naast de woning, als statussymbool.

Wie voor het eerst door de straten van Soutelo loopt, heeft nauwelijks de indruk zich in een boerendorp te bevinden. Men waant zich eerder in een zeer klein (en ongetwijfeld armelijk) stadje. Tot deze indruk dragen verschillende kenmerken van Soutelo bij: het voorkomen van woningen van rijke families temidden van de eenvoudige huizen, de dichte bebou-

wing en het drukke verkeer van ezels en auto's. Vele van de wat oudere mannen dragen donkere kleren en viltten hoeden, waardoor zij er minder 'boers' uitzien dan de mannen in hoogtevlaktedorpen in Trás-os-Montes. Soutelo biedt tegenwoordig een schonere aanblik dan veel boerendorpen in Trás-os-Montes. In 1880 merkte de Engelse reiziger Henry Vizetelly nog geërgerd op dat de varkens in Alto Douro zich in de modder van de straten rondwentelden alvorens de primitieve dorpswoningen binnen te lopen (1947:35). In onze eeuw raakte het houden van varkens in deze dorpen in onbruik toen de prijzen van het voer stegen. De ossenkarren verdwenen enkele tientallen jaren geleden uit het straatbeeld. Sinds het midden van de jaren zeventig zijn alle straten van Soutelo verhard.

Aan het plein ligt het kleine gebouw van het freguesiabestuur, dat tot 1836 dienst deed als gemeentehuis, gerechtsgebouw en gevangenis. De schandpaal aan de rand van het plein herinnert ook aan de tijd waarin Soutelo een gemeente was. De witgekalkte kerk ligt op enige afstand van het plein, op de helling erboven. De wasplaats vlak onder de bron, waarop men vanaf het plein neerkijkt, is het domein van de vrouwen. Op de ochtenden van werkdagen staan landarbeiders aan de andere kant van het plein op werkgevers te wachten. Op vrije dagen spelen mannen in groepen op straat het spel van de *pino*, waarbij het erom gaat een buisje van een afstand te raken met een metalen schijf. Mannen uit de bovenlaag en vrouwen laten zich niet in met dit spel. De vrouwen houden zich ook niet op bij de bars of *tavernas*, waarvan Soutelo er zes telt. Wel bezoeken mannen en vrouwen *o café*, de drinkgelegenheid met tafeltjes die het dorp sinds 1979 rijk is.

Tot ongeveer 1970 bestond er een zeer zichtbaar contrast tussen de huizen van de welgestelde bezitters en die van de kleine boeren en landarbeiders. De eenvoudigste huizen waren ongeverfd, zodat men het grauwe bouw materiaal, de schist zag. De voorname huizen waren meestal witgekalkt of in een zachte pasteltint geschilderd. Het grote negentiende-eeuwse huis aan het plein is mooi blauw betegeld. De oude tegels verraden de invloed van de architectuur van Porto, die zich via de Douro naar het achterland heeft verbreid (Ribeiro 1977:101).

Het visuele contrast tussen voorname en eenvoudige huizen is nu verminderd doordat families die wat meer zijn gaan verdienen hun

arbeiderswoning hebben gerenoveerd of een nieuw huis hebben gebouwd. De muren worden nu in veel gevallen bedekt met een nieuw type verf of tegels. De kleine huizen van natuursteen, schilderachtig in de ogen van de argeloze bezoeker uit Noordwest-Europa, zijn in de ogen van de bevolking en van de welgestelde eigenaars slechts de grauwe resten van een nog recente tijd van armoede.

De meeste huizen van Soutelo behoren tot het algemene Noord-Portugese type, met op de begane grond een opslagruimte of *loja* waar ook de dieren worden gestald, en daarboven de woonruimte. De huizen die aan de 'lage zijde' van de straat liggen, hebben hun opslagruimte beneden het niveau van de straat. De wijnkuipen en -persen waarover een deel van de huishoudens beschikt, bevinden zich in de ruimte beneden of in een aparte lage schuur. De huizen van de landarbeiders bestaan uit een stal voor de ezel beneden en twee vertrekken boven, of eenvoudigweg uit twee vertrekken. Eén van de twee vertrekken dient als keuken. De keukens van de grote huizen zijn voorzien van een brede open haard. In de woningen van de armsten daarentegen komt de rook via een gat in het dak naar buiten.

In de buurt Cabo da Vila liggen de meeste landarbeidershuizen. De huizen van de gegoeden staan op verspreide plaatsen in het dorp. Vooral de helling ten noordwesten van het plein, die door de ochtendzon beschenen wordt (een voordeel in het koele seizoen) is echter altijd een favoriete bouwplaats van de rijken geweest. Hier stond in het begin van deze eeuw het huis van de adellijke familie de Sousa Vahia Rebelo, evenals het complex van gebouwen van de adellijke familie Ferreira, die overal in Alto Douro landgoederen bezat. Beide families behoorden tot de hoogste kringen van Porto.

Het land bij het dorp en in de lage delen van de vallei valt op door de groene kleuren, die in het droge seizoen sterk contrasteren met de gele en bruine tinten die dan op het plateau overwegen. De wijngaarden en olijfgaarden vormen op de meeste plaatsen kleine percelen van hoogstens enkele hectares - kleine percelen die overigens waardevol kunnen zijn en die vaak deel uitmaken van grote eigendommen. Vooral bij het dorp liggen veel kleine stukken grond, die in de regel ommuurd zijn.

In een halve ring, langs de rivier en op de beschutte hoogte tussen de rivier en de weg van Soutelo naar Nagoselo, liggen vijftien landhuizen of *quintas*, waarvan de meeste tegenwoordig alleen bij de wijnoogst als woning dienen. Op het landgoed Aciprestes staan een bewoond landhuis en twee al lang onbewoonde gebouwen. De naam *quinta* verwijst zowel naar het landhuis als naar de bijbehorende gebouwen en het relatief grote stuk grond waarop de gebouwen staan.

Soutelo behoort tot westelijk Boven-Corgo, het kerngebied van Alto Douro. Soutelo is vanouds een typisch portwijnndorp, ook al besloegen de wijngaarden in de jaren zeventig slechts 20% van de totale oppervlakte aan bouwland, woeste grond en bos.³ In de tien jaar 1970-1979 produceerden de wijngaarden in Soutelo 7000 hl gemiddeld per jaar, waarvan het grootste deel voor de bereiding van port diende. De overheidsinstelling Casa do Douro bepaalt jaarlijks hoeveel druivenmost de portwijnboeren door toevoeging van wijnalcohol tot port mogen verwerken. In 1977 mocht in Soutelo 73% van de oogst als portwijnmost worden gebruikt; in 1979 bedroeg dit quotum 70% (het quotum voor het afgebakende gebied als geheel was 57% in 1977 en slechts 38% in 1979). De rest van de druivenoogst diende voor het bereiden van gewone wijn, maar hiermee werd soms de hand gelicht.

Uit de druiven die dicht bij de rivier groeien bereidt men de beste port. De beschut gelegen wijngaard Fontaínhas, dicht bij Soutelo en op 400 m hoogte, brengt echter ook port van de eerste categorie voort. De hoger gelegen en minder beschutte wijngaarden produceren port van lagere categorieën en tafelwijn.

In de wijngaarden staan vaak ook olijfbomen en andere bomen. Op het overige deel van het bouwland groeien al dan niet dicht opeengesloten olijfbomen, amandelbomen en andere vruchtbomen (kaart 9). Het ingezaaide land bestaat voornamelijk uit moestuinen en neemt slechts een zeer klein deel van het areaal in. De olijfolie-opbrengst bedroeg in de periode 1970-1979 gemiddeld 1250 hl, wat in geld neerkwam op ongeveer de helft van de oogst aan druivenmost. De olijfbomen ontbreken alleen op de allerhoogste delen maar de amandelbomen groeien slechts op laaggelegen hellingen. De hoeveelheden vijgen en sinaasappels zijn klein. Graan-

velden komen sinds de jaren zestig nauwelijks meer voor en waren ook daarvoor klein en weinig produktief.

De onbebouwde en beboste gronden besloegen in de tijd van mijn veldwerk twee vijfde van de oppervlakte. Ook dicht bij de rivier groeit op sommige hellingen alleen laag struikgewas, dat men voor brandhout gebruikt. Ten zuiden van de serra ligt een schraal plateau dat de rand van het dorpsgebied vormt en waarop Soutelo en buurgemeenschappen een gebruiksrecht hebben. Hier grazen geiten en schapen, vooral uit het op 600 m hoogte liggende gehucht Espinho. In Soutelo is de veeteelt vrijwel verdwenen.⁴

Het dorpsplein op een warme zondag in augustus

1. In geschriften uit de eerste helft van de zestiende eeuw wordt melding gemaakt van de parochies en gemeenten in de omgeving van Régua, en verder stroomafwaarts, die alleen uit gehuchten en afzonderlijke huizen bestonden. Stroomopwaarts van Régua en Lamego nam de concentratie van de bewoning toe, zoals in onze dagen (Tenreiro 1942 III:34-36, Vasconcellos 1936 II:304-9). Vgl. ook Costa 1979:51, 117 voor twee voorbeelden van verspreide bewoning nabij Lamego in de dertiende eeuw, en Sampaio 1979:71-73 voor voorbeelden van afzonderlijk gelegen boerderijen en landhuizen in Noordwest-Portugal in de tiende en elfde eeuw. Het land om deze huizen was vaak ommuurd.
2. Zie Ribeiro & Lautensach 1987, fig. 156. São João da Pesqueira was in 1960 één van de zes portwijnproducerende gemeenten waar meer dan 60% van de bevolking in nederzettingen van ten minste 500 personen woonde. De overige gemeenten waren Alijó en de vier oostelijke gemeenten waarvan de hoofdplaatsen in de tekst genoemd zijn. In de westpunt daarentegen woonde 50 à 75% van de bevolking in gehuchten van maximaal 200 personen of in apart gelegen huizen. Dit cijfer heeft betrekking op de gemeenten Mesão Frio en Santa Marta de Penaguião, op de agrarische delen van de gemeenten Régua en Lamego en op de gemeente Resende, waarvan één freguesia binnen het afgebakende gebied ligt. In de tien overige portwijnproducerende gemeenten woonde meestal 30 à 45% van de bevolking in nederzettingen van ten minste 500 personen en woonde 5 à 20% in gehuchten van maximaal 200 personen of afzonderlijke huizen (Gabinete de Planeamento z.j., kaart en tabel 19.1; de kaart staat ook in Weber 1980, fig. 40).
3. In het portwijngebied als geheel bestond 12% van het land uit wijngaarden. In Soutelo besloegen de wijngaarden aan het eind van de jaren zeventig naar schatting 290 ha op een oppervlakte van 1450 ha aan bouwland, woeste grond en bos. De freguesia is 1625 ha groot, maar 170 ha daarvan bestaat uit gemeentegrond die door bewoners van andere gemeenschappen gebruikt wordt en uit land dat verkocht is aan bewoners van het buurdorp Nagoselo. De bebouwde kom beslaat 5 ha. Bronnen: opgaven van opbrengsten aan druivenmost door de Casa do Douro, luchtfoto's, topografische kaarten. Deze foto's en kaarten dienen ook als bronnen voor kaart 9.

4. Rond 1920 kwamen er in Soutelo nog zes of zeven schaapskudden voor, waarvan de grootste uit tweehonderd dieren bestonden, en vijf geitenkudden. In 1980 telde Soutelo nog één herder, afkomstig uit een hoogvlaktedorp, die zijn eigen geiten hoedde. Deze teruggang houdt verband met de aanleg van nieuwe wijngaarden (in de jaren twintig en vanaf het midden van de jaren zestig), met de aanplant van bomen en met de arbeidskosten, die vanaf de jaren zestig sterk toenamen.

1 De bedrijfstypen

In navolging van het Instituto Nacional de Estatística (INE) onderscheid ik drie typen landbouwbedrijven, die ik aanduid als het gezinsbedrijf, het deeltijdbedrijf en het werkgeversbedrijf.¹

Op de bedrijven van de eerste twee typen overweegt de gezinsarbeid: gezinsleden en eventuele inwonende verwanten verrichten het werk of het grootste deel daarvan. De met gezinsarbeid bewerkte bedrijven vallen uiteen in 1) bedrijven die de behoefte van het huishouden aan geld en produkten dekken, en 2) bedrijven die slechts gedeeltelijk in die behoefte voorzien. Het INE noemt het eerste type de *exploração familiar perfeita* (volledig gezinsbedrijf). Ik geef de voorkeur aan een korte benaming en noem dit type het 'gezinsbedrijf', omdat alle valide leden van het gezin of huishouden op het bedrijf werken. Het tweede type heet bij het INE de *exploração familiar imperfeita*. In dit geval werken één of meer gezinsleden geregeld voor tenminste een deel van de tijd buiten het bedrijf, bijvoorbeeld als landarbeider, huishoudelijke hulp, metselaar of winkelier. Het gezinshoofd is echter ook in dit geval soms boer van hoofdberoep. Ik noem dit type het 'deeltijdbedrijf', uit voorkeur voor een korte benaming en met de overweging dat het gezin maar een deel van zijn werktijd aan het bedrijf besteedt.²

Het laatste type is de *exploração patronal*, het werkgeversbedrijf. Daar verrichten betaalde krachten de lichamelijke arbeid of het grootste deel ervan. De werkgever vertrouwt de bedrijfsvoering soms voor een deel aan een beheerder toe en laat het toezicht op de landarbeid soms over aan één of meer voormannen.

2 Vóór de tijd van de port

In de *forais*, de oude teksten over belastingplichten in de gemeenten, wordt onderscheid gemaakt tussen de bezitters van één of meer tweespannen werkdieren (osses of koeien) en degenen die noch een werkdier noch een ploeg hadden en hun land met de *enxada* of hak bewerkten. De werkers met de hak bezaten ongetwijfeld een deeltijdbedrijf; de met de ploeg bewerkte bedrijven verschilden naar mijn mening sterk in omvang en konden deeltijdbedrijven, gezinsbedrijven of werkgeversbedrijven zijn. De werkgeversbedrijven waren klein. De meeste landgoederen of *quintas* bestonden uit een eenvoudig landhuis en één of enkele gezinsbedrijven, bewerkt door pachters (*caseiros*).³

Het meeste land was in eigendom van boeren, die gewoonlijk *foreiros* of erfpachters waren. De erfpacht is in weerwil van haar naam geen recht op het pachten van een goed, maar een eigendomsrecht: de *foreiro* mocht grond vererven, verkopen, ruilen en wegschenken. Als belasting betaalde hij een 'canon' (*foro*).⁴

De eigendommen van adellijke families en kerkelijke instellingen lagen als enclaves tussen die van de boeren. Zij bestonden uit landgoederen, boerderijen en afzonderlijke kleine percelen. De grote landheer bezat vele eigendommen, verspreid over een uitgestrekt gebied. De pachtovereenkomst tussen de heer en het boerengezin gold waarschijnlijk vaak voor drie levens: het leven van de boer, dat van de boerin en dat van een opvolger. De pacht voor een korte termijn was echter ook bekend.⁵

In Noord-Portugal in het algemeen kwamen alleen kleine landbouwbedrijven voor (gezins- en deeltijdbedrijven en kleine werkgeversbedrijven). Evenals in Alto Douro was het land, ondanks plaatselijke verschillen, merendeels in eigendom van boeren.⁶ Dit laatste was een verschil met sommige gebieden van kleinschalig landgebruik in Italië en Frankrijk, zoals Toscane en de streek van Toulouse, waar het meeste land in eigendom van burgers of de adel was. De bekende auteur Immanuel Wallerstein (1974) heeft de gegevens over deze gebieden gegeneraliseerd voor Zuid-Europa, en het is daarom nuttig stil te staan bij het verschil tussen Noord-Portugal en bijvoorbeeld Toscane in Midden-Italië. Toscane was anders dan Noord-Portugal een verstedelijkt gebied, waar reeds voor het

eind van de middeleeuwen een brede laag van rijke stadsbewoners ontstond. De rijke stedelingen kochten het grootste deel van de grond op. Zij verdeelden hun goederen in gezinsbedrijven, die zij verpachtten. Zij kozen vaak voor de deelpacht, een kort contract waarbij de boer een percentage van de oogst afdroeg. De deelpacht werd ook in Frankrijk gangbaar, bijvoorbeeld op het land van burgers rond Toulouse maar ook op adellijke domeinen in vele landstreken. De adel had in Frankrijk grotere delen van het land in eigendom dan in Portugal, te oordelen naar de gegevens van Georges Duby (1968:323-27). De deelpacht raakte volgens Duby en Wallerstein vanaf de late middeleeuwen wijd verbreid in Zuid-Europa (*ibid.*:324, Wallerstein 1974:103 e.v.). In Alto Douro, een gebied van dorpen, was er geen sprake van zo'n sterke toename van het verpachte land. Duby en Wallerstein hebben geen oog voor Alto Douro en andere zuidelijke gebieden waar de meeste boeren eigenaar waren.⁷

3 De tijd van de port

Inleiding

De werkgeversbedrijven gingen vanaf het begin van de achttiende eeuw geleidelijk grotere delen van het land innemen, vooral ten koste van gezinsbedrijven. Het aantal deeltijdbedrijven nam toe. Zo vormde zich de tegenwoordige agrarische structuur, gekenmerkt door de dominantie van de werkgeversbedrijven en het voorkomen van veel deeltijdbedrijven (die meestal van landarbeiders zijn) en een kleiner aantal gezinsbedrijven.

De historische gegevens over de bedrijven na 1700 zijn ontleend aan officiële geschriften uit de achttiende eeuw en aan streekbeschrijvingen uit de vorige en deze eeuw. In het midden van de achttiende eeuw bracht de afbakening van het portwijngebied door de overheid onder Pombal vele pennen in beroering. Adellijke landbezitters, Engelse handelaren in port en andere belanghebbenden maakten in brieven kenbaar hoe het gebied naar hun mening moest worden afgebakend. Eigenaars die hun wijngaarden als port-producerende grond erkend wilden zien, dienden daartoe verzoekschriften in. De commissie die door Alto Douro trok om de grenzen van het portwijngebied en van aangrenzende tafelwijn-producerende delen te

bepalen, schreef werkverslagen en legde de loop van de grenzen schriftelijk vast. Deze geschriften zijn verzameld in een driedelig werk over de afbakening in 1757-61 door de ingenieur A.B. Moreira da Fonseca. Zij bevatten informatie over wijngaarden en bedrijven. De informatie is fragmentarisch, maar wie met het gebied vertrouwd is kan zich uit de teksten een idee vormen van enkele typische kenmerken van de wijnbedrijven uit die tijd (Fonseca 1949-51, vooral I:27 e.v., III:293 e.v.). De streekbeschrijvingen uit de negentiende en twintigste eeuw vermelden *faits divers* over grote en bekende portwijnbedrijven. Uit deze geschriften krijgt men althans een globaal beeld van de ontwikkeling van de grootste werkgeversbedrijven vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw. Als voornaamste bronnen zijn gebruikt Villa Maior 1876, Vizetelly 1947, Monteiro 1911, Dionísio 1970 en Azevedo z.j.

De gezins- en deeltijdbedrijven

Verbreiding. Het land in eigendom en in gebruik van kleine boeren nam vanaf ongeveer 1700 geleidelijk af. Dit gebeurde op de volgende wijzen:

1) het opkopen van percelen van kleine boeren door werkgevers. Dit was zeer gebruikelijk. Het lukte de werkgevers vaak hun eigen percelen te vergroten door aangrenzende stukken land te kopen

2) de vergroting van de bedrijfsvoering op de *quintas* (de kleine landgoederen die zich tussen de andere eigendommen bevonden en waarop landhuizen stonden). Zoals vermeld bestond een quinta van oudsher uit één of meer gezinsbedrijven, bewerkt door kleine pachters of *caseiros*. De kleinste quintas werden misschien nog lang op deze oude wijze geëxploiteerd, maar op de grotere quintas werkten in de eerste helft van de achttiende eeuw reeds beheerders die opdrachten gaven aan de voormannen van landarbeiders. De grote quinta vormde, vaak samen met enkele verspreide stukken land waarop geen huizen stonden, een werkgeversbedrijf. In de teksten uit de jaren 1750 gebruikte men het woord *caseiro* voor de beheerder van het bedrijf en huis van een werkgever.⁸ Dit is de tegenwoordige betekenis. De in middeleeuwse geschriften voorkomende betekenis van *caseiro*, 'pachtboer op een gezinsbedrijf', is in Alto Douro in onbruik geraakt (anders dan in het Noordwesten). Bij gebrek aan gegevens kan men slechts vermoeden dat de reorganisatie van oude quintas tot

werkgeversbedrijven vaak tot de proletarisatie van vroegere 'kleine caseiros' heeft geleid. De meeste grote quintas die tegen het jaar 1760 in de wijnstreek bestonden, waren echter nieuw. Zij zijn ongetwijfeld direct bij hun aanleg als werkgeversbedrijven opgezet

3) de vorming van werkgeversbedrijven ten koste van woeste gemeente- of gemeenschapsgronden waarop kleine en grote producenten eerst gebruiksrechten hadden. Het is mij onbekend hoe vaak dit voorkwam. Een voorbeeld (weliswaar uitzonderlijk door de grote hoeveelheid land die in het spel was) is dat van de Quinta do Vale de Meão in oostelijk Boven-Corgo. Dit bedrijf van 600 ha ontstond rond 1890 op vroeger bezit van twee aangrenzende gemeenten. De gemeenten hadden het grootste deel van de grond goedkoop verkocht, wat protesten van de vroegere gebruikers uitlokte

4) bedrijfsvergrotingen door *kleine* boeren. Ook deze droegen bij tot de afname van het in gezinsverband bewerkte areaal. Volgens een memorie uit 1821 had een deel van de boeren die hun land zelf bewerkten - evenals 'de meerderheid' van de kleine werkgevers - zich in de bloeitijd van de porthandel in de tweede helft van de achttiende eeuw tot grote werkgevers opgewerkt (Soares 1979:63, citaat). In het midden van de achttiende eeuw was de port misschien nog grotendeels afkomstig van kleine boeren; in de tweede helft van die eeuw bracht de grote vraag naar port zowel werkgevers als kleine boeren ertoe meer te produceren (Fonseca 1949 I:36, Soares 1979: *ibid.*).

De gebruikte bronnen geven geen antwoord op de vraag hoeveel deeltijdbedrijven er waren, maar zij laten wel zien dat er onder de kleine druiventelers gedurende lange perioden veel armoede heerste. Zij die door een gebrek aan inkomsten genoodzaakt waren een deel van de tijd voor anderen te werken, vormden evenals thans waarschijnlijk ook in de achttiende en negentiende eeuw een groot deel van de producenten. De bronnen uit de achttiende eeuw noemen behalve de wijnproducenten ook hen die druiven verbouwen op minieme percelen en die het aan middelen ontbreekt om zelf wijn te bereiden. De kleine producenten verkeerden vaak in geldnood. Vooral wanneer de prijzen voor portwijnen afnamen raakten zij op kredieten aangewezen; maar ook in de tijd van prijsstijgingen tegen 1770 hadden zij een moeilijke financiële positie. De 'kleine'

producent had volgens de omschrijving van de Companhia een opbrengst van minder dan vijf *pipas* van 520 liter (26 hl) aan wijn, of het equivalent aan druiven. In Soutelo behoren de bedrijven die minder dan 26 hl opleveren thans meestal tot het type van het deeltijdbedrijf. Dit was ook zo eerder in deze eeuw, en ongetwijfeld ook in de achttiende en negentiende eeuw. Henry Vizetelly beschreef de kleine wijnboer van Alto Douro in 1880 als iemand die zich afbeulde voor een oogst waarmee hij nauwelijks in zijn bestaan kon voorzien (1947:68).

De gezinsbedrijven en deeltijdbedrijven tezamen vormden volgens de nationale landbouwenquête van 1954 acht tiende van de landbouwbedrijven in Alto Douro. Volgens de enquête van 1968 was hun aandeel zeven tiende. Dit kwam overeen met het cijfer voor Soutelo in 1980, dat 68% bedroeg (97 gezins- en deeltijdbedrijven op 142 bedrijven). De wijnbouwgrond in Soutelo behoorde in 1980 voor twee vijfde tot gezins- en deeltijdbedrijven (gezinsbedrijven 18%, deeltijdbedrijven 21%). De olijvenproducerende grond behoorde voor minder dan drie tiende tot gezins- en deeltijdbedrijven.⁹

Soutelo telde in het genoemde jaar 2,6 maal zoveel deeltijdbedrijven als gezinsbedrijven (zeventig bedrijven van het eerste type, 27 van het tweede). De landbouwenquête van 1954 is de enige nationale census waarbij de met gezinsarbeid bewerkte bedrijven onderverdeeld zijn in deeltijdbedrijven en gezinsbedrijven. Uit de enquête blijkt dat het deeltijdbedrijf het meest voorkomende type in Alto Douro was. Het aantal deeltijdbedrijven gedeeld door het aantal gezinsbedrijven was het grootst (2,6 of meer) in de gemeenten Peso da Régua, Santa Marta de Penaguião, Sabrosa, Mesão Frio en São João da Pesqueira. Dit waren tevens de vijf gemeenten waar de portwijnproduktie in verhouding tot de oppervlakte van de gemeente het hoogst was.¹⁰ Het deeltijdbedrijf was ook in negen andere port-producerende gemeenten het meest frequente type. Het gezinsbedrijf was het meest gebruikelijk in de vijf overige gemeenten die deels binnen het afgebakende gebied vallen (Murça, Vila Flor, Freixo de Espada-à-Cinta, Figueira de Castelo Rodrigo en Meda). Dit waren ook de gemeenten waar de wijngaarden voor port verhoudingsgewijs de minste oppervlakte innamen. Het agro-pastorale landgebruik, dat in centrale delen van Alto Douro niet meer voorkomt, is in de laatste gemeenten nog

op grote delen van de grond gebruikelijk. De vijf gemeenten vormen de overgang naar Trás-os-Montes en naar het gebied van plateaus in het noorden en oosten van Beira Alta, dat soms 'Beira trasmontana' wordt genoemd (zie kaart 2 en vgl. Ribeiro 1986:148 en kaart VI). In deze gebieden domineert het kleinschalige agro-pastorale landgebruik en was het gezinsbedrijf in 1954 het meest getelde type. Trás-os-Montes en Beira trasmontana verschillen hierin van Alto Douro en alle andere grote delen van Portugal.

Productie. De bezitters van gezins- en deeltijdbedrijven in Soutelo produceren druiven, olijven, amandelen, wat vijgen en, alleen voor eigen consumptie, aardappels en groenten. Tot in de jaren zestig verbouwden sommigen wat rogge voor eigen gebruik. Velen hebben een stuk woeste grond waar zij hout sprokkelen, en een klein bosperceel met kastanjeboomen en soms enkele dennen.

De wijngaarden die tot gezinsbedrijven behoorden, besloegen in 1980 naar mijn schatting gemiddeld 2 ha per bedrijf, wat evenveel was als de gemiddelde oppervlakte van de wijngaarden op alle bedrijven. Op de deeltijdbedrijven was de gemiddelde oppervlakte van de wijnbouwgrond bijna 1 ha. Deze oppervlakte was ruim 1,5 ha op die deeltijdbedrijven waarvan de hoofden boer van beroep waren (21 van de zeventig deeltijdbedrijven), maar zij bedroeg slechts 0,5 ha op de overige deeltijdbedrijven, die vaak in het bezit van landarbeiders waren.

Ik waag mij niet aan een schatting van de oppervlakte van de olijf- en amandelaanplant en de onbebouwde en beboste percelen op de gezins- en deeltijdbedrijven. De alleen met olijf- en amandelbomen begroeide percelen namen soms een groter deel van de oppervlakte in dan de wijngaarden, die echter doorgaans meer waard waren. De stukken woeste grond en bos waren op de meeste gezins- en deeltijdbedrijven kleiner dan gemiddeld (zij vormden ruim twee vijfde van het dorpsgebied als geheel). De vroegere roggevelden waren niet groter dan een halve hectare.¹¹

De 97 gezins- en deeltijdbedrijven die Soutelo in 1980 telde vormden 68% van alle bedrijven maar hadden het voorafgaande jaar slechts 32% van de portwijnmost voortgebracht. Hun aandeel in de olijfolieproductie was slechts 28%. Zij droegen meer bij tot de tafelwijn-opbrengst (56%), maar dit is slechts een gevolg van de vrij geringe interesse van grote

werkgevers voor het produceren van goedkope wijn.¹² De gemiddelde opbrengsten staan in tabel 1, waarin ik ook onderscheid maak tussen de deeltijdbedrijven van boeren en die van anderen, en waarin ter vergelijking de gemiddelden voor alle bedrijven staan.

Tabel 1

De gemiddelde produktie van portwijnmost, tafelwijn en olijfolie op alle bedrijven, op de gezinsbedrijven en op de deeltijdbedrijven van boeren en van anderen (Soutelo, 1979-1980)

	Gemiddelde Produktie (hl)		
	portwijnmost	tafelwijn	olijfolie
alle bedrijven	34	14,5	8
gezinsbedrijven	30,5	16	5
deeltijdbedrijven van boeren	20	20,5	4,5
deeltijdbedrijven van anderen	6,5	6	1,5

Bronnen: zie noot 12

De landbouwproduktie op de gezins- en deeltijdbedrijven is weinig kapitaalintensief en zeer arbeidsintensief. Voorbeelden van kapitaalgoederen zijn de staken die de wijnranken vroeger ondersteunden, de in deze eeuw ingevoerde stenen paaltjes en het ijzerdraad waarlangs de wijnranken groeien, de kunstmest, de bestrijdingsmiddelen en de trekdiere (muildieren, ezels). In de eerste helft van de eeuw weken de gereedschappen en werktuigen niet af van die uit de Romeinse tijd.¹³ Anders dan in veel Franse gebieden bewerkte men de grond in de wijngaarden met de hak in plaats van met de ploeg. Vanaf de jaren zestig werd het ploegen gebruikelijker, als gedeeltelijke vervanging van het duurder geworden werk met de hak (de ploeg wordt overigens altijd getrokken door dieren en niet, zoals in andere wijnstreken, door een kleine tractor). De bulldozer verscheen in 1967 voor het eerst in Soutelo en is nu algemeen in gebruik bij het rooien van land voor de wijnbouw. Het spuiten

tegen de meeldauw geschiedt sinds de jaren zestig met een motorpomp. Men is langzamerhand meer kunstmest gaan gebruiken.

De arbeidsintensiteit van de landbouw hangt behalve met de geringe mechanisering ook samen met de stenigheid van de bodem en met de vele taken in de wijnbouw. De schist-plakken worden met houwelen gebroken. Het bouwen en onderhouden van terrasmuren is het werk van mannen die zich daarop hebben toegelegd. De wijnstokken worden in diepe smalle gaten geplant. Het overige werk in de beginfase bestaat uit het ondersteunen van de planten en uit het enten op Amerikaanse wijnstokken. De opbrengst bevindt zich de eerste zes jaar nog beneden het maximum, maar de hoeveelheid werk is even groot als in de jaren van maximale produktie.

In september of oktober eisen het afsnijden en het vervoer van de druiventrossen veel werk. Op de oogst volgt de *escava*, het graven van kuilen rond de wijnstokken opdat het regenwater wordt vastgehouden. In de herfst en winter herstelt men ook de terrasmuren en snoeit men de twijgen om de groei van de knoppen te bevorderen. Tussen maart en juni volgen de *cava* (het omwoelen van de grond en het aanaarden van de wortels om ze tegen de felle zon te beschermen), de bestrijding van oïdium en meeldauw, het verwijderen van de 'dieven' (loten die groeikansen ontnemen aan andere twijgen), het wieden en de *redra* of tweede *cava*, waarbij de grond omgewoeld of, tegenwoordig, geploegd wordt om vervolgens genivelleerd te worden. De planten moeten worden bijgehouden. In de zomer eisen de pas geplante wijnstokken van Amerikaanse rassen veel zorg.

De boomcultures zijn minder arbeidsintensief, al hebben hun aanplant en verzorging in de eerste jaren veel werk gevergd. Het ploegen en graven na de olijfoogst hoeft niet ieder jaar plaats te vinden; het snoeien van de twijgen (*limpa*) geschiedde vroeger eens in de twee jaar en wordt tegenwoordig vaak langer achterwege gelaten. De oogst of *apanha*, rond de jaarwisseling, kost echter veel werk. Men slaat de olijven met stokken uit de bomen en raapt ze op. Het samenvallen van de olijvenoogst met het graaf- en snoeiwerk in de wijngaarden maakt de winter tot een drukke tijd. De sterke schommelingen in de vereiste hoeveelheid werk maken het begrijpelijk dat er op vele kleine bedrijven geregeld dagloners worden aangetrokken.

Tabel 2

Het aantal bedrijven met druiventeelt 1) alleen op eigen grond van de producent, 2) op eigen en gepachte grond, 3) alleen op gepachte grond, in Soutelo in 1980. Opgaven voor alle bedrijven en voor de gezinsbedrijven en de deeltijdbedrijven afzonderlijk.

Druiventeelt	Druivenproducerende bedrijven		
	Alle bedrijven %	Gezins- bedrijven %	Deeltijd- bedrijven %
alleen op eigen grond	60	50	64
op eigen en gepachte grond	31	47	26
aandeel van de eigen grond: 80-99%	12	8	8
50-79%	11	12	11
20-49%	4	8	5
< 20%	4	19	2
alleen op gepachte grond	9	4	12
	<hr/> 100	<hr/> 101	<hr/> 102

Bronnen: zie noot 15

De meeste kleine producenten verkopen hun druiven aan een port-firma of aan een boer die port en tafelwijn bereidt. Sommige kleine producenten hebben echter een eigen wijnkuip, die zij òf ieder jaar gebruiken òf alleen wanneer zij geen koper voor hun druiven vinden. In de meeste van deze kuipen perst men de druiven met de voeten. In 1979 werd er wijn bereid op ruim de helft van de gezinsbedrijven en een vijfde

van de deeltijdbedrijven. Deze bedrijven tezamen produceerden naar schatting 20% van de wijn en 10% van de port.¹⁴

De rechten op de bedrijven. De gezins- en deeltijdbedrijven zijn ook in de laatste drie eeuwen voor het grootste deel in eigendom van de producenten gebleven, anders dan in de nieuwe wijnstreek in Catalonië die Edward Hansen beschrijft (1977:46 e.v., 56 e.v.). In 1980 bestond 77% van de wijnbouwgrond in Soutelo uit niet-gepacht land. De wijnbouwgrond behorend tot de gezinsbedrijven bestond voor 64% uit niet-gepacht land; het cijfer voor de deeltijdbedrijven was 69%. Zoals tabel 2 laat zien waren de meeste bedrijven geheel in eigendom van de producent, hoewel de helft van de gezinsbedrijven althans voor een deel uit verpacht land bestond.¹⁵

Het domineren van het eigendomsrecht van producenten boven de pacht heeft er mede toe bijgedragen dat veel bedrijven in de loop van de generaties in kleinere stukken verdeeld zijn geraakt. Een eigenaar is niet, zoals de pachter van een bedrijf of de huurder van een huis, verplicht het gebruikte goed intact te houden. In Alto Douro wordt de erfenis meestal tussen de kinderen verdeeld. De verdelingen tussen erfgenamen moeten in de laatste drie eeuwen - samen met de inkrimping van het areaal waarover de kleine boeren beschikten en met de bevolkingsgroei - verantwoordelijk geweest zijn voor het ontstaan van de vele kleine eigendommen die slechts als deeltijdbedrijf kunnen dienen. Het is daarom nuttig stil te staan bij de wijze van vererving.

De verdeling tussen erfgenamen is in Portugal vanouds de meest gebruikelijke vorm van vererving. De erfpachters mochten hun eigendommen vrijelijk verdelen. De wet op het erfrecht uit 1868 geeft alle kinderen recht op gelijke delen. Toch bleef een deelbaar goed ook weleens onverdeeld, zoals wanneer broers en zusters besloten in gemeenschap van goederen te leven, als een 'broederschap' (*irmandade*; in middeleeuws Portugees *germaydade*). Volgens de wet van 1868 mogen de erfgenamen het erfgoed onverdeeld laten zolang geen van hen daar bezwaar tegen maakt. Nog in de eerste helft van deze eeuw streefden veel families in het Noorden en sommige families in Alto Douro ernaar het erfgoed intact te houden door het aan één kind over te dragen. De andere kinderen bleven dan thuis wonen (als deelnemers aan de gemeenschap van goederen) of zij

verlieten het huis. De socioloog Paul Descamps (1935) en de etnoloog Jorge Dias (1961) hebben veel aandacht besteed aan zulke families. Op grond van de gegevens van Descamps en op grond van mijn veldwerk in Soutelo en in een buurdorp van Dias' veldwerkdorp Rio de Onor heb ik sterk de indruk dat de gewoonte het erfgoed intact te houden veel minder vaak voorkwam onder de kleinste en armste producenten dan onder werkgevers en eigenaars van grote gezinsbedrijven. Pierre Birot wijst ook op de tendens dat juist de armeren hun erfgoed verdelen.¹⁶

De vele arme boeren van Alto Douro leefden in *nuclear families* (gezinnen) en verdeelden hun erfenissen. Boeren die meer bezaten streefden er soms wél naar het bedrijf intact te houden. Descamps geeft het voorbeeld van een uitgebreide familie in Alto Douro die behalve een onverdeeld landbouwbedrijf ook bestaansbronnen buiten de landbouw had (1935:120). Arme boeren waren juist door de geringe grootte van hun erfgoed veelal niet in staat te voorkomen dat dit steeds kleiner werd. Alleen wie voldoende land en geld had kon besluiten het land aan één kind na te laten en de andere kinderen bijvoorbeeld te laten studeren of in een klooster te plaatsen. Kinderen die slechts een klein deeltijdbedrijf erfden en die vooral loonarbeid verrichtten, hadden weinig reden in gemeenschap van goederen te leven. De kleine producenten gingen er in de achttiende en negentiende eeuw op achteruit, omdat zij land aan grote bedrijven verloren en ook omdat hun aantal in de eerste helft van de negentiende eeuw sterk groeide. Velen zaten gevangen in de vicieuze cirkel van de verkleining van hun erfgoed.

De producenten. Boeren vormden de helft van de hoofden van gezins- en deeltijdbedrijven in Soutelo in 1980. Er waren 48 boeren op 97 bezitters van gezins- of deeltijdbedrijven. Zevenentwintig van die boeren hadden gezinsbedrijven, en 21 hadden deeltijdbedrijven. Bijna zes tiende van de zeventig bezitters van deeltijdbedrijven bestond uit betaalde krachten in de landbouw (33 personen) of uit niet meer valide bewoners die vroeger zulke arbeidskrachten waren geweest (zes personen).¹⁷

De meeste bedrijfshoofden waren oud, als achtergeblevenen in een dorp waar vele jonge mensen waren weggetrokken. Van alle hoofden van landbouwbedrijven die in Soutelo woonden was 66% vijftig jaar of ouder en was 28% vijfenzestig jaar of ouder (zie tabel 3). Dit komt overeen met

de cijfers per gemeente over de bedrijfshoofden naar leeftijd (Cavaco 1985b:kaart 19 en 20). De hoofden van gezinsbedrijven waren ouder dan gemiddeld. Zij bestonden voor bijna twee vijfde uit 'alleenwonende ouders', ouders waarvan alle kinderen het huis hadden verlaten. De oudere hoofden van gezinsbedrijven hadden doorgaans lagere wijnopbrengsten dan de jongere. De hoofden van deeltijdbedrijven waren jonger dan gemiddeld en bestonden slechts voor 15% uit alleenwonende ouders.

Tabel 3

De in Soutelo wonende bedrijfshoofden naar leeftijd en naar het aantal alleenwonende ouders onder hen. Opgaven voor alle hoofden en voor die van gezinsbedrijven en van deeltijdbedrijven (1980)

	In Soutelo wonende hoofden van		
	bedrijven van de drie typen (aantal 128)	gezinsbedrijven (aantal 27)	deeltijdbedrijven (aantal 68)
50 jaar en ouder	66%	74%	51%
65 jaar en ouder	28%	41%	15%
alleenwonende ouders	31%	37%	15%

De werkgeversbedrijven

Verbreiding. In het laatste decennium van de zeventiende eeuw, de eerste bloeitijd van de wijnexport naar Engeland, werden er veel nieuwe wijngaarden aangelegd. De wijnbouwers "hadden veel grotere aantallen mensen in dienst dan vroeger" (Fisher 1971:29, citaat). De werkgeversbedrijven namen toe in aantal en grootte.

Volgens de omschrijving van de Companhia in de tweede helft van de achttiende eeuw produceerde een 'grote' wijnboer tenminste 25 *pipas* van 520 liter (130 hl) gemiddeld per jaar. Voor zo'n opbrengst was in die tijd tenminste 7 ha nodig.¹⁸ De bedrijven van 'grote' wijnproducenten lagen

rond 1760 nog ver uiteen, maar in de honderd jaar tussen 1770 en 1870 kregen zij in westelijk Boven-Corgo en vooral bij Pinhão een steeds grotere verbreiding. Vanaf de tweede helft van de vorige eeuw ontstonden er ook veel quintas met boomaanplanten, vooral in oostelijk Boven-Corgo.

De vorming van grote bedrijven ging mede ten koste van quintas van kleine werkgevers. Op het grondgebied van Soutelo ontstond tegen 1875 de 'nieuwe Quinta dos Aciprestes' (een reep langs de rivier, die uit steile hellingen bestond en 100 ha besloeg) door de aaneenvoeging van drie vroegere quintas en nog enkele stukken grond. Dit land leverde vanouds olijfolie en port. Eén van de drie vroegere quintas was de oorspronkelijke Quinta dos Aciprestes, die de stedeling José de Seabra rond 1800 had samengesteld uit van dorpelingen gekochte percelen. Door landaankopen nam de oppervlakte van de 'nieuwe' Quinta dos Aciprestes na 1875 toe tot 140 ha. Bedrijven van 100 ha of meer komen overigens niet in ieder dorp voor, en zoals verderop blijkt zijn de meeste werkgeversbedrijven veel kleiner.

De werkgevers in Soutelo bezaten in 1980 zes tiende van de wijnbouwgrond en zeker zeven tiende van de olijvenproducerende grond.

Productie. De grootste bedrijven van Alto Douro waren aanvankelijk niet groot. In de achttiende eeuw had de Quinta de Roriz even stroomafwaarts van Soutelo een oppervlakte van 70 ha, wat voor die tijd uitzonderlijk veel was. De Quinta da Aveleira, van 50 ha, werd ook als groot beschouwd. De wijngaarden besloegen op beide quintas ongeveer 20 ha.¹⁹

In de vorige eeuw bereikten sommige bedrijven in de streek een grootte van honderd of enkele honderden hectares en ontstonden hier en daar wijngaarden van omstreeks 100 ha. De opbrengst van de Quinta do Noval bij Pinhão (100 ha) steeg van gemiddeld 850 hl aan het begin van de eeuw tot gemiddeld 1600 hl rond 1870, toen de quinta bijna geheel met wijnstokken was beplant. De phylloxera en vooral de handelscrises vanaf 1880 maakten een einde aan de groei in westelijk Boven-Corgo. In oostelijk Boven-Corgo verbreidden de grote quintas zich in de tweede helft van de vorige eeuw, waarschijnlijk vooral dank zij de vraag naar olijfolie. De quintas bereikten daar soms een omvang van 500 ha.

In de honderd jaar na 1870 namen de wijnopbrengsten slechts op enkele van de grootste bedrijven sterk toe, bijvoorbeeld op de Quinta das

Carvalhas bij Pinhão. De bovengenoemde Quinta do Noval bij Pinhão, met een gemiddelde opbrengst van 1600 hl rond 1870, produceerde honderd jaar later slechts 1000 hl. Beleggers in port-quintas kwamen vaak bedrogen uit: zij hadden de winstkansen overschat (Pereira 1954:23-24).

De landgoederen waarvan het rendement tegenviel behielden vaak hun vroegere oppervlakte. De eigenaars lieten grond ongebruikt en onverkocht, in afwachting van prijsverhogingen waardoor het aantrekkelijk zou worden de *mortórios* of afgestorven stukken te ontginnen. Vaak ook legden zij zich toe op boomcultures, bijvoorbeeld in het geval van de 140 ha grote Quinta dos Aciprestes aan de rivier beneden Soutelo. De olijfolie van deze quinta was nog rond 1980 gemiddeld anderhalf maal zoveel waard als de most. De wijngaarden besloegen slechts 27 ha.²⁰

De kleinere werkgeversbedrijven komen in de historische bronnen minder vaak ter sprake, maar het is duidelijk dat er in de eerste helft van de achttiende eeuw reeds vele kleine quintas bestonden, die waarschijnlijk meestal werkgeversbedrijven waren of daar deel van uitmaakten. Aan de ruïnes van bedrijfsgebouwen bij Soutelo is te zien dat er dicht bij de rivier aanvankelijk veel kleine quintas lagen. De achttiende-eeuwse teksten verwijzen ook naar wijnproducerende bezittingen die uit kleine verspreide percelen bestaan. Ook deze bezittingen waren vaak werkgeversbedrijven. Het uit meer percelen bestaande bedrijf waarop betaalde krachten werken heet *casal*, een woord dat ook in Trás-os-Montes in deze betekenis voorkomt (Taborda 1932:169-70). De meeste werkgeversbedrijven in Soutelo bestaan uit casais. Een casal kan bijvoorbeeld 20 of 30 ha beslaan. Soms maakt een kleine quinta deel uit van de casal: de quinta is dan een stuk landbouwgrond van 5 à 10 ha met daarop een huis, dat ook quinta genoemd wordt, en bijgebouwen. Vaker bestaat de casal alleen uit percelen waarop hooguit een schuurtje staat en waarvan sommige zo groot zijn als een kleine quinta. De bedrijfsruimten bevinden zich dan in het dorp bij het huis van de eigenaar.

De handelscrises, die bijdroegen tot tegenvallende resultaten op de Quinta dos Aciprestes, hadden ook hun weerslag op de produktie van de andere werkgeversbedrijven in Soutelo. Zoals verderop vermeld wordt, kochten werkgevers in de jaren twintig een aantal vrij grote afzonderlijke percelen van de eigenaar van de Quinta dos Aciprestes; slechts enkele van

de kopers plantten wijnstokken op de percelen, die vooral gebruikt werden voor de graan- en olijfteelt.

In de lange tijd van onzekere exportmogelijkheden, waarin de opbloei tussen 1918 en 1925 slechts een korte onderbreking vormde, breidden veel leden van de gevestigde families hun bedrijven weinig of niet uit (onder de gevestigde of 'oude' families versta ik die families die reeds sinds de vorige eeuw grote werkgeversbedrijven hadden). De eigenaar Manuel Mesquita vormde een uitzondering onder de gevestigden omdat hij de produktiviteit van zijn landbezit goed wist te handhaven. In Soutelo had Manuel Mesquita een casal van 50 ha met een quinta als middelpunt. Wat verder stroomafwaarts, op het gebied van het buurdorp Ervedosa, bezat hij nog twee quintas. In de jaren twintig tot veertig was zijn casal in Soutelo het grootste bedrijf van het dorp op de Quinta dos Aciprestes na. Manuel Mesquita produceerde evenals de eigenaar van de Quinta dos Aciprestes veel olijfolie, een produkt waarvoor een goede markt bestond. Op zijn casal in Soutelo besloegen de olijfgaarden misschien wel zeven maal zoveel land als de wijngaarden. Na de dood van Manuel Mesquita verminderden de opbrengsten van zijn vroegere casal, zoals dat eerder was gebeurd op andere oude werkgeversbedrijven.

Van hen die niet tot de gevestigde landeigenaars maar tot de benedenlaag behoorden wisten enkelen, die aan het einde van de vorige eeuw of vroeg in deze eeuw waren geboren, hun bedrijven aanzienlijk groter en rendabeler te maken. Adriano Domingos plantte vanaf ongeveer 1925 wijnstokken en olijfbomen op percelen die hij van drie adellijke families had gekocht. Vanaf 1943 ging zijn zoon Manuel verder met het beplanten van het deel dat hem was toegefallen en met het vergroten van zijn casal. Manuel Domingos was in 1965 op de eigenaar van Quinta dos Aciprestes na de grootste producent van portwijnmost in Soutelo. Er waren nog meer rendabele werkgeversbedrijven ontstaan, die echter kleiner waren dan de casal van Manuel Domingos.

De werkgeversbedrijven in Soutelo brengen hetzelfde voort als de gezins- en deeltijdbedrijven, maar de grote werkgevers leggen zich meer toe op de produktie van port. Veel werkgevers hebben bovendien enkele tientallen sinaasappelbomen en een klein kurkeikenbos. In het verleden hielden sommige werkgevers schapen en geiten.

Ik onderscheid 'grote' en 'kleine' werkgeversbedrijven op grond van het aantal mandagen (hele werkdagen van één persoon) dat nodig is voor de verbouw van druiven en olijven. Onder de 'grote' werkgeversbedrijven in Soutelo in 1980 versta ik die waar de druiven- en olijventeelt tenminste 550 mandagen had gekost, als een gemiddelde in de jaren zeventig.²¹ De bezitters van deze bedrijven werden ook door informanten als belangrijke werkgevers vermeld. Zij allen produceerden meer dan 95 hl most voor port en tafelwijn in 1979, wat neerkomt op meer dan 110 hl of twintig *pipas* gemiddeld in de jaren zeventig. De kleine werkgevers produceerden allen minder. Een deel van de kleine werkgevers werkt ook zelf met de handen. Uit een geschrift over portwijnboeren in de achttiende eeuw leid ik af dat er altijd een vloeiende overgang heeft bestaan tussen hen die "met hun eigen handen al het landbouwwerk verrichten dat zij aankonden" en de kleine werkgevers (Soares 1979:63, citaat).

De wijngaarden die deel uitmaakten van 'grote' werkgeversbedrijven hadden in 1980 een gemiddelde oppervlakte van bijna 8 ha, een cijfer dat afneemt tot 6,5 ha wanneer men het 27 ha grote wijnbouwareaal van de Quinta dos Aciprestes niet meerekent. De wijngaarden op de 'kleine' werkgeversbedrijven waren niet groter dan die op de gezinsbedrijven en besloegen gemiddeld 2 ha.

De percelen waar alleen olijf- en amandelbomen stonden, namen ook op de werkgeversbedrijven een groter deel van het areaal in dan de wijngaarden. Ver uiteenstaande olijfbomen kwamen op werkgeversbedrijven waarschijnlijk vaker voor dan op gezins- en deeltijdbedrijven. Een deel van de olijfbomen op werkgeversbedrijven was verwaarloosd. De onbebouwde en beboste stukken, die 43% van het dorpsgebied vormden, bereikten op veel werkgeversbedrijven en vooral op bedrijven van 'oude' families nog hogere percentages.

De grote werkgeversbedrijven vormden 11% van alle bedrijven maar droegen met 51% bij aan de produktie van portwijnmost en met 57% aan die van olijfolie. Hun bezitters hadden minder belangstelling voor het produceren van goedkope wijn: zij namen slechts 21% van de tafelwijn voor hun rekening. De grote en kleine werkgeversbedrijven samen vormden 32% van de bedrijven. Zij leverden 68% van de portwijnmost, 44% van de tafelwijn en 72,5% van de olijfolie.²² Tabel 4 vormt een overzicht van de

opbrengsten op de werkgeversbedrijven, de gezinsbedrijven en twee categorieën deeltijdbedrijven. De werkgeversbedrijven worden ingedeeld in 'klein' en 'groot', maar de Quinta dos Aciprestes wordt wegens haar omvang afzonderlijk onderscheiden.

Tabel 4

De produktie van portwijnmost, tafelwijn en olijfolie op de bedrijven, verdeeld in zes categorieën (Soutelo, 1979-1980)

	produktie (hl)		
	portwijnmost	tafelwijn	olijfolie
Q. ^{ta} dos Aciprestes	627	-	400
	(gemiddeld per bedrijf)		
grote werkgeversbedrijven behalve Q. ^{ta} dos Aciprestes	124	28,5	16,5
kleine werkgeversbedrijven	27	17	6
gezinsbedrijven	30,5	16	5
deeltijdbedrijven	20	20,5	4,5
deeltijdbedrijven van anderen	6,5	6	1,5

Bronnen: zie noot 12

Het landgebruik op de werkgeversbedrijven is arbeidsintensief en weinig kapitaalintensief, zoals dat op de andere bedrijven. Vernieuwingen in gewassen en technieken vonden het eerst ingang op quintas van grote eigenaars. De modernisering is echter ook daar langzamer verlopen dan bijvoorbeeld in de Franse wijnbouw.²³

In hun wijnkuipen bereiden werkgevers port uit most en wijnalcohol, naast enige tafelwijn. De kuipen en de *tonéis* (liggende houten vaten) hebben vaak een capaciteit van ongeveer 15 *pipas* of 80 hl, maar sommige zijn tweemaal zo groot. Hun maximale omvang bedroeg ongeveer 35 hl in

de eerste helft van de achttiende eeuw en was omstreeks 1780 al tot ongeveer 100 hl toegenomen (Douro 1938:43-44; vgl. Vizetelly 1947:23, 25, Dobby 1936:320). De handel in druiven heeft tot de schaalvergroting bijgedragen: de in de wijnschuur verwerkte hoeveelheid druiven kan een veelvoud zijn van de druivenoogst van het bedrijf zelf.

De bereiding van de port is langzaam gemoderniseerd.²⁴ Het trappen van de druiven tot most was tot 1965 gebruikelijk op vele werkgeversbedrijven met inbegrip van grote quintas. Houten vaten komen nog veel voor, naast betonnen bewaarhuizen die van binnen bedekt zijn met een laagje wijnsteen. (In Frankrijk heeft de betonnen kuip sinds de jaren twintig overal het houten vat verdrongen.) De wijnbereiding was van oudsher kapitaalintensief in die zin dat er voor het bezit van bedrijfsruimten, huizen, vaten en tonnen enig kapitaal nodig was, maar zij was vooral arbeidsintensief. Een grote producent als Manuel Mesquita, die jaarlijks gemiddeld 350 hl bereidde uit gekochte en zelf geteelde druiven, trok bijvoorbeeld 25 mannen aan die 24 dagen van twaalf à dertien uur besteedden aan het trappen van de druiven.²⁵

In Soutelo werd in 1979 wijn bereid op drie tiende van de kleine werkgeversbedrijven, en op tenminste de helft en waarschijnlijk driekwart van de grote werkgeversbedrijven. De druiven van de Quinta dos Aciprestes werden geperst op het grootste, bij Pinhão gelegen landgoed van de Portugese firma die de quinta bezat. In Soutelo bereidden werkgevers ongeveer 80% van de wijn en 90% van de port. De door hen verwerkte druiven waren hooguit voor 58% en waarschijnlijk voor de helft door aankoop verkregen. De grootste druivenkoper, José Correia, bereidde echter 1400 hl uit gekochte druiven tegen 100 hl uit druiven van zijn eigen casal. Manuel Domingos, op José Correia en de firma Smithes na de grootste koper, bereidde 500 hl uit gekochte druiven en 300 hl uit druiven van zijn casal.

Sommige druivenkopers stoken brandewijn in een ruimte bij hun wijnschuur, wat ook kapitaal vereist. Tot het bezit van werkgevers (particulieren of kleine groepen mede-eigenaren) behoren ook de maal- en persinstallaties voor olijven. De eigenaar van de Quinta dos Aciprestes en Manuel Mesquita hadden ieder zo'n olijmolen, die deel uitmaakte van hun bedrijf. In het dorp staan ook twee installaties, waarvan de ene sinds

zijn bouw in 1939 en de andere sinds ongeveer 1950 op motorkracht werkt. Beide molens verwerken de olijven van grote en kleine producenten. Er werken in de olijfmolens minder mensen dan in de wijnschuren van grote werkgevers. Dit was ook zo in het verleden, toen een span ossen de maalstenen voortbewoog en twee mannen via een mechanisch systeem de druk op de olijfpers teweegbrachten.

Tabel 5

Het aantal werkgeversbedrijven met druiventeelt 1) alleen op eigen grond van de producent, 2) op eigen en gepachte grond, 3) alleen op gepachte grond, in Soutelo in 1980

Aantal werkgeversbedrijven	
Druiventeelt	%
alleen op eigen grond	60
op eigen en gepachte grond	33
aandeel van de eigen grond 80-99%	20
50-79%	11
20-49%	2
< 20%	-
alleen op gepachte grond	7
	<hr/> 100

Bronnen zie noot 15

De rechten op de bedrijven. In geschriften uit de achttiende en negentiende eeuw worden de termen 'boer' en 'eigenaar' door elkaar gebruikt. Dit wijst erop dat de werkgevers en andere producenten vooral eigen grond bebouwden, zoals in onze dagen.²⁶

In 1980 bestond in Soutelo 85% van de tot werkgeversbedrijven behorende wijnbouwgrond uit niet-gepacht land. Het hele areaal aan wijn-

gaarden bestond voor 77% uit niet-gepacht land. Zoals blijkt uit tabel 2 en 5, vormden de bedrijven met alleen eigen grond van de producent zes tiende van alle druivenproducerende bedrijven en een even groot deel van de werkgeversbedrijven.²⁷

Evenals de andere producenten zijn ook de werkgevers vanouds gewoon het erfgoed te verdelen.²⁸ Uitzonderingen hierop kwamen echter onder welgestelde werkgevers vaker voor dan onder andere producenten: de eersten hadden vaker de middelen om met thuisblijvende kinderen een gemeenschap van goederen in stand te houden. Een voorbeeld van een gezin waar de gemeenschap van goederen lang in stand bleef was dat van de werkgever António Gomes en zijn vrouw Maria do Carmo Carvalho. Zij trouwden tegen 1870 en kregen tien kinderen, die zij goed konden onderhouden. Vijf kinderen bleven ongetrouwd. Twee ongetrouwde dochters bleven hun leven lang in het ouderlijk huis wonen, en één gehuwde dochter ging daar weer wonen toen zij weduwe was geworden. Een ongehuwde zoon werd priester. Hij vormde een huishouden met de overige twee ongetrouwden, twee dochters. António Gomes werd als hoofd van de familiegemeenschap achtereenvolgens door zijn vrouw en door drie dochters opgevolgd. Omdat er in de volgende generatie door bijzondere omstandigheden slechts één erfgenaam was, bleef het land onverdeeld. (In Benkert 1960:31 staat het voorbeeld van een samengesteld huishouden van twee broers en hun gezinnen op een groot werkgeversbedrijf.)

Een ander middel tot *juntar a riqueza*, 'het bijeenhouden van de rijkdom', was het huwelijk tussen neef en nicht. Dit kwam onder andere voor in de werkgeversfamilies Mesquita, Dias, Oliveira en Correia, die verderop ter sprake komen. João da Silva Dias, zoon van de grote eigenaar Dias en zusters zoon van de grote eigenaar Manuel Mesquita, trouwde met zijn nicht Helena, dochter van Manuel Mesquita. Twee van de acht kinderen uit het huwelijk dat João Manuel Oliveira en Rosa Correia rond 1880 sloten, trouwden in het begin van onze eeuw met kinderen van broers van Rosa. Informanten vermeldden ook een huwelijk tussen oom en nicht, en één tussen een tante en haar jonge neef. (De tante was een zuster van de genoemde Rosa. Zij had haar neef, een weeskind, grootgebracht. Hij kreeg de bijnaam 'Manuel van de tante'.) Daar de huwelijken

tussen nabije verwanten onder welgestelde werkgevers veel vaker voorkwamen dan onder kleine producenten, droegen zij bij tot de concentratie van eigendommen in handen van werkgevers.

De producenten. In de achttiende en negentiende eeuw behoorden de meeste werkgevers waarschijnlijk tot de boerenstand, zoals tegenwoordig. De grootste werkgevers behoorden tot de adel, maar er waren ook boeren en stedelingen onder de rijke landeigenaars. Voorbeelden van adellijke eigenaars zijn de eerste minister José de Seabra die rond 1800 in Soutelo de Quinta dos Aciprestes aanlegde, en Dona Antónia Ferreira die rond 1875 onder andere het land van José de Seabra kocht en de 'nieuwe Quinta dos Aciprestes' liet aanleggen. Manuel Mesquita behoorde tot de stand van de rijke boeren. Burgers uit Porto kochten ook land in Alto Douro. Na de bouw van de spoorlijn tegen het eind van de vorige eeuw hebben Engelse firma's hier en daar wat grond gekocht. De opbrengst van hun wijngaarden valt in het niet bij de hoeveelheden wijn en druiven die zij van boeren kopen (zie bijvoorbeeld Dias, Ribeiro & Teixeira 1949:102-3 over de firma Croft). Sommige Portugese firma's (Real Companhia Velha, Barros Almeida) bezitten meer land. Banken en vennootschappen kochten in onze eeuw grond als belegging.

De goederen van een grote eigenaar lagen soms zeer verspreid. Dona Antónia Ferreira, de grootste van de eigenaars die Alto Douro heeft gekend, liet in 1896 eenentwintig quintas na, gelegen in de drie delen van Alto Douro. Albino Queirós de Souza, die tot de lagere adel behoorde, had onder meer een quinta aan de Douro op het dorpsgebied van Soutelo, een quinta aan de overzijde van de Douro en land 35 km zuidelijker op de hoogvlakte van Beira, waar deelpachtersgezinnen rogge verbouwden. Verwanten gebruikten zijn land aan de Douro 's winters als weidegrond voor hun schapen, die zij 's zomers in de Serra da Estrela lieten grazen. Manuel Mesquita is reeds genoemd als een rijke boer die drie bedrijven had. Zijn vrouw had bovendien een casal in de Tua-vallei in Trás-os-Montes, vanwaar zij afkomstig was.

De eigendomsongelijkheid in Soutelo is vermoedelijk rond 1800 sterk toegenomen, om vanaf 1875 nog groter te worden. Omstreeks 1800 verwierven twee vermogende figuren van buiten, minister José de Seabra en de legercommandant Luiz de Sousa Vahia Rebelo, land in Soutelo. Zij

bezaten quintas, verspreide stukken grond en grote huizen. Driekwart eeuw later kocht Dona Antónia Ferreira verschillende eigendommen bijeen, waaronder het land en de gebouwen van de familie Seabra. Dona Antónia en de handelsfirma van de familie Ferreira, die haar opvolgde, bezaten de 'nieuwe Quinta dos Aciprestes', een grote casal en een complex van gebouwen aan de hoofdstraat. De casal bestond uit graanvelden en olijfgaarden vlak ten noorden en ten westen van het dorp, een wijngaard vlak ten oosten van Soutelo en bos in het zuiden van het dorpsgebied.

Omstreeks 1920 ontstond er in Soutelo een onderscheid tussen 'oude', gevestigde werkgeversfamilies, die hun bezittingen in het algemeen weinig uitbreidden, en nieuwe werkgevers, die hun bedrijven groter of produktiever maakten. Enige kennis van dit onderscheid is nodig voor een goed begrip van de politieke verhoudingen in Soutelo, die in hoofdstuk VII aan de orde komen.

Onder de 'oude' werkgeversfamilies versta ik die families die aan het einde van de negentiende eeuw reeds een gevestigde positie als welgestelde eigenaars van werkgeversbedrijven hadden. In de lange tijd van exportcrises gebruikten vooral leden van deze families hun bedrijven vaak weinig produktief. Opbrengstverhogingen bleven uit; sommigen zagen zich genoodzaakt land te verkopen.

Omstreeks 1920 was het meeste land in Soutelo in eigendom van mensen behorend tot families die reeds langer een gevestigde positie hadden: de familie Ferreira, de families Mesquita en Dias die via een huwelijk met elkaar verbonden waren, de families Correia en Oliveira waartussen verschillende huwelijksbanden bestonden, en de adellijke eigenaar Luiz de Sousa Vahia Rebelo de Moraes en diens vrouw, die evenals de familie Ferreira buiten het dorp woonden. In de veertig jaar na 1920 nam de produktie van de landerijen van deze families in het algemeen niet toe.

De familie Ferreira verkocht in 1925 haar casal en gebouwen aan twee eigenaars uit de families Correia en Oliveira, die op hun beurt de minder produktieve percelen van de casal bij opbod verkochten aan andere boeren. Het overige deel van het erfgoed van de familie Ferreira in Soutelo - de Quinta dos Aciprestes, die toen nog uit veel onbebouwd land bestond - werd tegen 1945 gekocht door een industrieel uit Minho. De

weduwe van Luiz de Sousa Vahia Rebelo de Morais verkocht in de jaren veertig haar Quinta do Mileu tegen een gunstig bedrag aan haar dienstbode en haar kapelaan, die met elkaar getrouwd waren. Bij wijze van schenking gaf zij ook haar andere quinta, Fontainhas genaamd, aan het echtpaar. Beide quintas hadden in de tijd voor de phylloxera veel meer wijn geproduceerd.

Op de casais van de families Mesquita, Dias, Correia en Oliveira, en ook op sommige kleinere werkgeversbedrijven trad stagnatie op. De meeste werkgevers uit de oude families behielden hun rijkdom met moeite. Vaak verwaarloosden zij delen van hun bezit. Ook verkochten zij percelen en schonken zij onbebouwd land aan getrouwen. Een lid van de familie Oliveira en twee erfgenamen van Manuel Mesquita gingen failliet. De stilstand in de uitbreiding van vele wijngaarden, de 'afstoting' van stukken land door werkgevers en de faillissementen worden deels verklaard door exportcrises. Een ander deel van de verklaring is dat de 'oude families' gewend waren op grote voet te leven. De stijging van de levensstandaard in onze eeuw betekende dat het leven grotere uitgaven ging eisen, terwijl het land niet in waarde toenam. De gevestigde families zetten hun vroegere consumptieve gedrag vaak voort en hadden mede daardoor moeite met het opvangen van handelscrises.

Nieuwe werkgevers verwierven zich een deel van het land. Eén van hen was Adriano Domingos, een vroegere landloze die het geluk had beheerder van een grote quinta van de familie Ferreira te worden. Adriano Domingos plantte vanaf ongeveer 1925 wijnstokken en bomen aan op percelen die onder andere tot de families Ferreira en Vahia Rebelo de Morais hadden behoord. Eén van zijn drie kinderen, Manuel, had zich tegen 1965 opgewerkt tot de tweede druivenproducent en de tweede druivenkoper van Soutelo. Manuel Domingos was gedurende 26 jaar beheerder geweest van de gebouwen en het land van een Engelse firma en had dank zij zijn inkomsten als beheerder nieuwe percelen kunnen kopen en beplanten. De Quinta dos Aciprestes werd in de jaren veertig opgekocht door Adelino Silva, zakenman en eigenaar van een fabriek in de streek Minho.²⁹ Adelino Silva kocht ook de Quinta da Barreira, die aan de Quinta dos Aciprestes grensde en die hij daaraan toevoegde. De Quinta da Barreira (20 ha) was altijd in eigendom geweest van de familie

Mesquita maar was door een kredietbank in beslag genomen omdat de eigenaar onaflosbare schulden had gemaakt. Een professor in de medicijnen wiens familie uit het dorp stamde maar die in Porto woonde, kocht rond 1960 het vroegere bedrijf van Manuel Mesquita dat in verval was geraakt.

Zoals beklemtoond wordt door informanten die kleine werkgever of zelfstandige kleine boer zijn, hebben sommige vroegere kleine boeren in de loop van de eeuw hun opbrengsten verhoogd. Behalve Adriano en Manuel Domingos kwamen er ook andere werkgevers op, wier bedrijven kleiner waren. In sommige gevallen profiteerden zij van de verkoop of de schenking van land door grotere werkgevers die tot de 'oude families' behoorden. In andere gevallen kochten of pachtten zij land van statusgenoten, onder wie verwanten, of ontgonnen zij land dat zij reeds eerder in eigendom hadden. De laag van kleine werkgevers is door deze ontwikkeling wat breder geworden.

Van de zestien grote werkgeversbedrijven die Soutelo in 1980 telde waren er elf in handen van bewoners. Het beroep of hoofdberoep van alle elf was landbouwer. Manuel Domingos was de grootste van de in Soutelo wonende producenten en de derde van alle producenten. De vijf buiten Soutelo wonende grote werkgevers waren de grootste producent (de Real Companhia Velha, die behalve de Quinta dos Aciprestes ook grote quintas elders bezat en waarvan de directeur in Peso da Régua woonde), de tweede producent (de hiervoor genoemde professor in de medicijnen in Porto) en nog twee inwoners van Porto en één van Peso da Régua.

Van de 29 kleine werkgevers woonden er 22 in Soutelo. Zestien van de bewoners-werkgevers waren landbouwer van beroep; de zes anderen waren een elektriciën die tevens verkoper van huishoudelijke apparaten was, een commissionair bij de portwijnfirma Smithes, een taxi-chauffeur, een metaalbewerker, een eigenaar die zijn geldbezit als eerste bron van bestaan had, en een weduwe die vooral van haar pensioen leefde (deze vrouw was een zeer kleine werkgeefster, met 0,2 ha aan wijnbouwgrond en 1 ha aan olijvenproducerende grond). De buiten het dorp wonende eigenaars van kleine werkgeversbedrijven waren twee inwoners van Porto, een inwoner van Lissabon, een inwoner van een niet nader aangeduide

grote plaats in Portugal, twee personen die naar een aangrenzende gemeente waren verhuisd en een migrant in Duitsland.

De eerste vier van hen bezaten veel meer dan alleen hun land in Soutelo.

Onder de hoofden van werkgeversbedrijven kwamen de meeste ouderen en de meeste alleenwonende ouders voor, zoals tabel 6 laat zien.

Tabel 6

De in Soutelo wonende bedrijfshoofden naar leeftijd en naar het aantal alleenwonende ouders onder hen. Per bedrijfstype (1980)

	In Soutelo wonende hoofden van		
	werkgeversbedrijven (aantal 33)	gezinsbedrijven (aantal 27)	deeltijdbedrijven (aantal 68)
50 jaar en ouder	85%	74%	53%
65 jaar en ouder	45%	41%	15%
alleenwonende ouders	58%	37%	15%

Twee voorbeelden van bedrijven

In dit stuk beschrijf ik het deeltijdbedrijf van een landarbeidersechtpaar en de grote casal van Manuel Domingos in de tijd van mijn veldwerk. De beschrijving dient mede als illustratie van de verschillen in bedrijfs- en eigendomsgrootte.

Het deeltijdbedrijf van Jorge en Antónia. In 1977 zei de 39-jarige landarbeider Jorge tegen zijn vrouw, de 33-jarige landarbeidster Antónia: "Deze winter gaan wij geen olijven rapen." 's Winters, vaak bij regen, mist of vorst aan de grond, zoeken landlozen en bijna-landlozen de olijfgaarden af naar wat er na de oogst is blijven liggen. Ieder jaar hadden Jorge en Antónia de portie bijeengeraapt waaruit zij de vier *almudes* (1 hl) olijfolie lieten persen die zij als huishouden van twee personen nodig hadden. Toen Jorge zei dat zij deze winter geen olijven zouden rapen, protesteerde Antónia: "Hoe moeten wij dan aan onze vier *almudes* komen?" Het trotse

antwoord van Jorge was: "Op het stuk grond dat wij gaan kopen staan genoeg olijfbomen."

Het heeft veel moeite gekost de koopsom van 85 *contos* of bijna vierduizend gulden bijeen te krijgen. (Een conto of duizend escudos was ongeveer 45 gulden). Jorge en Antónia hebben jarenlang een deel van hun loon opzij gelegd en hebben leningen moeten sluiten. Zij beschikten alleen over een moestuin, die zij in halfpacht hadden. Dank zij de loonsverhogingen in de jaren zeventig is het een deel van de vroegere landlozen gelukt te sparen en een eigen perceel te kopen; Jorge en Antónia behoren nu ook tot de kopers.

Het gekochte perceel draagt de naam 'Marmeleiro' of 'Kweepereboom' en ligt in een dal ten noordwesten van het dorp. Wanneer wij de bovenrand van de bezitting hebben bereikt, laat Jorge de ezel daar staan. De Marmeleiro is een reep land van 40 m bij 250 m (1 ha), waarvan de lange zijden steil omlaag lopen. Al zigzaggend en over de randen van enkele hoge terrassen lopend dalen wij af naar het snippertje vochtige grond dat de benedenrand vormt. De bovenrand ligt nu ruim 100 m boven ons.

Jorge wijst een hellend stukje land aan, dat aan de Marmeleiro grenst en 0,2 ha meet. Dit stuk heeft hij voor vier *contos* van een andere eigenaar gekocht, met de negen verwaarloosde olijfbomen die erop stonden. Een tweede strook naast de Marmeleiro, in handen van weer een andere eigenaar, zou hij ook graag willen kopen. In 1979 hebben Jorge en Antónia tegen 29 *contos* op een heel andere plaats, ten noordoosten van het dorp, grond erbij gekocht. Dit strookje wordt omzoomd door 22 olijfbomen en heeft een oppervlakte van 0,15 ha.

Jorge en Antónia hebben nu 95 olijfbomen en kunnen ruimschoots in hun behoefte aan olie voorzien. Zij houden bij een redelijke oogst zelfs vier *almudes* over voor de verkoop. Met liefde geven zij een opsomming van hun overige bezit aan bomen: negen vijgebomen, vier perzikebomen, twee notebomen, twee amandelbomen, een pruimeboom, twee appelbomen en drie kweeperebomen. Zij verkopen een deel van de vijgen na ze gedroogd te hebben, en het grootste deel van de walnoten. Op het vochtige strookje onderaan de Marmeleiro kunnen later enkele sinaasappelbomen worden geplant.

De wijngaard wordt hogerop aangelegd, als het belangrijkste deel van de Marmeleiro. Twee gehuurde krachten met een bulldozer, een man die met zijn motorzaag de door de bulldozer omvergeduwde kurkeiken in brandhout veranderde, en Jorge en Antónia zelf hebben hard gewerkt aan de ontginning van het bovendee. De stenen moeten nog met de houweel gebroken worden. De wijngaard zal uit ongeveer 2500 wijnstokken bestaan. Op het benedendeel van de Marmeleiro groeien nog vijfhonderd oude wijnranken, die bij de Casa do Douro geregistreerd staan als geschikt voor het produceren van 3 hl port. De inschrijving bij de Casa do Douro geeft Jorge recht op de hoeveelheid wijnalcohol waarmee de 3 hl port kan worden bereid. Hij verkoopt met vele anderen de druiven aan de grote boer en wijnbereider José Correia, die daarmee ook de wijnalcohol verkrijgt. Wanneer de wijngaard gereed is, zal Jorge vergunning vragen voor het verkrijgen van meer wijnalcohol.

In hun jeugd hebben Jorge en Antónia veel honger geleden, als kinderen van bezitlozen. Nu hebben zij land. Zij blijven echter als landarbeiders de kost verdienen. "Wee ons (*mal de nós*) als wij dat niet zouden doen!", is Antónia's nuchtere commentaar.

Een grote casal. Manuel Domingos, geboren in 1913, is landbouwer en druivenkoper. In 1980 kocht hij 995 hl of 136 ton aan druiven. Hij en andere grote boeren gaan er prat op dat zij als kopers van druiven met de firma's concurreren. In het begin van de jaren zeventig, toen hij door zijn gezondheid harder kon werken, heeft Manuel Domingos weleens ruim 1500 hl gekocht. Hij was in die jaren de grootste druivenkoper in het dorp. Manuel Domingos heeft de port in de loop van de jaren aan verschillende firma's geleverd. De tafelwijn verkoopt hij zelf.

Het landbezit van Manuel Domingos bestaat uit tien stukken van verschillende grootte. Groter dan zijn bezit zijn alleen de Quinta dos Aciprestes en de casal van de professor in de medicijnen die in Porto woont. Manuel Domingos bezit ongeveer 7 ha aan wijngaarden, beplant met 41.000 wijnstokken die hem in 1980 zestig *pipas* of 330 hl opleverden. In 1980 had hij vergunning voor het bereiden van 190 hl port uit druiven van eigen land. Hij ontgint nu een nieuw stuk om er 6000 wijnstokken op te planten. Hij bezit ruim 1500 olijfbomen en 1000 amandelbomen. Van secundair belang in economisch opzicht zijn het kleine kastanjebos, de

negentig sinaasappelbomen, de vijf notebomen, de vijftien vijgebomen en de moestuin. De sinaasappels zijn grotendeels voor 'het huis en de vrienden' bestemd. De moestuin van dertig bij dertig meter ligt naast het grote woonhuis dat Manuel Domingos in 1965 heeft laten bouwen. Een pijp die hij heeft laten aanleggen tussen de bron op zijn bezitting Paço vlak boven het dorp en zijn huis levert water voor het huis en de moestuin.

In de wijnschuur, die één geheel vormt met de woning, bevindt zich een ruime betonnen kuip. Het werk dat de trappers vroeger verrichtten, is overgenomen door twee kneusmachines (persen die in de oogsttijd boven de kuip staan en de druiven tot een brij maken) en een *movimosto*, een speciale pomp die de most in een slang zuigt en door een andere slang weer in de kuip stuwt. De wijnpers, waarmee men uit de resten van de druiven een extra hoeveelheid most verkrijgt, is hydraulisch. Twee elektrische pompen brengen de wijn in de bewaarkuipen en vaten. Manuel Domingos bezit vijf betonnen bewaarkuipen of *cubas* en negen houten vaten of *tonéis*, die sterk in grootte variëren en samen een capaciteit van 2000 hl hebben.

In 1980 werkten twaalf mensen het hele jaar door op de casal: de voorman of *feitor*, negen volwassen landarbeiders (vijf mannen en vier vrouwen) en twee jongens. Bij de wijnoogst sneden de vier vrouwen, de twee jongens en negen losse arbeidsters de druiventrossen af, wat tien dagen kostte. De vijf mannen werkten in de wijnschuur, samen met vijf mannen die als losse krachten waren aangetrokken. Dit werk nam achttien lange dagen in beslag.

Manuel Domingos bezit met vijf mede-eigenaars één van de twee olijfpersen van Soutelo. Ook kleine producenten als Jorge maken gebruik van de pers, tegen betaling van 12% van de olie die voor hen geperst is.

In 1980 leverden de wijn, olijfolie en amandelen van de casal 2200 contos of 99.000 gulden op. De wijn was 1750 contos waard, of 79,5% van het totaal. Voor de 114 almudes of 28,5 hl olijfolie die hij oogstte kreeg Manuel Domingos 285 contos (13%). De opbrengst aan amandelen viel dit jaar tegen (3000 kilo tegen het dubbele daarvan in betere jaren) en leverde 165 contos op (7,5%). De uitgaven voor deze produkten bedroegen 1200 contos, dus Manuel Domingos houdt dit jaar 1000 contos of 45.000 gulden

over. Daarbij komt nog de winst op de gekochte druiven: 450 contos of 20.250 gulden. De belastingdienst, die met een sterk verouderd register werkt, eist jaarlijks slechts vijftig contos. De uitgaven van het huishouden bedroegen dit jaar 250 contos.

Met zichtbaar genoegen vertelt Manuel Domingos hoe hij langs officieel verboden wegen extra wijnalcohol bemachtigt waarmee hij meer port maakt dan de Casa do Douro toestaat. De controle op de druiventeelt in Alto Douro is weinig effectief. Het komt vaak voor dat een stuk land minder druivenmost oplevert dan aangegeven is in het 'kadaster' van de Casa do Douro. Daar de distributie van wijnalcohol voor de port-bereiding op het kadaster gebaseerd is, betekenen te hoge opgaven van de druivenoogst dat sommigen meer wijnalcohol ontvangen dan zij nodig hebben. Dit 'teveel' komt als regel op de zwarte markt terecht. De transacties worden in een wijd gebied verricht, dikwijls via tussenpersonen.

De grote portbereidende boeren kunnen de wijnalcohol van de zwarte markt goed gebruiken. Manuel Domingos heeft met gekochte wijnalcohol extra veel port bereid, zowel uit druiven van eigen land die het kadaster in 1980 nog niet als druiven voor port erkende, als uit gekochte druiven. Hij legt uit hoe hij twee contos per *pipa* (5,5 hl) verdiende door wijnalcohol toe te voegen aan druiven die hij tegen een lage prijs heeft gekocht omdat zij als tafelwijn druiven te boek staan. Buiten het budget van 1980 viel de toekomstige prijs van dertig pipas (165 hl) die Manuel Domingos op het moment van het gesprek nog als port moest laten keuren. De dertig pipas zouden hem ongeveer duizend contos kunnen opleveren. Voor het bereiden ervan gebruikte hij tafelwijn die hij uit een eerder jaar over had en waaraan hij wijnalcohol had toegevoegd, en *jeropiga* (extra zoete wijn) die hij al eerder had bereid uit druiven bestemd voor port.

Deze lucratieve bereiding van 'port' is mogelijk doordat de door de overheid gedistribueerde wijnalcohol tevens als een verkoopbaar goed circuleert. "Wij wijnbereiders overtreden de wet, maar de schuld ligt niet bij ons maar bij de Casa do Douro die een achterhaald kadaster heeft. Wij winnen erop!", is het commentaar van Manuel Domingos.

1. De omschrijving van de bedrijfstypen door het INE is onder andere te vinden in: INE, landbouw-enquête; INE 1976; Martins 1973 I:31; Pereira 1979:131.
2. De bedrijfsgrootte of opbrengst is één van de omstandigheden die bepalen of een bezitting als een gezinsbedrijf of slechts als een deeltijdbedrijf kan dienen. Andere omstandigheden zijn de prijzen, de gezinsgrootte en de bezitsvorm. In jaren van ongunstige prijzen voor de producent moet in des te meer gevallen deeltijdarbeid buiten het bedrijf worden verricht. Vooral de kinderrijke gezinnen, die vroeger veel voorkwamen, waren vaak genooddaakt aanvullende bestaansbronnen te vinden. Ook de bezitsvorm bepaalt welke bijdrage het landbouwbedrijf aan het inkomen levert: een deeltijdboer die de helft van de oogst als pacht moet afstaan is des te meer op andere inkomstenbronnen aangewezen. Zie de beschrijving van de deeltijdbedrijven en de inkomsten van huishoudens in Alto Douro in Caldas 1943:412 e.v.
3. In het Noorden kwamen sinds de late middeleeuwen landgoederen voor waar 'enkele betaalde krachten' werkten (Viterbo 1966 II:568): kleine werkgeversbedrijven waren er dus van oudsher. De werkgeversbedrijven namen in de zestiende en zeventiende eeuw misschien in aantal toe als gevolg van de uitbreiding van de olijfteelt, maar de gezins- en deeltijdbedrijven besloegen ongetwijfeld ook toen nog het overgrote deel van het areaal.
Bronnen: over producenten en hun bezit aan werkdieren in het bisdom Lamego Costa 1979:123, 253 en *passim*; zie ook het voorbeeld uit Beira Alta in Loureiro 1957:321. Over de landgoederen (*quintas, granjas, solares*) Costa 1979, Tenreiro 1942 III:36, noot 1. Vgl. Gil 1965:86, 118 over de landgoederen bij Coimbra in de zestiende eeuw, waarvan slechts enkele tot het type van het werkgeversbedrijf behoorden. Deze 'werkgevers-quintas' bestonden uit olijfgaarden.
4. De canon werd betaald aan de 'heer' - de kroon, een adellijke familie, een kerkelijke instelling - of aan een grote erfpachter die op zijn beurt grond in erfpacht uitgaf (zie Ribeiro 1986:113 over de *subenfiteuse* of erfpacht uit de tweede hand). De 'heer' was eigenaar in die zin dat hij recht had op het ontvangen van de canon. Zo'n beperkt eigendomsrecht op een zaak waarvan een ander het gebruik heeft wordt veelal 'blote eigendom' genoemd, in het Frans *propriété éminente*. De erfpachter is de *propriétaire utile* (gebruikende eigenaar). De erfpacht in Portu-

gal kwam volgens Albert Silbert geheel overeen met het eigendomsrecht van boeren in Frankrijk voor de Revolutie (1966:756-57). De erfpachters in Alto Douro worden in achttiende-eeuwse geschriften aangeduid als *proprietários* (Fonseca 1949 I:36, Schneider 1980, hoofdstuk 2, Soares 1979:63). In de Atlas van Nederland wordt de erfpachter ook als de eigenaar beschouwd (Stichting Wetenschappelijke Atlas van Nederland 1963-1981, kaart XIII-7). Overige bronnen: Rau 1961, Gil 1965:98-101; gegevens over Alto Douro in Costa 1979; Eigendom 1934.

5. De grote eigendommen bestonden ook in de vroege middeleeuwen vaak uit ver uiteengelegen stukken. Zie Costa 1979:48 over de boederijen van een klooster in het tegenwoordige Alto Douro in de zesde en zevende eeuw. Zie de voorbeelden uit latere tijden en uit andere delen van het Noorden in Ribeiro 1977:140 en Taborda 1932:167. Teksten uit de tiende en elfde eeuw verwijzen naar landgoederen (*villae*) van soms honderden hectares, die samen met kleine eigendommen deel uitmaakten van het verspreide grootgrondbezit. De *villae* bestonden uit gezins- en deeltijdbedrijven waar horigen en pachters werkten, en uit woeste grond en bos. Zij verdwenen bij de overgang naar de late middeleeuwen, toen ook de horigheid verdween. Zie Sampaio 1979, Marques 1963 en Marques 1976 I:79-80, en de vermelding in Costa 1979:209 van de villa Trevules op 12 km van het tegenwoordige Soutelo.

Zie over de pacht voor drie levens (*prazo*) de bronnen over de erfpacht in de vorige noot. De gegevens over de omgeving van Coimbra in Gil 1965 zijn vermoedelijk generaliseerbaar voor het Noorden en Estremadura. De pacht voor drie levens ontwikkelde zich weleens tot een erfelijk recht, en het verschil met de erfpacht vervaagde dan.

Een voorbeeld van pachters met een kort contract waren de *seareiros* of graanverbouwende deelpachters in een gemeente in Beira Alta (Loureiro 1957:321).

6. Taborda 1932:161 e.v. over Trás-os-Montes, Ribeiro 1986:113-14 over Minho; vgl. het citaat van Lobão in Godinho 1977:250, waar de boeren in Beira, Minho, Trás-os-Montes en Estremadura rond 1800 als arme eigenaars beschreven worden. Volgens een schatting uit 1926, waarvan ik niet weet hoe betrouwbaar zij is, besloeg de verpachte grond in zes van de acht meest noordelijke districten 25 à 40% van het areaal (Marques 1978:84, Medeiros 1979:292). De uitzonderingen waren Porto en Braga, waar 50% en 55% van het areaal verpacht was. Porto en Braga waren, en zijn nog, meer verstedelijkt dan de andere zes districten. In 1968 was in deze zes districten 11 à 21% van de oppervlakte verpacht; de cijfers voor Porto en Braga waren 41% en 31% (Pereira 1979:72).

7. Bronnen over de eigendomsconcentratie en de verbreiding van de deelpacht in Franse en Italiaanse streken vanaf de late middeleeuwen: Bloch 1976:140 e.v., 148 e.v., Duby 1968:323-27, Jones 1966:412 e.v.

8. Ook op grote quintas kwam er gewoonlijk slechts één *caseiro* voor, die het land en de gebouwen beheerde (zie Fonseca 1949 I:34 en 1951 III:115).

9. Bronnen: INE, landbouwenquête van 1952-1954; Pereira 1979:231; Cavaco 1985b, kaart 8 (het relatieve aantal werkgeversbedrijven per gemeente in 1979); cijfers van de Casa do Douro over de wijnopbrengsten in Soutelo in 1977 en 1979; schattingen, door informanten, van de olijfolie-productie per bedrijf in Soutelo; mijn telling van de bedrijven in Soutelo in september 1980.
 Op vijf van de 142 bedrijven in Soutelo ontbrak de druiventeelt. Het ging om vier deeltijdbedrijven en een klein gezinsbedrijf, die wat olijfolie voortbrachten. De eigenaar van het gezinsbedrijf had ook vier of vijf geiten.
 Bedrijven op het grondgebied van Soutelo waar alleen mensen uit andere dorpen werkten heb ik niet meegeteld. Op de Quinta dos Aciprestes (het grootste werkgeversbedrijf) werkten ten tijde van het veldwerk geen mensen uit Soutelo, maar tegen 1970 was een deel van de daar werkzamen nog uit Soutelo afkomstig. Daarom heb ik deze quinta wel meegeteld.
 Niet alle personen die de Casa do Douro in 1979 als producent noteerde, waren in werkelijkheid producenten. Tenminste 22 van hen waren verpachters. Zestien personen die als producent genoteerd zijn kan ik niet identificeren, al is het duidelijk dat zij buiten Soutelo woonden. De meesten van hen waren waarschijnlijk verpachters; enkelen waren misschien kleine producenten uit buurgemeenschappen die percelen in Soutelo bezaten. De zestien namen slechts 2% van de druivenopbrengst voor hun rekening.

10. Bronnen: cijfers van de Casa do Douro over de produktie van portwijnmost en tafelwijn in de gemeenten van het afgebakende gebied in 1965; Gaspar 1979b:62-70 over de oppervlakte van de gemeenten.

11. Bronnen: cijfers van de Casa do Douro over de wijnopbrengsten en over de produktie per duizend wijnstokken, in 1979 en voorafgaande jaren; veldwerkgegevens over de bedrijven; luchtfoto's en topografische kaarten.

12. Omgerekend in geld bedroeg de produktie van portwijnmost, tafelwijn en olijfolie op de gezins- en deeltijdbedrijven 12.098 *contos*, op een totale produktie van 37.582 *contos* (dus 32%). Een conto is duizend escudos.

De 142 bedrijven die Soutelo in 1980 telde hadden het jaar daarvoor 4825 hl portwijnmost en 2076 hl tafelwijn geproduceerd, en de olijfolie-opbrengst (begin 1980) was ongeveer 1700 hl. In geld omgerekend was de produktie: portwijnmost 17.150 contos, tafelwijn 3.400 contos en olijfolie 17.000 contos. Dit kwam neer op een verhouding van 5:1:5, een verhouding die gemiddeld 5:1:3 bedroeg in de periode 1970-1979. Bronnen over de produktie: opgaven van de Casa do Douro over de wijnoogsten in 1979 en veldwerkgegevens over de olijfolie-opbrengsten aan het begin van 1980. Over de prijzen: IVP, *Notas* uit 1970-1979; IVP & Casa do Douro 1976, INE 1970:98-99; INE 1976:124.

13. Monteiro 1911:51. Een zware hak met twee scherpe punten diende voor het breken van rotsgrond en voor het bewerken van wijngaarden. Het snoeien van de wijnranken geschiedde met een kleine sikkel, die in de loop van deze eeuw door een snoeischaar is vervangen. Voor het vervoeren van overtollige stenen uit pas aangelegde wijngaarden gebruiken kleine producenten ook tegenwoordig nog de *corço*, een driehoekige houten slee die door het werkdier wordt getrokken. Ook gebruiken zij, bijvoorbeeld bij het onderploegen van mest, nog een houten eg waarop zij een steen als gewicht leggen.
14. De wijn die *buiten* Soutelo bereid werd van druiven uit Soutelo blijft buiten beschouwing. Bronnen: de lijst van de Casa do Douro over de opbrengsten en de verkoop van druiven en wijn in Soutelo in 1979; mijn census van de bedrijven in 1980.
15. Er waren 137 druivenproducerende bedrijven, bestaande uit 26 gezinsbedrijven, 66 deeltijdbedrijven en 45 werkgeversbedrijven. De vijf bedrijven zonder druivenproduktie, die in tabel 2 buiten beschouwing zijn gelaten, bestonden geheel uit eigen land van de producenten. De cijfers over het eigen en het gepachte deel van de wijnbouwgrond berusten op de opgaven van de Casa do Douro over de opbrengst in het voorafgaande jaar en op aanvullende veldwerkgegevens. De Casa do Douro rekent een deel van de verpachters ten onrechte tot de producenten (zie noot 9). Afgaande op haar opgaven was niet 77% maar 86% van de druivenopbrengst in het voorafgaande jaar afkomstig van eigen grond van de producenten, en bestond niet 60% maar 74% van de bedrijven uitsluitend uit niet-gepacht land.
De meeste pachters hebben (mede) verwanten als verpachters. Zowel op de gezinsbedrijven als op de deeltijdbedrijven vormde land van verwanten, waaronder bijvoorbeeld ook tantes en zwagers, 50 à 60% van de verpachte wijnbouwgrond. Land in pacht van ouders of schoonouders - een speciaal geval omdat het bedrijfshoofd of zijn vrouw dit land later vaak erft - vormde 29% van de wijnbouwgrond die tot gezinsbedrijven behoorde en 36% van de wijnbouwgrond die tot deeltijdbedrijven behoorde. De meeste verpachters woonden in

Portugal (in steden en in Soutelo); enkelen waren emigranten. Een pachter kan meer dan één verpachter hebben, wat vooral onder deeltijdproducenten vaak voorkomt.

De halfpacht is het gebruikelijke contract: de pacht bestaat uit de helft van de oogst en soms uit het geld, opgeleverd door de helft van de oogst. De halfpachter verricht het lichamelijke werk maar de eigenaar beslist mee over de produktie. De kunstmest en de bestrijdingsmiddelen tegen druivenziekten worden meestal voor de helft door de eigenaar bekostigd; het werkdier en de ploeg zijn van de pachter zelf. Het contract is mondeling en duurt in de regel niet langer dan vijf jaar.

De boeren in Soutelo zijn misschien tot ver in de vorige eeuw erfpachters geweest. Jaarlijks moesten zij granen, wijn, kippen, uien, knoflook en het geldbedrag van 1 *cruzado* betalen aan het kapittel van Lamego. Over de erfpacht in Alto Douro na 1800 is mij weinig bekend. Ik neem aan dat zij op veel plaatsen nog lang is blijven bestaan, zoals in Portugal als geheel. In het begin van deze eeuw was het nog gebruikelijk onbebouwde stukken land in erfpacht uit te geven tegen een lage jaarlijkse betaling. De man en vrouw in een novelle van João de Araújo Correia (bekend auteur en kenner van Alto Douro) gaven ieder jaar "patrijzen en een konijn" in ruil voor het eigendomsrecht op de verwilderde quinta in Boven-Corgo waar zij waren gaan wonen (Correia 1973:83; vgl. [Halpern] Pereira 1979:33).

16. De opmerkingen van Birot (1950:71, 173) hebben betrekking op Minho in het Noordwesten en op de *Charneca* van Beira Baixa in het Zuiden. Overige verwijzingen: Callier-Boisvert 1968:92, Ribeiro 1955:172, Taborda 1932:168; over de gemeenschap van goederen in de middeleeuwen Herculano z.j. VI:237.
17. Acht deeltijdbedrijven waren van inwoners die buiten de landbouw werkten of gewerkt hadden: een naaister, een borduurster, een vroegere werkster, een kleermaker, een spoorwegarbeider, een kroeghouder, een metselaar en een timmerman die ook metselaar, kroegbaas en houder van een postagentschap was. De twee overige deeltijdbedrijven waren van bewoners van naburige gemeenschappen, die bij het werk op hun land waarschijnlijk geholpen werden door verwanten in Soutelo.
De 33 agrarische betaalde krachten die in het bezit waren van deeltijdbedrijven bestonden uit 26 landarbeiders, vier voormannen, een beheerder, een inwonende knecht, en een zoon die tegen betaling voor zijn vader werkte. Dertien van de 21 boeren met deeltijdbedrijven werkten een deel van de tijd als landarbeiders. Een vroegere landarbeider die deeltijdproducent was, werkte af en toe nog als landarbeider.

18. Deze schatting heeft betrekking op westelijk Boven-Corgo en berust op Villa Maior 1876:52, 110 en Vizetelly 1947:32-33.
19. Zie Fonseca 1951 III:59-60, 251-52 en de kaart achterin dat boek, aan de hand waarvan men de grootte van deze quintas in het midden van de achttiende eeuw kan schatten. Vgl. ook Vizetelly 1974:46 over de Quinta de Roriz in de negentiende eeuw.
20. In 1875, vlak voor het uitbreken van de phylloxera-plaag, was de eigenares van de 'nieuwe Quinta dos Aciprestes' van plan daar gemiddeld 1300 hl port per jaar te gaan produceren. Daarvoor was in die tijd 75 ha nodig, terwijl de quinta 100 ha besloeg. Het plan ging niet door. De gemiddelde wijnopbrengst van de quinta was in het begin van deze eeuw slechts 275 hl en kwam in de jaren dertig nog niet boven de 500 hl uit (Villa Maior 1876:109-10, Monteiro 1911:72, Cordeiro 1940). Tussen ongeveer 1945 en 1965 volgde een verhoging tot ruim 900 hl. In de tweede helft van de jaren tachtig zijn op de quinta grote nieuwe wijngaarden aangelegd, wat mogelijk was door de gunstige markt voor portwijnen en een subsidie van de Europese Economische Gemeenschap. De olijfbomen op dit landgoed zijn nu grotendeels geroid.
21. Mijn schattingen van het aantal mandagen per bedrijf bij de druiven- en olijventeelt berusten op gegevens over de produktie in 1979-1980 en voorafgaande oogstjaren, en op gegevens die ik in 1980 verzamelde over de hoeveelheid werk per jaar bij de verbouw van deze gewassen op een bedrijf. Ik schat dat er in de periode 1975-1979 gemiddeld twintig mandagen nodig waren voor de produktie van een *pipa* of 5,5 hl most (dus ongeveer 3,6 mandagen voor 1 hl) en dat er achttien mandagen nodig waren voor het verbouwen van de olijven waaruit men 1 hl olie kan persen.
22. Omgerekend in geld bedroeg de produktie van portwijnmost, tafelwijn en olijfolie op de werkgeversbedrijven 25.484 *contos*, wat 68% was van totale produktie van 37.582 *contos*. In 1968 vormden de bedrijven van ten minste 20 ha in de gemeente São João da Pesqueira 4% van de landbouwbedrijven, terwijl zij 43% van de oppervlakte besloegen (INE, landbouwenquête van 1968; zie voor de overige bronnen noot 12).
23. Enjalbert 1949:290 (vergelijking met Frankrijk). Sommige quintas dienden als modelbedrijven. In de achttiende eeuw waren de wijngaarden van de Quinta de Roriz het voorbeeld voor nieuwe aanplanten in de omgeving (de quinta was van de Schotse familie Archbold, die anders dan de Engelse handelaren land bezat). In het midden van de vorige eeuw introduceerde Bento de Queirós, de adellijke eigenaar van een quinta bij Soutelo, de druivensoort *touriga*. Men experimen-

teerde ook met andere gewassen. Grote landeigenaars hadden het initiatief bij het bestrijden van de druivenziekten. De moderne wijnbouwterrassen werden op de grootste bedrijven het eerst aangelegd (Azevedo z.j.:155, 196, 242, Lima 1940:45; over de technieken ook Villa Maior 1876:96, 110 en Vizetelly 1947:XIV).

24. De grote kannen waarmee men de most van de kuipen naar de *tonéis* bracht, werden vanaf ongeveer 1880 vervangen door buizen en slangen waardoor de most naar lager gelegen *tonéis* stroomde. De wijnpersen, waarmee men na het trappen van de druiven met de voeten nog een extra hoeveelheid druivenmost verkreeg, werden vanaf die tijd geleidelijk moderner, zoals dat in het sherry-gebied reeds eerder was gebeurd. Verder veranderden de installaties voor de bereiding van port tot ver in onze eeuw nauwelijks (Vizetelly 1947:XI, 9, 11, 49-50, Enjalbert 1949).
25. De wijnbereiding eist veel zorg. De kuipen en vaten moeten schoon zijn; de wijnalcohol dient op de juiste tijd en in de juiste hoeveelheid aan de most te worden toegevoegd; men moet de wijn op gezette tijden van het bezinksel afgieten; het hout van de grote vaten en de *pipas* (de kleine tonnen voor het vervoeren van de wijn) moet in goede staat blijven.
26. De werkgevers waren aanvankelijk erfpachters maar werden krachtens de liberale wet volledige eigenaars. Zoals in noot 4 is opgemerkt, was de erfpacht een vorm van eigendom: de erfpachter mocht land vererven, verkopen, ruilen en wegschenken. Toch was zijn eigendomsrecht nog onvolledig, want de 'heer' had recht op het ontvangen van de 'canon'.
27. Vier tiende van de werkgevers die pachtten, hadden (mede) verwanten als verpachters. Ongeveer 65% van de door werkgevers gepachte wijnbouwgrond was in eigendom van verwanten; 6% was in eigendom van ouders of schoonouders. De meeste verpachters woonden in stedelijke gebieden in Portugal en in Soutelo; enkele werkgevers pachtten mede van emigranten. De halfpacht is het gebruikelijke contract, zoals op de gezins- en deeltijdbedrijven. Vgl. noot 15.
28. De adellijke families mochten volgens de majoraatsregel (die tot 1868 gold) het erfgoed onverdeeld laten maar deden dat niet altijd. Zie Costa 1979:572-73 over Alto Douro en omstreken, en vgl. Bloch 1976:128 over de Franse adel.
29. In de jaren veertig kochten *nouveaux riches* van buiten Alto Douro veel land op. Zij hadden fortuin gemaakt als verkopers van wolfram aan

de oorlogvoerende landen, als speculanten, als handelaren in sardines en als industriëlen.

1 Nationale statistieken

Alto Douro behoort tot die delen van Portugal waar naar verhouding de meeste agrarische betaalde krachten wonen. Hun aantal en dat van andere beroepscategorieën is onzeker, want de beschikbare statistieken geven een vertekend beeld van de werkelijkheid. De resultaten van mijn beroepencensus in Soutelo wijken af van die van de nationale tellingen (die per gemeente zijn gehouden). Ik heb een andere werkwijze gevolgd, die naar mijn mening meer met de werkelijkheid overeenkomt.

Het Instituto Nacional de Estatística (INE) telt aan het begin van elk decennium de bevolking en beroepsbevolking van Portugal. Volgens het instituut vormden de betaalde krachten in 1981 zes tiende tot ruim acht tiende van de agrarische beroepsbevolking in de belangrijkste portwijnproducerende gemeenten. Dit is naar mijn mening een te hoge opgave: vermoedelijk bedraagt het werkelijke percentage in de meeste gemeenten ongeveer vijftig. Ook andere auteurs wijzen op tekortkomingen in de beroepencensus van het INE. Hieronder geef ik mijn bezwaren tegen de telling van de werkgevers, onbetaalde helpers of meewerkende gezinsleden en betaalde krachten door het INE, waarbij ik ook naar andere critici verwijs.¹

Werkgevers. Het aantal werkgevers is door het INE in 1970 en 1981 sterk onderschat. Dit lijkt de enige juiste conclusie te zijn wanneer men de cijfers over werkgevers uit de volkstellingen van 1970 en 1981 vergelijkt met die over werkgeversbedrijven uit de landbouwenquêtes van 1968 en 1979 (die ook door het INE zijn gehouden). In 1970 telde het INE zeven maal zo weinig werkgevers als er in 1968 werkgeversbedrijven geteld waren; in 1981 was het cijfer van de werkgevers opnieuw zeven maal zo

laag als dat van de werkgeversbedrijven twee jaar eerder. Dit verschil is onwaarschijnlijk groot, al bezitten sommige werkgevers meer dan één bedrijf en al behoort een deel van de werkgevers niet tot de agrarische beroepsbevolking. Ik denk dat de tellers van het INE in 1970 en 1981 veel kleine werkgevers hebben meegeteld met de 'kleine boeren', die in gezinsverband werken. De telling van de werkgevers is naar mijn mening met minder zorg geschied dan die van de werkgeversbedrijven.²

Onbetaalde helpers. Onder de 'onbetaalde helpers' versta ik de echtgenotes, kinderen en eventuele andere huisgenoten die op het bedrijf meewerken zonder daarvoor loon te ontvangen. De percentages aan onbetaalde helpers in de nationale statistieken zijn laag, want het INE rekent de huisvrouwen die als boerin met hun man of gezin meewerken niet tot de beroepsbevolking. Afonso de Barros (1979:34-35) en Carminda Cavaco (1985b:314) zijn het terecht oneens met deze uitsluiting.

Betaalde krachten. Het INE omschrijft het begrip 'betaalde krachten' naar mijn oordeel op een te ruime wijze, waardoor hun aantal overschat wordt. De betaalde kracht is volgens het INE een inwoner die 'hetzij in de volledige werktijd, hetzij een deel van de tijd' tegen een loon voor anderen werkt (11.º Recenseamento da População, 1970). Bij het gebruik van zo'n ruime definitie is de kans groot dat zij die slechts een klein deel van de tijd loonarbeid verrichten ook als betaalde krachten worden gerubriceerd. De kleine boer die een aanvullend inkomen als landarbeider verdient, wordt dan gemakkelijk met de betaalde krachten meegeteld. Dit verklaart naar mijn mening waarom het bestaan van deeltijdproducenten die boer van hoofdberoep zijn (omdat zij ten minste de helft van de tijd op hun bedrijf werken) niet uit de nationale statistieken blijkt. Volgens het INE, dat in 1952-1954 de gezinsbedrijven en de deeltijdbedrijven apart geteld heeft, waren er in Portugal vrijwel evenveel kleine boeren als gezinsbedrijven (Martins 1973 I:113). Op grond van de cijfers zou men dus denken dat kleine boeren met deeltijdbedrijven nauwelijks voorkwamen. Dit is een ongeloofwaardig resultaat van de telling, dat ik alleen kan verklaren door aan te nemen dat de meeste kleine boeren met deeltijdbedrijven als betaalde krachten zijn beschouwd.

2 De beroepsstructuur in Soutelo

Soutelo had volgens mijn telling in september 1980 een beroepsbevolking van 270 personen op een inwonertal van 589. Slechts dertig inwoners (11% van de beroepsbevolking) waren voornamelijk buiten de landbouw werkzaam, bijvoorbeeld als handwerkslieden.³ De 240 leden van de beroepsbevolking die vooral of uitsluitend in de landbouw werkten, waren als volgt verdeeld naar beroep en geslacht:

Tabel 7

Samenstelling van de agrarische beroepsbevolking in Soutelo, 1980

	totaal		mannen	vrouwen
	%	abs.	abs.	abs.
werkgevers	10,5	25	22	3
kleine boeren	20	48	44	4
onbetaalde helpers	17	41	5	36
betaalde krachten	52,5	126	83	43
	100	240	154	86

De 25 werkgevers die deel uitmaakten van de agrarische beroepsbevolking (omdat zij in Soutelo woonden en in de eerste plaats landbouwer waren) hadden in 10 gevallen een 'groot' en in 15 gevallen een 'klein' werkgeversbedrijf. De 'kleine boeren' waren de 27 bezitters van gezinsbedrijven en de 21 vooral als boer werkzame bezitters van deeltijdbedrijven. Ik noem de kleine werkgevers nooit kleine boeren, niet omdat het fout zou zijn hen zo te noemen maar alleen omdat het woord 'kleine werkgever' doet uitkomen dat de meeste handenarbeid op het bedrijf door betaalde krachten verricht wordt. Tot de onbetaalde helpers reken ik ook die 'meewerkende huisvrouwen' die ten minste de helft van de tijd op het

land van hun gezin werkten.⁴ De betaalde krachten, die verderop ter sprake komen, bestaan uit landarbeiders, beheerders, voormannen en knechten.

Bij een telling in Soutelo volgens de werkwijze van het INE zou het aandeel van de onbetaalde helpers teruglopen van de 17% die ik geteld heb tot 5,5%. Het aandeel van de betaalde krachten, 52,5% volgens mijn telling, zou tot 68,5% toenemen.⁵ Dit komt overeen met de opgaven van het INE voor de belangrijkste portwijnproducerende gemeenten in 1981 (zie de kaarten in Cavaco 1985a,b). De beroepencensus van het INE komt nog ter sprake in hoofdstuk VIII, over Alto Douro en de zuidelijke streek Alentejo.

3 De betaalde krachten in Soutelo

De betaalde krachten vallen uiteen in de 'gewone landarbeiders' en de overigen, die meer leidinggevend werk hebben of die een maandloon ontvangen. Onder de 'gewone landarbeiders' versta ik hen die alleen opdrachten uitvoeren en die sinds de verandering van de arbeidswetgeving in 1974 een uurloon ontvangen (vroeger ontvingen zij een dagloon). Zij vormden bij mijn telling 45,5% van de agrarische beroepsbevolking. De overige betaalde krachten (7% van de agrarische beroepsbevolking) onderscheiden zich van de gewone landarbeiders doordat zij opdrachten geven, of doordat zij een maandloon krijgen, of door beide. Zij bestaan uit beheerders, voormannen en knechten. De beheerders en voormannen leiden het werk van de landarbeiders. De voormannen krijgen een uurloon; de beheerders en de knechten worden per maand betaald, evenals de ene tractorbestuurder die Soutelo in 1980 telde. In tabel 8 staan meer details over de categorie 'betaalde krachten in de landbouw', die uit 126 personen bestond.

Tabel 8

De agrarische betaalde krachten in Soutelo, 1980

	totaal		mannen	vrouwen	gezins- hoofden
	%	abs.	abs.	abs.	abs.
gewone landarbeiders					
losse krachten	55	69	44	25	33
<i>diários</i>	32	40	22	18	10
overige krachten					
beheerders	5,5	7	7		7
voormannen	4	5	5		5
knechten	3	4	4		1
tractorbestuurder	1	1	1		
	100,5	126	83	43	56

De losse krachten verrichtten meestal werkzaamheden die enkele dagen of weken kostten. Acht losse krachten, die gezinshoofden waren, legden zich toe op het ploegen met een muilnier of een ander trekdier. Zij verdienden per uur ongeveer 1,7 maal zoveel als de losse krachten die met de hak werkten. Eén losse kracht had zich geheel toegelegd op het rooien van land voor de aanleg van wijngaarden. Hij gebruikte een eigen bulldozer, een geleende bulldozer en een kleine vrachtauto.

De *diários* (voluit *trabalhadores diários* of dagelijkse arbeiders) werken ten minste zes maanden voor één werkgever. Men noemt hen zo omdat zij iedere dag op hetzelfde bedrijf werken, zij het niet altijd hele dagen. In de periode mei-september duurt hun werkdag zes uur in plaats van de gebruikelijke acht uur. Men kan de *diários* nauwelijks 'vaste' landarbeiders noemen, want slechts weinigen zijn vele jaren in dienst van dezelfde

werkgever. De arbeidsovereenkomst is mondeling en kan in principe elk ogenblik worden opgezegd. Een wisseling van werkgever na twee jaar is, naar ik vermoed, vanouds zeer gebruikelijk. Losse krachten gaan soms voor een tijd als diários werken en andersom. Tegenover de zekerheid van de dagelijkse werkgelegenheid staat het lagere loon dat de diários verdienen: hun uurloon bedroeg in 1980 driekwart van dat van de losse krachten. De diários vormen geen aparte groep binnen de categorie van gewone landarbeiders. Eenentwintig van de veertig diários waren gezinsgenoten van losse krachten en slechts drie van de veertig hadden een diário als gezinshoofd. De diários bestonden voor bijna de helft uit vrouwen en voor slechts een kwart uit gezinshoofden. Vroeger, toen de lonen lager waren, kwamen er verhoudingsgewijs minder diários voor, zoals er ook minder vrouwen onder de landarbeiders waren.

Op de meeste grote werkgeversbedrijven werken twee tot vier diários, geregeld aangevuld met enkele losse krachten. Bij de wijnoogst loopt het aantal landarbeiders op tot tien à vijftien. Het grootste werkgeversbedrijf, de Quinta dos Aciprestes, wordt door seizoenarbeiders van buitenaf bewerkt, maar tot in de jaren zestig trok de quinta ook landarbeiders uit Soutelo. Op het tweede en derde bedrijf van Soutelo werken rond de tien diários en neemt het aantal landarbeiders in de drukke tijden toe tot 25 of meer. In 1980 lukte het de eigenaar van het tweede bedrijf op de eerste dag van zijn wijnoogst, vlak voordat de anderen met hun oogst begonnen, zestig mensen aan te trekken.

De meeste 'gewone landarbeiders' hebben weinig of geen land. Zevenentwintig van de 43 gezinshoofden die losse kracht of diário waren, bezaten deeltijdbedrijven, met gemiddeld slechts 0,5 ha aan wijnbouwgrond; de overige 16 (twee vijfde) bezaten geen land. Vroeger, tot in de jaren zestig, waren er nog meer landlozen en waren de wijngaarden van landarbeiders nog aanzienlijk kleiner.

De voorman of *feitor* ontvangt evenals de gewone landarbeiders een uurloon en sluit evenals hen slechts een mondelinge arbeidsovereenkomst. In 1980 bedroeg zijn loon 80% tot 90% van dat van de losse krachten. De meeste voormannen werken met de landarbeiders mee.

De beheerder of *caseiro* ontvangt een maandloon en beschikt met zijn gezin vrij over aardappelen, groenten, fruit en olijfolie voor eigen gebruik.

Hij woont met zijn gezin in of naast het huis van zijn werkgever, die meestal een absenteïstische eigenaar is. De caseiro heeft weinig bevoegdheden en weinig of geen eigen bezit. Hij is met de dagelijkse bedrijfsvoering belast en moet de meer ingrijpende beslissingen over de produktie aan zijn werkgever overlaten. De meeste caseiros werken met de landarbeiders mee, en hun gezinsgenoten werken vaak mee als diários. Zes van de zeven caseiros in Soutelo 1980 waren landloos.

De binding van beheerders, voormannen, knechten en meiden aan werkgeversfamilies strekte zich vroeger soms over meer generaties uit; tegenwoordig is het echter niet ongebruikelijk dat bijvoorbeeld een voorman reeds na enkele jaren ander werk zoekt. Deze verandering in de verhoudingen was mogelijk doordat de betaalde krachten vanaf de jaren zestig schaarser werden en daardoor een sterkere positie op de arbeidsmarkt kregen. Het volgende hoofdstuk gaat over veranderingen in de arbeidsverhoudingen in het nabije en het verdere verleden.

Landarbeider bij de druivenoogst op een quinta in 1977

1. Zie ook de vergelijking van de census van 1970 in Portugal met die van 1956 in Spanje door Edward Malefakis, die deze laatste census waarheidsgetrouwer acht (1980:466). Het INE gebruikt de volgende termen voor de werkgevers, kleine boeren, onbetaalde helpers en betaalde krachten: *patrões, trabalhadores por conta própria, trabalhadores familiares não remunerados, trabalhadores por conta de outrem* (de betaalde krachten werden aanvankelijk *assalariados* genoemd). In 1950 en daarna is de beroepsbevolking op een andere wijze geteld dan daarvoor (Pereira 1979:116). In deze paragraaf komen ter sprake: INE, bevolkingstelling van 1950, 1970 en 1981; INE, landbouwenquête van 1952-1954, 1968 en 1979.
2. De vergelijking tussen tellingen uit verschillende decennia levert ook problemen op. Het aandeel van de werkgevers in de agrarische beroepsbevolking van Portugal bedroeg volgens het INE 10% in 1950, 6% in 1960, 2% in 1970 en 1% in 1981. De landbouwkundige Mário Pereira oppert dat deze sterke daling in de cijfers het gevolg kan zijn van subjectieve factoren bij de tellingen (1979:118-19). Er is mij uit Soutelo niets bekend over een vermindering van het aantal werkgevers vanaf de jaren vijftig. Wel werken kleine werkgevers en hun gezinsgenoten tegenwoordig meer mee met de landarbeiders, om arbeidskosten uit te sparen (de lonen zijn vanaf de jaren zestig sterk gestegen). Het is mogelijk dat veel kleine werkgevers daarom minder dan vroeger geneigd zijn zich *patrão* of werkgever te noemen, of dat de tellers van het INE minder dan vroeger geneigd zijn hen zo aan te duiden.
3. Vgl. de kaart van het aandeel van de agrarische beroepsbevolking in de totale beroepsbevolking in Cavaco 1985a:69. De kaart heeft betrekking op de gemeenten, waar het aantal bewoners met een niet-agrarisch beroep groter is dan in dorpen als Soutelo, vooral door de omvang van de dienstensector in de hoofdplaatsen. In vrijwel alle portwijnproducerende gemeenten werkte echter meer dan de helft van de beroepsbevolking in de landbouw (in São João da Pesqueira en enkele andere gemeenten was het percentage hoger dan 60).
4. Van de 41 onbetaalde helpers werkten er 32 op bedrijven van kleine boeren (19 van die 32 werkten op gezinsbedrijven). Vijf onbetaalde helpers behoorden tot gezinnen van werkgevers en werkten met de landarbeiders mee.

5. Ik ga uit van de volgende veronderstellingen: Bij gebruik van de werkwijze van het INE zou ik in Soutelo in september 1980 niet 126 maar 141 betaalde krachten hebben geteld, dank zij de toevoeging van 13 kleine boeren en 2 onbetaalde helpers die betaalde landarbeid in deeltijd verrichtten. Van de 41 onbetaalde helpers zouden er 11 overblijven, als gevolg van de weglating van 30 huisvrouwen die op het land van hun gezin werkten. De omvang van de agrarische beroepsbevolking zou van 240 tot 206 afnemen, door de weglating van de 30 meewerkende huisvrouwen en van 4 kleine boeren die soms loonarbeid buiten de landbouw verrichtten (in drie gevallen als timmerman en in één geval als vrachtrijder).

VI De lonen en de reserve aan arbeidskrachten

1 De lonen sinds de jaren 1770

Rond 1960 was er overal op het Portugese platteland nog een grote 'reserve' aan zeer goedkope arbeidskrachten. Na 1960 werd de reserve kleiner, doordat velen wegtrokken. Omdat de vraag naar betaalde krachten in de piektijden groot bleef ontstond er een arbeidstekort, dat de achterblijvende betaalde krachten in staat stelde hogere lonen te bedingen. Informanten in Soutelo ervoeren deze verandering als een groot verschil met het verleden. De verandering is inderdaad groot: het tegenwoordige welvaartspeil is nooit eerder bereikt. Het zou echter onjuist zijn zich een statische voorstelling te maken van de lonen in het verleden, want zij zijn ook vóór de jaren zestig van deze eeuw vaak veranderd.

Mijn oudste bron over de lonen dateert van 1782. In dit jaar klaagde de auteur van een memorie over de landbouw dat de lonen in Alto Douro sterk verhoogd waren sinds de port-productie sterk was gaan toenemen (tien of vijftien jaar daarvoor). Vroeger ontving een dagloner, afhankelijk van de tijd van het jaar, 100 à 120 en soms 140 *réis* (realen) en een portie warm eten (het brood was voor rekening van de dagloner, zoals dat ook na die tijd altijd gebruikelijk is geweest.) In 1782 eisten de dagloners 120 à 160 en soms 180 *réis*, en zij verlangden bovendien beter voedsel: "En anders laten zij het werk in de steek" (*Douro* 1938:45). De boeren willigden de eisen in, uit angst geen andere landarbeiders te kunnen vinden.

De lonen waren niet alleen in absolute zin gestegen maar ook in vergelijking met de prijzen van levensmiddelen.¹ In het begin van de jaren tachtig van de achttiende eeuw verdienden de landarbeiders in Alto Douro meer dan die bij Porto (Godinho 1955:82-85, 248). De vraag naar arbeidskrachten was sneller toegenomen dan het aanbod, wat ongetwijfeld

verband hield met de gunstige ontwikkeling van de markt voor port. In het laatste decennium van de achttiende eeuw bleven de lonen gelijk maar werden brood en andere eerste behoeften snel duurder. De reële lonen namen dus af, maar dit duurde misschien slechts tot 1800 (zie *ibid.*:249). Alto Douro was rond 1800 nog welvarend in vergelijking met andere delen van het Noorden (Schneider 1980:245, 249).

In 1820 was de goede tijd voor de wijnbouw echter voorbij, en doordat de bevolking sinds het einde van de achttiende eeuw aanzienlijk gegroeid was ontstond er tussen 1820 en 1840 een grote reserve aan goedkope arbeidskrachten. Het loon was in 1840 lager dan tegen 1800, toen de op het bedrijf meeëttende mannen als loon, apart van het voedsel, 120 à 160 réis ontvingen. Rond 1840 waren het loon en het eten *samen* 140 réis waard (gemiddeld over het jaar). Het is mij niet duidelijk of er in de jaren veertig en vijftig een verandering optrad; omstreeks 1860 kregen de mannen bij de oogst ongeveer 110 réis en warm eten (de waarde van de maaltijden is mij onbekend). De prijzen van eerste levensbehoeften waren omstreeks 1860 tenminste zo hoog als gemiddeld tussen 1780 en 1800.²

Vanaf het midden van de jaren zestig verbeterde de positie van de landarbeiders. Er werden overal nieuwe wegen en spoorlijnen aangelegd; in Alto Douro begon men aan de spoorweg en aan een macadam-weg tussen Régua en Pinhão. De vraag naar krachten voor dit werk nam toe en de lonen stegen, ook in de landbouw (Morais 1974:310, Vizetelly 1947:60). In 1877 kregen de mannen bij de oogst op veel quintas 280 réis en warm eten. De kosten van levensonderhoud waren minder snel gestegen: hoewel het brood in de jaren zestig althans in Lissabon tweemaal zo duur was geworden, waren de overige levensmiddelen nauwelijks van prijs veranderd (Cabral 1977:343, Reis 1980:160, Marques 1976 II:21). De loonstijgingen betekenden een achteruitgang voor de werkgevers, daar de prijzen voor portwijnen slechts weinig toenamen. De vooruitgang voor de betaalde krachten was echter slechts betrekkelijk. De Engelsman Henry Vizetelly, die in 1877 door Alto Douro reisde, noemde de lonen laag en beschreef de meerderheid van de bevolking als 'jammerlijk arm'. Een dergelijke armoede ontbrak in de Franse wijnstreken die hij kende (1947:10, 36, 50, 65).

Tussen 1880 en 1910 veranderden de lonen nauwelijks. Het loon zonder kost (de vergoeding voor wie alleen geld en geen voedsel kreeg)

Landarbeiders die de wijnstokken snoeien (omstreeks 1880)

bedroeg in het eerste decennium van deze eeuw 200 tot 300 réis, afhankelijk van de tijd van het jaar. Belangrijke levensmiddelen als olijfolie en stokvis waren sinds 1880 duurder geworden, en de broodprijs was reeds lang hoog. Een kilo brood kostte in Soutelo 100 réis, de helft van het dagloon buiten de piektijden. Volgens een enquête uit 1906-1910 was de dagelijkse portie voedsel voor een volwassene in geen van de districten van het Noordoosten goedkoper dan 150 réis. In Soutelo werd veel honger geleden. De crisis in de wijnbouw sinds de jaren tachtig moet tot een sterke vermindering van de vraag naar arbeidskrachten hebben geleid. De demografische toestand was tot 1910 ook ongunstig voor de landarbeiders: de bevolking groeide nog, al kwam de emigratie op gang.³

De sterke toename van de emigratie na 1910 leidde tot een verandering. Goedkope krachten werden schaarser, niet alleen omdat de arbeidsreserve in Alto Douro kleiner werd maar ook omdat er uit naburige gebieden minder seizoensmigranten kwamen dan vroeger (zie § 2). Hoewel de kosten van levensonderhoud tussen 1910 en 1925 door een nationale economische crisis met een factor van 25 toenamen, steeg het dagloon zonder kost in het portwijngebied van nauwelijks 250 réis tot 9700 réis (9,70 escudos), dus ruim veertig maal.⁴

Na 1925 begonnen de lonen af te nemen, eerst met een vijfde in vijf jaar en vervolgens, in 1931 en 1932, met twee vijfde. De kosten van levensonderhoud daalden ook, maar minder dan de lonen. Na 1932 steeg het dagloon weer maar de kosten van levensonderhoud namen tot het begin van de jaren vijftig sneller toe. Pas rond 1955 bestond weer dezelfde verhouding tussen lonen en kosten van levensonderhoud als voor 1931 (zie aanhangsel 3). Ik breng deze ontwikkeling na 1925 in verband met de teruggang van de werkgelegenheid in de wijnbouw en met de algemene economische depressie vanaf 1929. De prijzen voor port, die tussen 1922 en 1924 gunstig waren geweest, namen na 1924 weer af en waren tussen 1928 en 1932 zeer laag. In 1939 volgde een nieuwe crisis in de handel in port, die tot 1965 voortduurde. Als reactie op de crises beperkten de werkgevers het werk in de wijngaarden tot het strikt noodzakelijke, zodat de werkgelegenheid voor landarbeiders terugliep. De internationale depressie leidde tot een migratie-stop in de Nieuwe Wereld, en tot een inzinking in de economische activiteit in Portugal. De landarbeiders in heel Portugal zagen hun lonen na 1930 afnemen, zij het meestal minder sterk dan in Alto Douro. Rond 1950, na twintig jaar van zeer lage migratiecijfers, bestond er in Portugal een uitzonderlijk hoge druk op het land.⁵

Er was in de jaren dertig, veertig en vijftig veel werkloosheid. De moeilijkste tijd voor de landarbeiders was die tussen het midden van de jaren dertig en het begin van de jaren vijftig. Capabele werkkrachten in Soutelo zaten soms maandenlang zonder werk. Het werkjaar telde vaak nauwelijks 200 dagen. Een onderzoek naar levensomstandigheden in het portwijngebied rond 1940 geeft de voorbeelden van een dagloner die een kwart van het gezinsinkomen uit een gepachte wijngaard van 0,25 ha verkrijgt en die 205 dagen loonarbeid in een jaar heeft verricht, en een dagloner zonder eigen of gepacht land die 187 dagen in een jaar werk heeft gehad. Beide dagloners hebben grote gezinnen. Zij hebben vooral in de zomer en tussen de wijnoogst en de jaarwisseling weinig kunnen werken. Het reële loon was laag. In 1931 besteedde een landloos daglonersgezin in Régua, dat representatief was voor vele andere, 88% van zijn inkomsten aan maaltijden. Het gezin bestond uit vader, moeder, een volwassen zoon, drie dochters die ook werkten, en een kind van acht. Overigens moet er ook in de tijd van betere lonen rond 1925 veel armoede

hebben geheerst, want wanneer men de kosten van het levensonderhoud in aanmerking neemt was het loon tussen 1924 en 1926 slechts 1,17 maal zo hoog als in 1931. Noodgedwongen bedelarij door landarbeidersgezinnen kwam vanouds voor in slechte jaren.⁶

Ook de werkgevers werden getroffen door de exportcrises vanaf 1928, maar de prijzen voor portwijnmost ontwikkelden zich tussen 1932 en 1956 minder ongunstig dan de lonen van de landarbeiders. De verandering van de lonen, de prijzen van portwijnmost en de kosten van levensonderhoud van het midden van de jaren twintig tot 1960 wordt weergegeven in aanhangsel 3.

In de jaren vijftig kwam er een einde aan de bevolkingsgroei in de meeste gemeenten van Alto Douro. De verhouding tussen het dagloon en de kosten van levensonderhoud werd iets minder ongunstig. Na 1960 kregen de dagloners voor het eerst sinds vijftig jaar weer een sterkere positie op de arbeidsmarkt. De jaarlijkse nota van het Instituto do Vinho do Porto spreekt reeds in 1963 van een 'schaarste aan arbeidskrachten' (IVP, *Nota* 1963). Er was tenminste een schaarste aan zeer goedkope arbeidskrachten ontstaan, die toenam naarmate meer mensen wegtrokken (vgl. Almeida & Barreto 1976:57). In de jaren zeventig nam het aantal valide arbeidskrachten verder af, niet alleen omdat de bevolking verder verminderde maar ook omdat het relatieve aantal oude mensen toenam. De vraag naar betaalde krachten bleef echter groot: nieuwe machines maakten slechts een deel van het werk met de handen overbodig, en de werkgelegenheid groeide dank zij de aanleg van nieuwe wijngaarden. Het relatieve arbeidstekort stelde de landarbeiders in staat hogere lonen te bedingen. De landarbeiders beriepen zich ook op het feit dat de boeren goede prijzen voor hun port en druiven kregen.

De overheid voerde na de omwenteling van 1974 het uurloon, de achturige werkdag en het minimumloon in. De invoering van het uurloon sloeg onmiddellijk aan bij de landarbeiders, die voortaan geen genoegen meer namen met een dagloon of een loon voor een halve dag. De wet op de achturige werkdag vond langzamer aanvaarding: in het eerste jaar hield niemand zich eraan en ook later duurde de werkdag vaak langer dan acht uur, vooral op sommige grote werkgeversbedrijven. De invoering van het minimumloon had geen merkbare invloed op de lonen in Soutelo.

(Zie aanhangsel 4 over de lonen, de prijzen voor portwijnmost en de kosten van levensonderhoud tussen 1961 en 1980).

De loonstijgingen na 1960 leidden tot een duidelijke verhoging van de levensstandaard. In de eerste helft van de jaren zestig verdienden veel landarbeiders in Soutelo nog te weinig om altijd genoeg voedsel te kunnen kopen (het kwam toen bijvoorbeeld nog voor dat kinderen op school van honger flauwvielen). In de jaren zeventig waren er geen hongerlijdende gezinnen meer. De welvaart was echter niet zo sterk toegenomen dat emigratie voor de meeste jonge landarbeiders onaantrekkelijk was geworden. De meeste bewoners behoorden nog steeds tot de allerarmsten van Europa. Acht uur landarbeid door mannen werd in Soutelo in 1977 beloond met f 10,70 tot f 13,40 (160 tot 200 escudos).⁷

De laatste twee eeuwen laten dus veel schommelingen in het reële loon zien. Lage reële lonen kwamen voor in het tweede kwart van de vorige eeuw, tussen 1880 en 1910 en tussen 1930 en 1960. Er bestond in die tijden een hoge demografische druk op het land, een druk die aan economische omstandigheden en aan de bevolkingsgroei te wijten was. Een stijging van het reële loon kwam voor in de jaren zeventig van de achttiende eeuw, in de tien of vijftien jaren na 1865, tussen 1910 en 1924, en na 1960. De stijgingen waren mogelijk dank zij een verbetering van de markt voor port of dank zij een verruiming van de werkgelegenheid buiten de landbouw of in het buitenland. Ook in deze tijden was het loonpeil veel lager dan in plattelandsgebieden in noordelijker landen.

2 De arbeidsreserve

De reserve aan goedkope arbeidskrachten in het portwijngebied bestaat ten minste sinds de eerste helft van de vorige eeuw. Zij is kleiner geworden zonder te verdwijnen. De schaarste aan niet-agrarische bestaansbronnen draagt bij tot het arbeidsaanbod in de landbouw.

De werkgevers in Alto Douro hebben ook altijd geprofiteerd van het bestaan van een arbeidsoverschot in andere gebieden. Tot het begin van de massale migratie naar de Nieuwe Wereld (ongeveer 1910) kwamen er jaarlijks seizoenarbeiders uit Galicië in Noordwest-Spanje naar het port-

wijngebied, die ook na de oogst nog werk in de wijngaarden verrichtten. Zo bevond zich in Soutelo volgens de census van 1 december 1900 een honderdtal 'buitenlanders' - ongetwijfeld Galiciërs.⁸ In de naaste omgeving van Alto Douro bestond ook reeds vroeg een grote arbeidsreserve. Volgens een achttiende-eeuws geschrift waren er in de *montanhas* 'mensen te over'. In 1762, toen de Galiciërs wegens oorlogsomstandigheden in Spanje moesten blijven, trokken er uit de omliggende gebieden zoveel mensen naar de wijnogst dat een deel van hen geen werk vond en naar huis terugkeerde (*Douro* 1938:44). De arbeidsreserve in de omringende gebieden bestond zowel uit gezinnen met deeltijdbedrijven als uit landloze gezinnen.⁹

Alto Douro leverde zelf ook tijdelijke arbeidskrachten voor andere gebieden. In de zomer, de stille tijd in de wijnbouw, trokken landarbeiders naar de graanogst in bijvoorbeeld Trás-os-Montes en Spanje (Correia 1968:135, Taborda 1932:220). In de jaren veertig begaven sommigen uit Soutelo zich ver naar het zuiden, bijvoorbeeld tot Lissabon, op zoek naar los of vast werk in de landbouw of daarbuiten. Jonge landarbeiders uit Soutelo werken soms als seizoensmigranten op grote quintas buiten de streek. Op de grote Quinta dos Aciprestes in Soutelo werken jonge seizoenarbeiders uit Vila Pouca de Aguiar in Trás-os-Montes en uit arme dorpen in de buurt van Lamego. De arbeidsreserve is kleiner geworden maar bestaat nog steeds.

De voorafgaande beschrijving van de vaak ongunstige positie van de werknemers op de arbeidsmarkt geeft aanleiding tot vragen over de politieke gezindheid en het politieke gedrag van de landarbeiders. Deze vragen komen in het volgende hoofdstuk aan de orde.

1. Ik baseer mij op gegevens over de prijzen van onder andere granen, olijfolie, gewone wijn, schapenvlees en brandhout in Porto tussen 1750 en 1850 (Godinho 1955). Zie verderop voor andere bronnen over prijzen in de negentiende eeuw. Voor onze eeuw gebruik ik de indexcijfers van de kosten van levensonderhoud in verschillende plaatsen waaronder Viseu, de hoofdplaats van het district waartoe Soutelo behoort. De cijfers zijn schattingen op grond waarvan men iets over tendenties kan zeggen.
2. Costa 1975:163, Capela 1975:220, 228, Vizetelly 1947:60, Godinho 1955:82-85 en grafiek.
3. Bronnen: veldwerk, Reis 1980:159-60, Cabral 1979:195, Marques 1976 II:21, Marques 1978:317-18, Soares 1979:258.
4. Carqueja 1976:161, Marques 1978:319-20, Casa do Douro 1940. Zie over het aantal landarbeiders onder de emigranten Serrão 1974:127, 129, 131, Morais 1974: 247.
5. Bronnen: Casa do Douro 1940 over lonen in het portwijngebied; *ibid.* en INE, *Notas* 1942-1980 over prijzen voor portwijnmost; Marques 1978:319-20 en Cunhal 1976:72 over lonen in het land als geheel (beide auteurs ontleen hun gegevens aan E.A. Lima Basto); Evangelista 1971:229-30 over de demografische druk op het land.
6. Caldas 1943:404, 405, 412-13, Descamps 1935:118-19. De overheid erkende dat de periodieke werkloosheid een sociaal probleem was (Casa do Douro 1940:359, 360). Zie ook Martins 1975 II:458, noot 3.
7. Vrouwen en kinderen krijgen lagere lonen, een verschil dat niet alleen berust op de soorten werk die zij verrichten maar ook op hun zwakke positie op de arbeidsmarkt. Tussen de tijd van mijn eerste bron hierover (de jaren zeventig van de vorige eeuw) en het einde van de jaren vijftig was het dagloon voor de vrouwen en de oudere jongens 2 tot 2,5 maal zo laag als dat voor de mannen. Meisjes en jonge jongens verdienden nog minder. Toen in de jaren 1960 veel mannen wegtrokken ging men vrouwen vaker voor 'mannenwerk' vragen, bijvoorbeeld voor het omwoelen van de grond in de wijngaarden. Tussen het begin van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig namen de lonen van vrouwen in het district Viseu toe van 55% van de lonen van mannen tot 60% daarvan. Aan het einde van de jaren zeventig bedroeg dit cijfer in Soutelo 60 à 65%. Jongens kregen soms 75% van het loon van de mannen, en meisjes kregen vaak hetzelfde bedrag als de

vrouwen. Bronnen: veldwerk, Vizetelly 1947:9, 78, Monteiro 1911:50, Descamps 1935:117, 119, Caldas 1943:413.

8. Elf jaar later waren de buitenlanders reeds bijna verdwenen. In Soutelo en in de gemeente São João da Pesqueira werden in 1890, 1900 en 1911 de volgende aantallen buitenlanders geteld, telkens op 1 december:

	Soutelo	gemeente São João da Pesqueira
1890	73	429, waaronder 416 Spanjaarden
1900	103	444, waaronder 426 Spanjaarden
1911	5	76

(INE, volkstelling). Het aandeel van de mannen onder de buitenlanders is mij bekend voor de gemeente São João da Pesqueira in 1890: het bedroeg 97,5%.

9. Zie Descamps 1935:25 over de *cabaneiros* of dagloners in een dorp van 88 huishoudens in een laag deel van Trás-os-Montes, de Vale de Aguiar: "16 cabaneiros ayant une propriété fragmentaire et 30 ne possédant que leur cabane". Vgl. de tekst uit 1821 over cabaneiros in een bergdorp, "van wie sommigen *leiras* of stukken grond hebben" (in Silbert 1968:89). Het aantal landarbeiders in dit dorp was sinds 1780 of 1790 om de een of andere reden sterk toegenomen.

1 Inleiding

Ondanks de vaak moeilijke levensomstandigheden van de landarbeiders, en ondanks de grootte van hun klasse is er geen sprake geweest van protest in de vorm van een sociale beweging. De landarbeiders onderscheiden zich in hun stemgedrag niet van de werkgevers. Er heerst arbeidsvrede, althans in die zin dat massale protestacties uitgebleven zijn. Het is de vraag hoe dit te rijmen is met de omstandigheden waarin de landarbeiders vooral vroeger leefden. Lag het niet veel meer voor de hand te verwachten dat de werkers een vuist tegen de werkgevers maakten om de verhoudingen in hun voordeel te veranderen? Waarom kiest de meerderheid voor partijen aan de rechterzijde? Voordat ik op deze vraag naar verklaringen inga, schets ik in dit hoofdstuk de politieke stromingen in Soutelo in deze eeuw en de houding van de meeste bewoners tegenover die stromingen.

De tegenwoordige politieke verhoudingen in Soutelo vormen gedeeltelijk nog een voortzetting van die in de tijd van de Eerste of Democratische Republiek (van 1910 tot 1926). Achtereenvolgens komen aan de orde: het leiderschap van de politieke stromingen vanaf 1910 en de aanhang van die stromingen onder werkgevers; de politieke rol van geestelijken; en de verhouding van landarbeiders, kleine boeren en andere leden van de lage strata tot de politieke bewegingen. De gegevens over de ontwikkelingen in het land als geheel zijn ontleend aan A.H. de Oliveira Marques, *História de Portugal* (Marques 1976 II).

De politieke geschiedenis van Soutelo vanaf 1910 wordt gekenmerkt door spanningen tussen monarchisten en republikeinen, conflicten tussen Salazaristen en democraten, en wedijver tussen aanhangers van de Socialistische Partij en van partijen rechts daarvan. Er woonde in Soutelo een relatief invloedrijke groepering van republikeinen, die onder de dictatuur van Salazar als de groep van de *oposição* voortbestond. Na het verdwijnen van het oude regime in 1974 schaarden de meeste leden van de groep zich in de socialistische gelederen.

De republikeinse stroming in Portugal stamt uit de tweede helft van de vorige eeuw. Zij had vooral in Lissabon en Porto veel aanhang. Haar aanhangers en leiders waren vooral leden van de stedelijke middenklassen en intellectuelen, maar ook vermogende burgers in de steden, handelaars in de provincie en zelfs grootgrondbezitters. Het geheime genootschap van vrijmetselaars had vanaf het einde van de vorige eeuw veel invloed in de Republikeinse Partij. Vrijmetselaars droegen bij tot de overwinning van de partij in 1910 (Marques 1978:644). De republikeinen maakten in 1910, toen zij een gevestigde positie in Lissabon en daarmee in heel Portugal hadden gekregen, een einde aan de monarchie. Zij hadden reeds eerder een uitgebreid netwerk van gemeentelijke comités opgebouwd, bijvoorbeeld in de gemeente Carrazeda, waar het verderop genoemde knooppunt Foz-Tua lag (*ibid.*:583, kaart).

Zo er voor de Revolutie van 5 oktober 1910 republikeinen in Soutelo voorkwamen was hun aantal zeer klein. De adellijke families die werkgeversbedrijven, huizen en personeel in Soutelo bezaten waren koningsgezind. De eerder genoemde familie Ferreira behoorde zelf tot de hoogste kringen van het koninkrijk. Leden van niet-adellijke families hadden soms op een meer of minder directe wijze met die hoogste kringen te maken. De uit Soutelo afkomstige João Lopes was *mordomo* of hofbeambte van Dom Luís, die tussen 1861 en 1889 regeerde. Francisco Correia had goede connecties met João Franco, dictator onder Dom Carlos van 1906 tot 1908.

De kern van republikeinen in Soutelo en het buurdorp Nagoselo ontstond in 1910 of misschien zeer kort daarvoor. Tenminste enkele republikeinen waren vrijmetselaars: er bestond in Soutelo een 'driehoek',

een minder dan zeven leden tellende afdeling van het genootschap. De republikeinse kern werd gevormd door de jonge volwassenen uit de families Correia en Oliveira, die land en huizen bezaten in Soutelo en Nagoselo. De hiervoor genoemde Francisco Correia behoorde tot de oude generatie. Hij kwam uit een gezin van zeven meisjes en vijf jongens, die als volwassenen allen in goeden doen waren. Hij had als commissionair gewerkt voor de portwijnfirma Smithes & Cockburn, die na de aanleg van de spoorlijn een vestiging niet ver van Soutelo had geopend in het knooppunt Foz-Tua, beneden Soutelo aan de overzijde van de rivier. Hij behoorde ook tot een coöperatie van handelaren in Foz-Tua, die via de spoorweg een wijd gebied, tot Bragança toe, van benodigdheden als zout, rijst, linnen, petroleum en ijzerwaren voorzag. Daarnaast bezat hij de Quinta do Penedo do Salto en andere stukken land. Zijn zuster Rosa was omstreeks 1880 met João Manuel Oliveira getrouwd. Deze laatste bezat een grote casal en beheerde bovendien, als opvolger van zijn vader, de bezittingen die de familie Ferreira tegen 1875 in Soutelo had gekocht. De banden tussen de families Correia en Oliveira werden in deze eeuw door huwelijken aangehaald. De functie van commissionair voor de firma werd behalve door Francisco Correia ook vervuld door zijn zoon José en diens zoon, en door Rosa's zoon Frutuoso Oliveira. De schoonzoon van deze Frutuoso, Manuel Domingos, was van 1939 tot 1955 beheerder van de plaatselijke vestiging van de firma (zie de genealogische informatie in aanhangsel 5). De leden van de verwantengroep waren grote werkgevers: in 1940 behoorden José Correia, twee neven van vaderskant van hem, de weduwe van Frutuoso Oliveira en de vader van Manuel Domingos tot de twaalf grootste wijnproducenten van Soutelo en tot de elf producenten die over 3 tot 8 ha aan wijngaarden beschikten (Cordeiro 1940). De tegenwoordig levende leden van de families Correia en Oliveira noemen elkaar zonder aarzelen *primo* of *prima* (neef of nicht), al weten zij niet altijd precies hoe zij aan elkaar verwant zijn.¹

Francisco Correia bleef ook na de uitroeping van de republiek monarchist, maar zijn zoon José werd fervent republikein. Frutuoso Oliveira vertegenwoordigde het nieuwe bewind als *administrador* (bestuurder naast de burgemeester) in São João da Pesqueira. Zijn halfbroer António Avelino diende het centrale gezag als staatssecretaris. Frutuoso's broer António

José en een zoon van hun zuster Amélia waren republikeinsgezinde militairen in Lissabon. Zij bleven als landbezitters met de verwanten in Soutelo en Nageselo verbonden. De echtgenoot van Fructuoso's zuster Rita, de handelaar en landbezitter Alberto Ramos, had contacten met politieke medestanders in ver uiteengelegen plaatsen als Porto en Bragança. Hij trad ook op als 'middelaar', door vrijstelling van militaire dienst te verkrijgen voor jongens uit verschillende sociale lagen.

Hoewel de groep van republikeinen in Soutelo groot was in vergelijking met die in veel andere dorpen, vormde zij ook daar een minderheid onder de werkgeversfamilies. Het grootste deel van de elite was in 1910 koningsgezind, en de groep van republikeinen bleef ook daarna klein. Zij behield haar invloed slechts kort, doordat de Democratische Republiek na de militaire staatsgreep van 1926 ophield te bestaan.

De staatsgreep van 1926 was een reactie op de zwakte van het republikeinse centrale gezag en op de sociale onrust die vooral in Lissabon en Porto was ontstaan. In de jaren dertig ontstond het autoritaire en corporatieve regime van de Estado Novo, waarbij Portugal overigens een republiek bleef. António de Oliveira Salazar leidde de Estado Novo tussen 1932 en 1968. Het regime steunde op de hoge burgerij, de grootste landeigenaren, de meeste geestelijken en het grootste deel van het leger, maar het had bijvoorbeeld ook sympathisanten onder leden van de stedelijke middenklassen die van de sociale onrust geschrokken waren. De oppositie in Lissabon en Porto werd geleid door intellectuelen.

De kleine werkgever António Machado was tussen 1931 en 1956 de vertegenwoordiger van het regime-Salazar in Soutelo. Hij was voorzitter en soms lid van het freguesia-bestuur. Daarnaast was hij commandant in Soutelo van het Portugese legioen, een in 1936 opgerichte paramilitaire organisatie. Hij behoorde tot de boeren die zich in de eerste decennia van deze eeuw tot werkgever hadden opgewerkt, en beschikte over minder druivenproducerende grond dan de republikeinse leiders (minder dan 3 ha in 1940). In andere dorpen woonden rijkere vertegenwoordigers van het regime, onder wie José Fernandes Martins in Nageselo, die in 1940 een van de zeven producenten in dat dorp was met meer dan 3 ha aan wijngaarden, en de arts en adellijke landeigenaar Dr. Lima in Trevões. De post van burgemeester van São João da Pesqueira werd bekleed door meer

en minder bemiddelde personen (landeigenaars; een berooide aristocraat uit Lamego die dankzij de steun van de aan hem verwante familie Ferreira *administrador* of beheerder van verschillende grote quintas was geweest; een kolonel uit Vila Real die tot de middenklasse behoorde).

De representanten van de Estado Novo en hun medestanders stonden bekend als *a situação* of de gevestigde orde. Velen onder de medestanders waren in het geheel niet bij ideologische kwesties betrokken. Zij steunden (aldus een zegsman die sinds zijn jeugd tot de oppositie behoorde en die zich tot de communisten rekende) de heersende stroming alleen omdat zij een baan bij, bijvoorbeeld, de gemeente hoopten te krijgen. Het betuigen van steun aan het regime - tezamen met je verwanten - was het middel om bij invloedrijke personen in de gunst te komen.

De nationale overheid draaide vooral vanaf 1936, toen generaal Franco in het buurland zijn strijd tegen de republikeinen begon, de duimschroeven aan. Het werd toen voor de plaatselijke bestuurders gemakkelijker hun tegenstanders te benadelen. De burgemeester van São João da Pesqueira in de tijd rond de Tweede Wereldoorlog liet evenals zijn opvolger vele opposanten gevangen nemen. Ieder dorp telde een of meer verklikkers. Het freguesia-bestuur van Soutelo werkte nauw samen met de burgemeester. De families Correia en Oliveira vormden nu de kern van de *oposição* in Soutelo en Nageselo. De ouderen onder hen bleven zich republikeinen noemen, terwijl de jongeren de naam 'democraten' aannamen. Hoewel zij geen bindingen met de communistische partij hadden, werden zij van communistische sympathieën beschuldigd. In 1938 en 1944 zaten leden van de verwantengroep en een medestander enkele weken gevangen. Alberto Ramos, de genoemde aanverwant van de familie Oliveira, werd voor vier maanden in hechtenis genomen.

Sommige bestuurders en beambten zetten politieke tegenstanders de voet dwars wanneer deze naar een overheidsbaan solliciteerden. De burgemeester in de jaren rond de Tweede Wereldoorlog raadde het een van de oppositieleiden uitdrukkelijk af naar zo'n post te dingen. Deze burgemeester probeerde bijvoorbeeld ook een bouwvergunning voor een nieuwe olijfpers, ter vervanging van de oude, te weigeren aan twee leden van de familie Correia. (De familie had een overgeërfd recht op het persen van olijven. Er was in Soutelo nog een tweede pers, die in handen was

van een sympathisant van het regime.) Bonnen voor het verkrijgen van levensmiddelen in de oorlogsjaren werden door de freguesia voorzitter alleen aan medestanders uitgedeeld.

De opposanten in Soutelo behielden dankzij hun eigenaarsstatus enige speelruimte. De nieuwe olijpers werd, na inschakeling van een advocaat, toch gebouwd. Het oppositielid dat volgens de burgemeester geen kans had bij sollicitaties, kreeg door voorspraak van een bevriende rechter een baan bij de gemeente Coimbra. Later kreeg hij werk in een gemeente in Alto Douro. Dit werd bekend in São João da Pesqueira, maar een aanverwant behorend tot de familie Oliveira, die in Lissabon woonde, kreeg gedaan dat de overheid niets tegen hem ondernam. De gevangen genomen leden van de twee families kregen een goede behandeling. De straffen werden verkort dankzij de hulp van invloedrijke vrienden en kennissen die tot de *situação* behoorden.

Vroegere relaties met republikeinen buiten de gemeente werden vaak ook in de jaren dertig en veertig nog voortgezet. In de oorlogsjaren namen leden en aanverwanten van de families Correia en Oliveira (onder wie een aanverwant in Porto) deel aan een campagne tegen de nazi's, die onder de werkgevers van Alto Douro veel bewonderaars hadden. Het Engelse informatiebureau in Porto, geleid door de directeurs van de portwijnfirma's Smithes en Sandeman, had het initiatief tot de campagne genomen. Na de overwinning van de geallieerden ontraadde de Engelse ambassade de 'anglofielen' echter het houden van een bevrijdingsfeest, dat de overheid als een provocatie zou kunnen opvatten.

Het regime-Salazar versterkte na een crisis tussen 1945 en 1949 zijn positie, mede dankzij de steun van het buitenland. Er bestonden in de jaren vijftig niet veel meer dan banden van sympathie tussen de opposanten in de verschillende dorpen: een georganiseerd netwerk van onderlinge relaties ontbrak in die tijd. De campagne voor generaal Humberto Delgado, de nationale oppositieleider aan het eind van de jaren vijftig, gaf aanleiding tot bijeenkomsten van kleine aantallen democraten in besloten kring. Delgado had in de gemeente São João da Pesqueira weinig aanhang.

Onder het regime van Marcelo Caetano, die in 1968 Salazar als hoofd van het autoritaire bewind opvolgde, waren de verhoudingen tussen

situação en *oposição* in de gemeente betrekkelijk ontspannen. 'Marcelo' was als persoon vrij populair.

Op 25 april 1974 maakten officieren een eind aan het regime van de Estado Novo, om redenen die minder verband hielden met ontwikkelingen in de burgermaatschappij dan met de voor Portugal slechte vooruitzichten in Guinee-Bissau, Moçambique en Angola (Figueiredo 1975:229-34). Behalve een parlementair stelsel werd ook het algemeen kiesrecht ingevoerd, waarvan onder de Eerste Republiek nog geen sprake was geweest.

De democratische orde onder toezicht van de militairen bood ook vroegere aanhangers van Salazar de gelegenheid partijpolitiek te bedrijven. Eén van hen, de advocaat en landeigenaar *Doutor* Gonçalves uit het kleine dorp Espinho bij São João da Pesqueira, sloot zich aan bij de centrumrechtse partij PPD (Partido Popular Democrático) en dong mee naar de post van tussentijdse burgemeester van São João da Pesqueira.

De andere gegadigde voor de functie van tussentijdse burgemeester was Manuel Domingos uit Soutelo, die met een dochter van Frutuoso Oliveira getrouwd was. Manuel Domingos, geboren in 1913, was beheerder geweest van de nabij Soutelo gelegen quinta van de firma Smithes, waar hij ook bezoekers rondleidde. Hij was bovendien een van de grootste werkgevers van Soutelo (zie het einde van hoofdstuk IV). Hij had vanouds tot de gematigden onder de *oposicionistas* behoord en sloot zich nu aan bij de Socialistische Partij (PS). Zij die hem als kandidaat naar voren schoven verschilden in sociale afkomst en hadden evenmin allen dezelfde politieke achtergrond. Een van hen was een arts uit het dorp Ervedosa die vroeger tot de *situação* had behoord; een ander was een jurist van arme komaf, die van oudsher communistisch gezind was. De jurist woonde in Lissabon maar kwam vaak in zijn geboortedorp Trevões.

De Beweging der Strijdkrachten moest de keuze uit de twee kandidaten maken. Volgens Manuel Domingos deden Dr. Gonçalves en hijzelf beide een beroep op relaties in Lissabon. De keuze viel op Manuel Domingos, die ook gesteund werd door de gouverneur van het district, een partijgenoot. De socialist João da Fonseca werd op voorstel van Manuel Domingos benoemd tot tussentijdse voorzitter van de freguesia van Soutelo. João da Fonseca, geboren in 1920, was uit een landarbeidersgezin afkomstig. Hij had zich opgewerkt tot commissionair bij de firma Smithes

en, via de aankoop van land, tot eigenaar van een klein werkgeversbedrijf, waarop zijn vrouw en hij ook enig werk verrichtten. Hij behoorde onder het oude regime tot de oppositie.

De machtsbalans bleek echter slechts tijdelijk naar de kant van de socialisten te zijn doorgeslagen. De samenwerking van Manuel Domingos met de Communistische Partij - die in het interimbestuur door twee wethouders vertegenwoordigd werd - gaf onder meer aanleiding tot een relletje waarbij aanhangers van Dr. Gonçalves zich met kettingen wapenden. Manuel Domingos, die een voorzichtig beleid voerde, vatte het plan op af te treden om de communistische wethouders te noodzaken hun post te verlaten. Begin 1975 deed een ernstige ziekte hem echter besluiten zich voorgoed uit de politiek terug te trekken.

Als nieuwe tussentijdse burgemeester wees de Beweging der Strijdkrachten de ondernemer João Antunes aan. Men koos hem waarschijnlijk vooral omdat hij, als beginnend politicus, een minder controversiële figuur was dan Dr. Gonçalves en Manuel Domingos. João Antunes was een veertiger uit het dorp Vilarouco die veel geld had verdiend door in hulpbronnen buiten de landbouw te investeren.² Na aanvankelijk binnen de PPD met Dr. Gonçalves te hebben samengewerkt trad hij toe tot het CDS (Centro Democrático e Social), dat tot de meest rechtse partijen wordt gerekend. Hij bleef ook in de daaropvolgende jaren als burgemeester aan, daar hij zowel in 1976 als in 1979 de verkiezingen won. Men koos hem duidelijk ook om zijn persoon: vriend en vijand prezen zijn werklust en zijn praktische zin.

De tussentijdse freguesia-voorzitter van Soutelo, João da Fonseca, werd eveneens in 1976 en 1979 door de kiezers in zijn positie bevestigd. Hij won ondanks zijn socialistische gezindheid en dankzij zijn goede relatie met de districtsgouverneur, die hij bij de verkiezingscampagne voor zijn partij in de gemeente had leren kennen. Bewoners zeiden van hem dat hij 'wist hoe hij iets moest vragen' (*sabia pedir*). Hij kreeg, het gemeentebestuur passerend, bij de gouverneur geld los voor verbeteringen in Soutelo. Dat de meesten hem alleen hierom kozen bleek uit de rechtse keuze van de meerderheid in Soutelo bij de vierjaarlijkse verkiezingen voor nationale organen (de constituerende vergadering en de volksvertegenwoordiging) en bij de presidentsverkiezingen van 1980. Hij vormde

een uitzondering in de gemeents São João da Pesqueira, waar de meeste freguesia-voorzitters tot partijen rechts van de Partido Socialista behoorden.

3 Priesters en politiek

De geestelijken waren vaak nauw bij de politieke tegenstellingen betrokken, daar hun taken en hun rechten een ideologisch strijdpunt vormden. Het conflict tussen kerksgezinden en antiklerikalen in Portugal, dat verder terugging dan de negentiende eeuw, liep zowel bij de opkomst van de liberalen in de eerste helft van die eeuw als bij de verbreiding van het republikanisme vanaf de jaren 1870 hoog op. Toen in 1910 de monarchie verdwenen was, bonden de republikeinen de strijd tegen de geestelijkheid aan. Zij gingen onder andere over tot de nationalisering van de kerkelijke goederen, met inbegrip van de kerkgebouwen.

De onteigening van het kerkelijke bezit bracht de gemoederen in Soutelo in beroering. De pastoor ontruimde onder dwang het huis bij de kerk waar de dienstdoende priesters altijd hadden gewoond. De woning werd eerst aan verschillende mensen verhuurd, om uiteindelijk verkocht te worden aan een lid van de familie Correia. Hij kocht ook de *passal*, het stuk grond dat bij het huis hoorde. Het overige land van de kerk (ongeveer 0,5 ha aan olijfgaarden en vier kleine roggevelden) viel toe aan het freguesia-bestuur, dat het als eigen inkomstenbron gebruikte. De priester werd na de onteigening in bescherming genomen door de absenteïstische landeigenaar en *visconde* (burggraaf) Luiz de Sousa Vahia Rebelo de Moraes.

Het conflict tussen de republikeinen en de kerk nam tijdens de Eerste Wereldoorlog in felheid af. De priesters kregen in de jaren twintig een wat betere positie. Na de dood van de *visconde* (die zijn laatste jaren als monarchist in ballingschap had doorgebracht) schonk de *viscondessa* een deel van het erfgoed in Soutelo aan de freguesia als zaakwaarnemer van de kerk. De gift bestond uit het grote huis van de adellijke familie (waar de dienstdoende priester kwam te wonen), het land bij het huis en een vruchtbare *lameiro* of bevoeibare akker, die pacht opleverde. Verschillende

landeigenaars droegen bij tot het herstel en de verfraaiing van het kerkgebouw, dat in verval was geraakt. Het concordaat tussen het regime-Salazar en het Vaticaan in 1940 bepaalde onder andere dat de kerk een deel van de genationaliseerde goederen terugkreeg. Het freguesia-bestuur verloor daarom (in 1944) zijn land, waaraan het in de jaren dertig gemiddeld een derde deel van zijn inkomen had onttrokken. Sindsdien beheert de broederschap van Soutelo de kerkelijke goederen, zoals zij dat ook voor 1910 deed.³

Salazar kreeg de steun van de meeste geestelijken. Hoewel hij slechts gedeeltelijk aan hun verlangens tegemoet kwam in kwesties als de teruggave van onteigende goederen aan de kerk en de wetgeving over huwelijk en echtscheiding, was hij rigoreus in het verbieden van propaganda tegen de katholieke kerk. Een voorbeeld van zulke propaganda (vermengd met propaganda tegen de Estado Novo) was de toneelopvoering in Soutelo in het begin van de jaren dertig. Jongeren uit de republikeinse families hadden het Toneelgezelschap van Soutelo opgericht. De opvoering, op een avond op het dorpsplein, van de stukken 'De Heilige Inquisitie' en 'Het Toneelstuk van het Volk' trok vele toeschouwers, onder wie mensen uit de buurdorpen en uit São João da Pesqueira. In het stuk over de Inquisitie kwam een passage voor waarin iemand werd doodgemarteld. In het tweede stuk werd de Franse Revolutie verheerlijkt en werd de Marseillaise gezongen, wat in die tijd als een provocatie gold (vgl. Godinho 1977:179-80). Men ging die nacht pas om half vijf naar bed. Om zes uur kwamen er geheime agenten uit Porto aanrijden. Zij waren volgens de opposanten door een priester gewaarschuwd - een verdenking waarvan ik niet weet of zij juist of onjuist is, maar die in ieder geval iets zegt over het wantrouwen van de opposanten jegens die priester. De toneelspelers waren echter op de hoogte en hadden zich in veiligheid gebracht op de *Serra* achter Soutelo. De geheime agenten keerden onverrichter zake terug.

Het antiklerikalisme van de hervormingsgezinden uitte zich ook in hun demonstratieve afwezigheid bij de zondagse mis. Zij bezochten alleen diensten bij doop, huwelijk en overlijden, en missen op bijzondere dagen als Palmzondag en Allerzielen. De Salazaristen daarentegen waren trouwe kerkgangers. Terwijl Salazar in zijn optreden tegen antiklerikalen niet verder ging dan het verbieden van hun propaganda, schrokken sommigen

onder zijn aanhangers in Soutelo er niet voor terug anderen in naam van de kerk te intimideren. Leden van de paramilitaire organisatie van het Portugese Legioen, die in de jaren veertig op zondagmorgen oefeningen op het plein hielden, dwongen soms alle voorbijgangers naar de kerk te gaan en woonden dan zelf de mis met geweer en bajonet bij. De informanten die mij dit meedeelden behoorden tot het kerkvolk en spraken er afkeurend over.

De priester die vanaf 1968 in Soutelo dienst deed waarschuwde in zijn preken na 25 april 1974 tegen de communisten, die naar zijn zeggen de vrouwen en de kinderen op een gruwelijke wijze om het leven wilden brengen. De socialisten protesteerden, en een van de actievoerders onder hen maande de priester vanuit een luidsprekerwagen op het plein aan, zijn ideeën te herzien. De priester had zich overigens ook bij veel kerkse inwoners impopulair gemaakt. Een controverse over het leiden van processies, waarin ook onkerkelijken zich uiteindelijk mengden, bracht hem in 1975 ertoe ontslag te nemen. In de daaropvolgende jaren preekte hij in het buurdorp Nagoselo. De advocaat en PPD-leider *Doutor* Gonçalves, die daar toen woonde, verleende de priester onderdak. Dr. Gonçalves was ook bevriend met andere priesters in de gemeente, die hem gesteund hadden als kandidaat voor de post van tussentijdse burgemeester. Hij had bovendien contacten hogerop in de kerkelijke hiërarchie.

De verhoudingen tussen priesters en liberaal- of linksgezinden waren overigens niet altijd gespannen, en er waren natuurlijk verschillen tussen priesters. De pastoor van Soutelo in de tweede helft van de jaren twintig had vrijzinnige opvattingen en was bevriend met de republikeinen José Correia en Frutuoso Oliveira. Een communistisch gezinde informant in 1977 sprak met waardering over de pastoor van São João da Pesqueira, die deze functie reeds sinds de jaren vijftig vervulde. De priester die vanaf 1975 in Soutelo preekte liet zich niet over partijpolitiek uit. Tot tevredenheid van velen gaf hij de Broederschap een grotere stem in het beheer van het kerkelijke bezit.

De leden van de lage maatschappelijke strata hebben zich nooit in groten getale bij de republikeinen aangesloten. Misschien kozen de meesten van hen niet openlijk partij voor een van de twee kampen; er was in ieder geval geen sprake van een groot enthousiasme van velen voor de komst van de Democratische Republiek, zoals in de steden en onder landarbeiders van het gebied Alentejo in Zuid-Portugal.

Informanten tijdens mijn veldwerk vereenzelvigden de republikeinen en de opposanten tegen het regime-Salazar uitdrukkelijk met de vrijmetselarij. Dit was een overdrijving met een grond van waarheid: enkele republikeinen in Soutelo behoorden immers tot het genootschap. Kerksgezinden veroordelen de vrijmetselaars, en mijn indruk is dat het genootschap vanouds door velen gevreesd werd. Een informante, die overigens niet tot de kerksgezinden behoorde, nam aan dat de republikein Aurélio Meda als vrijmetselaar duistere tovenarij had bedreven: deze eigenaar van onder andere een grote quinta beneden São João da Pesqueira zou na zijn dood op de quinta op geheimzinnige wijze uit zijn kist zijn ontsnapt.

Onder de dictatuur van Salazar conformeerden de landarbeiders, de kleine boeren en de andere leden van de lage sociale strata zich gewoonlijk aan de heersende orde zonder zich ermee te vereenzelvigen. Zij schikten zich ongetwijfeld vooral uit angst. De landarbeider Luís Lopes, geboren in 1914, en zijn vrouw, de landarbeidster Isabel (1915) behoorden tot deze zwijgende meerderheid. De jaren waarin in het buitenland de Tweede Wereldoorlog woedde hebben veel indruk op hen gemaakt. Luís moest rijst smokkelen voor zijn werkgever José Correia, die als opposant geen bonnen voor een rantsoen had kunnen bemachtigen. De *pobres* (armen) waren volgens Luís en Isabel genoodzaakt de voorzitter van het freguesia-bestuur te vriend te houden ("zij moesten met hem aanpappen"), omdat deze ook aan hen bonnen zou kunnen weigeren. Het echtpaar reageerde in 1944-45, toen ook in Soutelo hongersnood heerste, geschokt op de materiële steun van Salazar aan politieke vrienden in het buitenland. Over de spoorlijn, op korte afstand van de quinta waar Luís, Isabel en hun kinderen tegen een uiterst laag loon werkten, werden levensmiddelen naar Spanje vervoerd (waarschijnlijk met Duitsland als eindbestem-

ming). Luís en Isabel waren in die tijd bang voor de autoriteiten, die hun tegenstanders of vermeende tegenstanders soms te lijf gingen. Hun aanverwant António kreeg eens als toevallig aanwezige een afranseling met de zweep in het raadhuis van São João da Pesqueira. Zij vreesden ook het machtsvertoon van het Portugese Legioen. Isabel en Luís praatten met afkeer en ook wat spottend over de twist tussen de aanhangers en de tegenstanders van Salazar, als over iets waarvan zij zich verre hielden.

De meerderheid keurde het antiklerikalisme van de opposanten sterk af.⁴ Anderzijds droeg kerksheld niet noodzakelijkerwijs bij tot het krediet van een vertegenwoordiger van de *situação*. Veel bewoners van Nogoselo geloofden dat José Fernandes Martins, machtige Salazarist en trouwe kerkganger, bij de maaltijd zijn heiligenbeelden onder tafel zette en ze de kluiven toewierp.

De laag van de *pobres* bestond behalve uit de zwijgende meerderheid ook uit militante leden van het Portugese Legioen en uit mensen die zich bij de *oposição* aansloten. De militanten in het Legioen vormden aanvankelijk de grootste van deze twee minderheden in de onderlaag.

Het Portugese Legioen werd tezamen met de Portugese Jeugd in 1936 opgericht naar het voorbeeld van soortgelijke paramilitaire organisaties in Italië, Duitsland en Spanje. Het Legioen had overal in Portugal afdelingen op gemeentelijk niveau, maar er kwamen ook afdelingen op het niveau van de freguesia voor, zoals het geval was in Soutelo en buurdorpen (daarentegen bestond er bijvoorbeeld in Mogadouro in de streek Trás-os-Montes alleen een afdeling op gemeente-niveau). Het enthousiasme van de *legionários* was in het begin groot. Het Legioen van Soutelo onderscheidde zich binnen de gemeente als een actieve afdeling.

De commandant, de kleine werkgever António Machado die in § 2 is genoemd, had de geweren in huis. De voorhoede bestond uit enkele mannen en twee of drie vrouwen, onder wie de dochter van de commandant. Een lagere-schoolonderwijzer uit een arme familie marcheerde op zaterdagmiddagen, een baret op zijn hoofd, met zijn schooljongens. Het Legioen bestond in de jaren rond de Tweede Wereldoorlog uit ongeveer twintig personen. De meesten behoorden tot de *pobres* en vooral tot de landarbeiders. Materiële voordelen vormden vaak het motief om toe te treden. Wie vrijgesteld was van de legerdienst moest gewoonlijk 'militaire

belasting' betalen maar werd van deze plicht ontheven wanneer hij zich bij het Legioen aansloot. Hongerlijders werden aangelokt door de gratis maaltijden die het Legioen soms verstrekke. De meeste legionairs hadden in het geheel geen politieke scholing.

De leden van het Legioen schaduwden hun tegenstanders wanneer deze bijvoorbeeld op jacht gingen. Opposanten bleven soms thuis uit angst te worden aangevallen. Velen voelden zich geïntimideerd. Eén van mijn informanten zag als kind in de jaren veertig hoe een zoon van Fructuoso Oliveira door de legionairs gedwongen werd boven het plein langs te lopen in plaats van over het plein, waar zij oefeningen hielden. Zij dreigden hem dood te schieten. Elders in de gemeente brachten legionairs hun tegenstanders soms zware verwondingen toe, vooral met het mes. De autoriteiten op hogere niveaus hadden vaak geen weet van de conflicten in de dorpen.

In de jaren vijftig raakte het Legioen langzamerhand in diskrediet, zelfs bij vertegenwoordigers van het regime. De kaders vernieuwden zich niet. Het aantal legionairs in Soutelo nam af tot ongeveer tien. De dictatuur had zich geconsolideerd.

De *pobres* die zich tegen het regime keerden bestonden in Soutelo voornamelijk uit enkele vaste of geregelde werknemers van de firma Smithes, bijvoorbeeld een van de tonnenmakers en de arbeider João da Fonseca. (Deze klom later op tot commissionair voor de firma. Hij was, zoals gezegd, vanaf 1974 voorzitter van het freguesia-bestuur.) De arme opposanten gebruikten in de jaren veertig soms geweld tegen leden van het Legioen. Een van hen viel eens in grote woede de commandant aan, waardoor deze in het ziekenhuis terechtkwam. Een ander liet eens een legionair, met de woorden van mijn informant, halfdood achter. Vanaf de eerste helft van de jaren vijftig namen de gewelddadigheden af.

De opposanten uit de onderlaag waren evenals de legionairs politiek ongeschoold. Zoals een van hen mij in 1978 zei, was de betekenis van een woord als socialisme hun in de jaren vijftig nog onbekend. Hun positie was vaak benard. In het buurdorp Nagoselo verzamelden tien tot twaalf mensen uit de lagere strata zich in 1958 rond de voornaamste democraat van het dorp, António Alberto Oliveira Ramos. Deze was in 1911 geboren als zoon van de genoemde Rita Oliveira en Alberto Ramos. Anders dan

zijn vader was hij António Alberto noch welgesteld noch invloedrijk (zijn gezondheidstoestand belette hem zijn erfdeel aan land tot een goed lopend bedrijf te maken; het druivenproducerende deel van zijn casal besloeg slechts 0,5 ha). De activiteiten van zijn groep beperkten zich tot het lezen van kranten en van propagandapamfletten voor de nationale oppositieleider generaal Humberto Delgado. De leden waren, zoals een van hen twintig jaar later opmerkte, veel te bang om contacten te hebben met democraten in Soutelo of São João da Pesqueira. "Het was in die tijd zelfs onverstandig te zeggen dat je honger leed: men kon je gaan verdenken."

De centrum-rechtse partij PPD kon veel demonstranten op de been krijgen, zoals bleek bij de campagnes voor Manuel Domingos en *Doutor* Gonçalves als kandidaten voor de functie van tussentijdse burgemeester. Toen zij eens een debat hielden in aanwezigheid van een vertegenwoordiger van de Beweging der Strijdkrachten stak het aantal medestanders van Manuel Domingos mager af tegen de menigte betogers voor Dr. Gonçalves. Priesters in verschillende dorpen hadden meegeholpen bij het verzamelen van betogers, onder andere door kerkklokken te luiden.

De versterking van de greep van de Communistische Partij op de gemeentebesturen (waaraan een eind kwam na de coup van gematigden onder de militairen in Lissabon op 25 november 1975) ging samen met de intensivering van de anti-communistische propagandacampagne. Veel vrouwen in Soutelo kwamen angstig van de mis thuis. Oudere mensen die tot de zwijgende meerderheid behoorden, onder wie het bovengenoemde landarbeidersechtpaar, waren bang dat 'de roden' tenminste even wreed zouden optreden als de Legionairs vroeger. (De jongeren waren gewoonlijk wat minder bevreesd.) Velen wantrouwden Manuel Domingos, omdat hij zich, zo zeiden zij, "met communisten omringd had".

Bij de verkiezingen vanaf 1975, waarbij leden van de lagere maatschappelijke strata voor het eerst in de Portugese geschiedenis *en masse* stemden, wonnen de partijen ter rechterzijde van de PS in Alto Douro als geheel (kaart 12). Dit sloot niet uit dat men hier en daar een socialist of, in het geval van de freguesia Folgosa in de gemeente Armamar, een communist als bestuurder koos - vanwege een persoonlijke kwaliteit zoals het vermogen veel gedaan te krijgen bij hogere instanties. Bij de verkiezingen voor nationale organen stemde men ook in een gemeente als Régua, waar

een dynamisch optredende socialist burgemeester was, in meerderheid op partijen rechts van de PS (*Expresso* 18/12/ 1982).

Het carnavalsfeest van Soutelo vormde in de jaren na 1974 een middel om tegen de nieuwe orde te protesteren. Veel Portugese dorpen kennen de traditie van de 'terechtstelling van Judas', waarbij men een pop verbrandt en aan stukken slaat. In Soutelo verbrandt men niet Judas maar *o Pai dos Nabos*, de Vader van de Knollen.⁵ Het publiek klaagt hem aan in een 'zitting' op het plein, in het bijzijn van de 'rechter' en de 'bisschop'. De pop heeft knollen voor zichzelf gehouden en moet ze ogenblikkelijk afstaan. Weigert hij dat, dan wordt hij gestraft. Staat hij de knollen wél af, dan wordt hij ook gestraft.

Het spel kreeg in de jaren volgend op 1974 een politieke lading. De 'rechter' en de 'bisschop', die hun rol vroeger ongemaskerd speelden, zetten toen maskers op. De gemaskerden daagden hun politieke tegenstanders uit door hen in meer of minder bedekte termen te bekritisieren. Socialisten als João da Fonseca bleven weg van de terechtstelling van de Vader der Knollen op 7 februari 1978. Zij vonden "dat de sfeer op het feest bedorven was". Veel mensen woonden het spel bij en deden er enthousiast aan mee. Eén van de omstanders beschuldigde de pop ervan een uitbuitte te zijn: "Je hebt mij hard laten werken en hebt me niets gegeven". Een van de gemaskerden was een kleine boer van middelbare leeftijd. Na afloop van de vertoning, toen hij zich al van zijn masker ontdaan had, benaderde hij mij. "Schrijf in je verslag maar op dat Salazar naar mijn mening de beste staatsman aller tijden was." Hij maakte nog een toespeling op 'die parasieten', met wie hij de welgestelde families in Soutelo leek te bedoelen die zich tegen het regime van Salazar verzet hadden. (Informanten met een 'rechtse' voorkeur gaven ook bij andere gelegenheden als hun mening te kennen dat de socialisten die zij kenden alleen hun eigenbelang najaagden.)

Sommige landarbeiders maakten in 1980 actief propaganda voor de conservatieve presidentskandidaat generaal Soares Carneiro, die van generaal Ramalho Eanes verloor maar die in Soutelo 54% van de stemmen behaalde, tegen 44% voor Eanes. Laatstgenoemde, die ook in de vorige periode president was geweest, was politiek ongebonden.

De auteur Manuel Villaverde Cabral beweerde in 1978 dat de landarbeiders van Alto Douro zich in 1974-1975 "onder leiding van de Portugese Communistische Partij (...) begonnen te organiseren". Het portwijngebied voldeed volgens hem aan "de voorwaarden vereist voor het ontstaan van een succesvolle vakbeweging (*trade union movement*) onder de landarbeiders" (Cabral 1978:431-32). In werkelijkheid was er geen sprake van enige aanzet tot klassenstrijd. In dit deel van Portugal doorkruisten de politieke tegenstellingen de klassenverschillen.

De hiervoor gegeven beschrijving wijst er ook duidelijk op dat de landarbeiders en kleine boeren in het algemeen niet 'gepolitiseerd' waren. Zij gedroegen zich gereserveerd tegenover mensen en ideeën die 'van buitenaf' kwamen. De afstandelijke houding van de meerderheid is kenmerkend voor het gehele Portugese platteland, met inbegrip van het overwegend communistisch en socialistisch stemmende gebied in het Zuiden dat hierna ter sprake komt. Een zeker wantrouwen kenmerkt plattelandssamenlevingen in het algemeen, niet als een aangeboren trek van de bewoners maar als "het produkt van concrete ervaringen en omstandigheden" (Moore 1966:498-99). De buitenstaanders in Soutelo tegen 1980 waren onder andere communisten, Jehova's getuigen en een nieuwsgierig Nederlands echtpaar (dat men overigens wel vaak het voordeel van de twijfel gunde). Een kleine boerin verwoordde de terughoudendheid van velen met het gezegde *Quem não nos faz mal já nos faz bem* (Wie ons geen kwaad doet, doet ons al goed). Uit deze zegswijze spreekt vooral angst voor machtige personen en instanties.

1. Vgl. Dias 1961:138 over families uit de bovenlaag in Porto: "Het begrip 'familie' is zeer ruim, en zeer verre neven waarvan men nauwelijks begrijpt hoe zij onderling verwant zijn kunnen elkaar als verwanten beschouwen".
2. Hoewel João Antunes tijdelijk als employé van zijn zwager op diens *fazenda* in Angola had gewerkt, leverde vooral de investering in een transportbedrijf hem veel op. Zijn bezit bestond aan het begin van zijn loopbaan slechts uit een door hem bestuurde vrachtauto, maar omvatte in de jaren zeventig een garage-en-tankstation, een aangrenzend café, een taxibedrijf en een restaurant. Deze bedrijven bevonden zich alle in de gemeentehoofdplaats. Vgl. Schneider, Schneider & Hansen 1972 over de toename van activiteiten in de dienstensector in de jaren zestig en zeventig in Zuidwest-Europa als geheel.
3. Mijn bronnen zijn behalve mondelinge informatie ook de akten van het freguesia-bestuur (29 september 1940, 3 september 1944) en de boekhouding van dit bestuur in de jaren 1931-1944.
4. Veel landarbeiders meenden dat José Correia controleerde wie van hen naar de kerk gingen, om de kerkgangers onder hen uit te sluiten als werkers op zijn grote bedrijf en bij de portfirma Smithes & Cockburn, waar hij mensen aan werk kon helpen omdat hij er commissionair was.
5. De Judas is volgens Jorge Dias een overblijfsel van een god van de plantengroei, vermoedelijk daterend uit de Nieuwe Steentijd. In het dorp Vilarinho da Furna in de bergen van Minho noemde men de Judas *o Pai Velho*, 'de Oude Vader' (1981:197). Men kan zich afvragen of de naam 'Vader van de Knollen' na de kerstening bedacht is als een spotnaam voor de god van de planten. Volgens het bijbelverhaal hield de apostel Judas Iscariot geld achter, als beheerder van de kas van Jezus en de apostelen. Heeft de kerk de vroegere god gedegradeerd tot een hebzuchtige figuur, die het publieke bezit aantastte in plaats van het te beheren en te verzorgen?

1 De vergelijking met andere gebieden

Hoe komt het dat de politieke tegenstelling in Soutelo de scheidingslijn tussen de sociale klassen doorkruist? Waarom hebben de landarbeiders in Alto Douro zich niet georganiseerd? Waarom overheersen de partijen aan de rechterzijde van de Socialistische Partij? In dit hoofdstuk en het volgende vergelijk ik de portwijnstreek met het 'rode' landbouwgebied Alentejo in het Zuiden, om meer te weten te komen over de omstandigheden waaronder landarbeiders voor links of voor rechts kiezen.

Wie zich afvraagt waarom er in Alto Douro nooit georganiseerd landarbeidersprotest is opgetreden, trekt al dan niet bewust een vergelijking met andere gebieden waar ook een groot proletariaat woont (of waar het proletariaat vroeger groot was) en die wél zulk protest hebben gekend. Daartoe behoren zowel gebieden waar in de vorige of deze eeuw een klasse van fabrieksarbeiders is ontstaan, als plattelandsstreken waar veel werkgeversbedrijven voorkomen. Als voorbeelden van Zuid Europese landbouwstreken met een 'rode' politieke kleur noem ik behalve Alentejo ook Andalusië en andere gebieden in Zuid-Spanje, en enkele delen van Italië waaronder de Po-vlakte. Deze voorbeelden passen goed in de gedachten-gang dat de ontwikkeling van een klassensysteem samengaat met de vergroting van het revolutionaire potentieel onder hen die de lichamelijke arbeid verrichten.

Het idee dat er een nauw verband is tussen het bestaan van een duidelijk klassenstelsel in landbouwgebieden en het ontstaan, in de tweede helft van de vorige eeuw of in deze eeuw, van boerenbewegingen en landarbeidersradicalisme ligt onder andere ten grondslag aan een artikel van J. S. MacDonald over Italië (1963). Dit oude maar ook nu nog interes-

sante artikel gaat over agrarische bezits- en arbeidsverhoudingen, sociaal protest en migratie in delen van Italië voor de Eerste Wereldoorlog. (Informatie over die gebieden in de tijd tussen beide wereldoorlogen, waarin er slechts weinig veranderde, kan men vinden in Silverman 1968.)

MacDonald wijst op het verschil tussen de gebieden waar een goed te onderscheiden structuur van klassen bestond, zoals de Po-vlakte, Toscane en Apulië, en de gebieden waar zo'n duidelijke structuur ontbrak, waaronder het Diepe Zuiden (zie de kaart in Silverman 1968a). Bij 'klassen' denkt MacDonald behalve aan werkgevers en landarbeiders ook aan de pachtheren en deelpachters, die in Toscane reeds in de late middeleeuwen twee welomschreven categorieën vormden (zie hoofdstuk IV, § 2).

MacDonald beschrijft het Diepe Zuiden als een gebied waar noch de kleine deelpachters of pachters, noch de landarbeiders een scherp afgebakende groepering vormden. De pachters vormden geen duidelijk te onderscheiden laag of 'klasse': ten eerste waren zij vaak tevens eigenaars, en bovendien veranderden iemands rechten op het land vaak, omdat de pachtcontracten kort waren. Bovendien werkten veel boeren een deel van de tijd als landarbeider. Het bestaan van veel gradaties in de grootte van eigendommen - van het kleine perceel tot het grote landgoed dat hier en daar voorkwam - maakte de agrarische structuur van het Diepe Zuiden des te ingewikkelder. Deze structuur vormde geen geschikte voedingsbodem voor sociale bewegingen, want er was geen sprake van "een duidelijke scheiding tussen een hoge en een lage klasse" (1963:70). In gebieden waar men wel afzonderlijke klassen kon onderscheiden ontstond daarentegen 'klassenstrijd' (*ibid.*:68).

Ik kan moeilijk beoordelen of de grenzen tussen sociale categorieën inderdaad overal in het Diepe Zuiden zo vaag waren als MacDonald zegt. Vormden de landarbeiders ook in het extensief bebouwde deel van het Diepe Zuiden, waar hun aantal volgens de auteur R. Dickinson groot was, geen duidelijk af te bakenen groepering of klasse? (Dickinson 1955:59, kaart; 61, 64-65.) Hoe dit ook zij, de stelling van MacDonald dat het bestaan van een grote klassen-ongelijkheid radicalisme voortbrengt gaat niet op voor Alto Douro. De werkgeversbedrijven beslaan in Alto Douro het grootste deel van de grond, terwijl zij in het Diepe Zuiden van Italië in 1956 slechts 15% van het bouwland omvatten (Silverman 1968a:11). De

landarbeiders in Alto Douro vormen een grote en duidelijk te onderscheiden klasse, en men zou dan ook verwachten dat dit gebied een traditie van klassenstrijd kent. De verwachting komt niet uit: het proletariaat is in meerderheid nooit geneigd geweest zich onder rode banieren te scharen. Ter oplossing van dit probleem zou men kunnen aannemen dat de scheidslijn tussen de klassen in de genoemde 'rode' landbouwgebieden nog scherper is dan in Alto Douro, omdat het aantal landarbeiders die nog enige grond in eigendom hebben kleiner is (of, in het geval van Toscane, omdat er een brede laag van deelpachters zonder eigen land voorkomt). De linkse of rechtse kleur van de landarbeiders zou dan worden verklaard door de grotere of geringere scherpste van de scheidslijn tussen klassen, in plaats van door het bestaan of ontbreken van een klassenstructuur. Het is echter ook mogelijk dat andere omstandigheden de rechtse kleur van Alto Douro verklaren.

Het artikel van MacDonald vormt, evenals de publikaties van Edward Malefakis over landhervorming en sociale bewegingen (1970, 1972, 1980) een goed voorbeeld van de vergelijkende werkwijze. Die werkwijze is naar mijn mening aantrekkelijk. Onderzoek naar de verschillen en overeenkomsten met een gebied van linkse signatuur maakt het mogelijk beter te begrijpen waarom de landarbeiders van Alto Douro nooit een georganiseerd front hebben gevormd. Voor een vruchtbare vergelijking is het nodig dat de onderzoeker voldoende kennis van het contrasterende gebied heeft. Bovendien moet dat gebied in genoeg opzichten op het portwijng gebied lijken. De vergelijking met streken die altijd in zeer veel opzichten anders zijn geweest (bijvoorbeeld gebieden in andere werelddelen waar een groot links stemmend proletariaat voorkomt) leidt gemakkelijk tot een vrijblijvende opsomming van denkbare verklaringen, of tot een speculatieve theorie. Onderzoek naar de verschillen en overeenkomsten met een naburig of verwant gebied kan een concrete en daarom interessantere interpretatie opleveren. Dit sluit de vergelijking met verder weg gelegen gebieden natuurlijk niet uit, evenmin als de confrontatie met interpretaties van anderen.

Het gebied Alentejo in Zuid-Portugal leent zich goed voor vergelijking met het portwijng gebied. De landarbeiders vormen ook in Alentejo de grootste beroepsgroep. De twee gebieden vertonen meer overeenkomsten,

maar de politieke gezindheid van de landarbeiders vormt een duidelijk verschil.¹

2 Alentejo

De landstreek Alentejo, die overwegend vlak is, grenst in het noorden aan Estremadura, Ribatejo en Beira Baixa, en eindigt in het zuiden bij de *Serra* van Algarve (kaart 1). Alentejo was van 1933 tot 1959 een provincie bestaande uit de districten Beja, Évora en Portalegre (met uitzondering van de gemeente Ponte de Sor in dit laatste district) en de vier gemeenten in het zuiden van het district Setúbal. Alentejo is dun bevolkt: de vroegere provincie is met een oppervlakte van 26.000 km² tienmaal zo groot als het portwijngebied maar heeft driemaal zoveel inwoners (omstreeks 550.000 personen rond 1980). De nederzettingen zijn naar verhouding groot. De bewoners van nederzettingen van meer dan tweeduizend personen vormden in Alentejo in 1960 bijna 40% van de bevolking, een percentage dat in Alto Douro in geen enkele gemeente bereikt werd. De stadjes Évora, Beja, Portalegre en Elvas zijn de grootste plaatsen. Het nederzettingenpatroon is meestal geconcentreerd (een uitzondering is de zuidwesthoek van Alentejo, die pas vanaf het einde van de vorige eeuw is opgelegd: de bewoners van afzonderlijke huizen vormen daar een groter deel van de bevolking dan waar ook in Portugal).

Zoals de omvang van de meeste nederzettingen doet vermoeden, hebben in Alentejo meer mensen een niet-agrarisch beroep dan in Alto Douro (zie bijvoorbeeld Cavaco 1985a:65 en fig. 7 en 13). Werk buiten de landbouw, en vooral werk in de dienstensector zoals handel en vervoer, wordt in Alentejo minder vaak dan in Alto Douro verricht door leden van huishoudens met een landbouwbedrijf (*ibid.*, fig. 18). De scheidslijn tussen de beroepsgroepen in en buiten de landbouw is in Alentejo dus scherper; maar ondanks deze relatieve differentiatie van de beroepsstructuur vormde de landbouwbevolking in 1970 nog 54% van hen die een beroep uitoefenden.

Alentejo valt grotendeels samen met wat ik het 'agro-pastorale Zuiden' noem (zie kaart 10). Het agro-pastorale Zuiden bestaat uit vlakten en lage

heuvels, vaak doorsneden door rivieren of beken met steile oevers. Het gebied beslaat ook een stuk van de *Serra* van Algarve en een deel van Ribatejo, en zet zich nabij Spanje aan de overkant van de Taag voort als de *Campo* van Beira Baixa. Het gebied van agro-pastoraal landgebruik strekt zich aan beide zijden van de landgrens uit. Het wordt hier en daar onderbroken door intensiever bebouwd land, bijvoorbeeld vlak rondom de nederzettingen en waar kalkrijke bodems de olifteen teelt begunstigen. Op de armste gronden groeit nog wild struikgewas en bos.

Het hoofdgewas is winter tarwe. Het agro-pastorale landgebruik houdt de verbouw van granen en de extensieve beweiding van de braak liggende grond in (op een deel van dit land groeien ook verspreid staande eiken). Voor een goed begrip van deze wijze van produceren is het nodig bij de natuur en vooral de bodems stil te staan.

3 Natuur en landgebruik in het agro-pastorale Zuiden

Het klimaat van het agro-pastorale Zuiden, waarvan Alentejo deel uitmaakt, lijkt sterk op dat van Alto Douro. De gemiddelde neerslag per jaar is nergens hoger dan 900 mm en bedraagt in enkele delen minder dan 500 mm. Veruit de meeste regen valt in de herfst en winter. Het vochtige en zachte weer in die tijd bevordert de groei van grassen en kruiden. De regenval in het voorjaar, de kritieke tijd voor de landbouw, wisselt sterk van jaar tot jaar. Er treedt gemiddeld drie maanden per jaar een tekort aan water in de bodem op, tegen vier maanden in het grootste deel van Alto Douro (Lautensach 1964, kaart 8).

De rivieroevers zijn vaak te steil om het irrigeren van grote stukken land economisch aantrekkelijk te maken: het water zou alleen tegen hoge kosten omhoog kunnen worden gepompt (Ribeiro 1955:140, Drain 1980:453). De maisteelt, die in dit klimaat irrigatie vereist, komt weinig voor. De tarwe is het hoofdgewas.

Zeven tiende van het agro-pastorale Zuiden valt samen met het Iberische massief, het geologische gebied waartoe ook Alto Douro behoort (en dat alleen in oorsprong een bergmassief was). Het Zuidportugese deel van het Iberische massief bestaat vooral uit schisten, maar ook uit stol-

lingsgesteenten als grano-dioriet. Het agro-pastorale Zuiden behoort voor het overige tot het sedimentatiebekken van de Taag en de Sado, een jonger geologisch gebied waar zand en zandsteen het massief bedekken. Dit deel bestaat vooral uit land in de districten Santarém en Setúbal.

De bodems bestaan voornamelijk uit luvisolen, lithosolen en podzolgronden, die verder onderverdeeld zijn (zie de kaarten FAO & UNESCO 1981 en Tavernier 1985, ook voor het onderscheid tussen luvisolen en podzolgronden, dat niet door alle auteurs gemaakt wordt.)

1) *Luvisolen*. De luvisolen worden gekenmerkt door de inspoeling (illuvatie) van kleideeltjes en de opeenhoping daarvan wat dieper in de grond, en door een relatief lage zuurgraad. Zij hebben zich ontwikkeld op schist en andere gesteenten van het Iberische massief. De delen waar zij domineren, waaronder grote stukken van de districten Évora en Portalegre, vormen ongeveer 40% van het agro-pastorale Zuiden.

De luvisolen hebben vrij vaak als nadeel dat de harde rots zich slechts enkele tientallen centimeters onder de oppervlakte bevindt. Soms maakt een te grote stenigheid machinaal ploegen onmogelijk. Het grootste nadeel is echter dat de grond dikwijls beurtelings te vochtig en te droog wordt, zoals het voorbeeld van de bodems op schistgesteenten laat zien.

De uit schist gevormde bodems, die uit lithosolen maar ook uit luvisolen bestaan, raken in de natte tijd gemakkelijk met water verzadigd. Zij zijn 'slempig', wat betekent dat zij bij regen dichtslibben. De plantwortels kunnen dan verstikken. Wanneer de dichtgeslibde grond uitdroogt, wordt zij zo hard dat bewerking onmogelijk is. De grote dichtheid bemoeilijkt bovendien de wortelgroei. Bodems gevormd uit porfier, *rañas* en granieten (die op de nieuwe kaarten meestal als luvisolen ingetekend zijn) hebben volgens Mariano Feio soortgelijke nadelen als de schistgronden (1949:65-66).

Op de kaart van de bodemgeschiktheid zijn de luvisolen in de regel weergegeven als land dat alleen op een weinig intensieve wijze gebruikt kan worden of dat in het algemeen ongeschikt is voor de landbouw.²

2) *Lithosolen*. De ook uit het portwijngebied bekende lithosolen zijn bodems waar de harde rots zich 10 cm of minder onder de oppervlakte bevindt. Schist vormt hun moedergesteente. Zij overwegen in Zuid-

Alentejo, het aangrenzende deel van Algarve en een groot oostelijk deel van Alentejo. Zij beslaan ongeveer 30% van het agro-pastorale Zuiden.

De lithosolen zijn arm aan onder meer fosfor en kalk, en men heeft ze dan ook pas na de invoering van de kunstmest ontgonnen. Deze dunne, stenige gronden, die vaak geaccidenteerd zijn, hebben een slechte waterhuishouding en verliezen gemakkelijk hun top laag. Zij leveren schrale oogsten op of zijn in het geheel niet produktief. Volgens de kaart van de bodemgeschiktheid behoren de lithosolen tot de minst bruikbare bodems en vormen zij daarvan het grootste deel.

3) *Podzolgronden*. De podzolgronden in het Zuiden worden nader aangeduid als 'orthisch' (echt). Zij hebben zich ontwikkeld op het zand en de zandsteen van het sedimentatiebekken van de Taag en de Sado. Zij worden gekenmerkt door de uitspoeling van organische stof, ijzer en aluminium uit de bovenlaag en de verrijking met die stoffen dieper in de grond. Zij beslaan ongeveer 20% van het agro-pastorale Zuiden.

De podzolbodems hebben op zandgrond een gering vochthoudend vermogen. De grond is arm aan voedingsstoffen, wat bemesting noodzakelijk maakt. De podzolbodems in Alentejo zijn vaak stenig. Zij krijgen op de kaart van de bodemgeschiktheid nauwelijks een gunstiger beoordeling dan de lithosolen.

Het agro-pastorale Zuiden kent weliswaar ook goede landbouwgronden: de *barros* of 'kleigronden' (die op de nieuwe kaarten deels een afzonderlijk type vormen en deels onder de luvisolen zijn ingedeeld). Zij zijn tamelijk vruchtbaar, en het moedergesteente bevindt zich diep onder de oppervlakte. De grond houdt altijd voldoende vocht vast. Zij is door haar kleigheid soms moeilijk te bewerken maar blijft bij droogte ploegbaar (Feio 1949:65). De *barros* domineren echter alleen in een strook waar de stad Beja ligt en beslaan nauwelijks meer dan 5% van het agro-pastorale Zuiden.

Volgens de schatting van bodemkundigen leent slechts 29% van Portugal bezuiden de Taag zich werkelijk voor de landbouw. Het bebouwde areaal bedraagt echter 61% van de totale oppervlakte en is dus veel te groot (Medeiros 1978:52-53, 1987:109-10). Het cijfer van 29% bevestigt dat

de omgeving in het agro-pastorale Zuiden doorgaans weinig gunstig is voor de verbouw van het hoofdgewas, de tarwe.

Bij de graanteelt op slechte grond moet men het land van tijd tot tijd onbebouwd laten, op straffe van een verdere verslechtering van de bodemgesteldheid en een toename van de misoogsten. De traditionele lange braakperioden waren niet het gevolg van een oneconomische mentaliteit van grootgrondbezitters, zoals weleens gedacht wordt. Het was vaak juist onrendabel de braakperiode te verkorten (Baptista 1980:359 e.v.).³

De extensieve graanteelt houdt in dat men het akkerland in sectoren of 'slagen' verdeelt, die men met tussenpozen inzaait. De *herdades* of grote bezittingen bestaan volgens de traditionele regel uit vier tot zes slagen, waarvan men er ieder jaar twee bebouwt: één met het hoofdgewas winter-tarwe en de volgende met haver, zomertarwe of bonen. De braak liggende slagen dienen als weidegrond, in het bijzonder voor schapen. De begrazing is extensief, wat betekent dat het aantal dieren per oppervlakte-eenheid beperkt is. Een slag kan in kleine graanbedrijven verdeeld zijn of tot een werkgeversbedrijf behoren; de veeteelt op de herdade is altijd grootschalig.

De braakperiode loopt op slechte gronden tot wel zeven jaar op. De graanbouw is dan vooral een middel om de braakland-weide te verbeteren. Wanneer de graanstoppels ondergeploegd zijn en vervolgens ontbinden, geven zij de bodem een betere structuur en vergroten zij het gehalte aan mineralen (Spiers 1981:10). Het braakland is vanuit het standpunt van de veeteler een weidegrond die periodiek bewerkt wordt. Men kan de weidegrond ook verbeteren door haar periodiek om te ploegen zonder haar te bebouwen.

Het vee levert van jaar tot jaar geregelder inkomsten op dan het hoofdprodukt, het graan. Op een deel van het graan- en braakland (twee vijfde deel in Alentejo omstreeks 1955) groeien tevens verspreid staande kurkeiken, steeneiken of olijfbomen. In sommige delen en vooral op de podzolgronden staan de kurkeiken vrij dicht bij elkaar en leggen de eigenaars zich toe op de kurkproduktie.

De tarwe is pas sinds een eeuw het hoofdprodukt. Er is vanaf ongeveer 1880, en vooral rond 1900, veel land voor de graanbouw ontgonnen.

De laatste ontginningen hadden omstreeks 1930 plaats (Reis 1980:127, 141-43). De traditionele hoofdactiviteit was de veeteelt en vooral de schapenhouderij voor de produktie van wol. De schapen graasden op het braakland, dat in verhouding tot het bouwland zeer uitgestrekt was, aangezien de braakperioden nog langer waren dan tegenwoordig. De stukken bouwland en braakland werden afgewisseld door woeste gronden, die een uiterst karige voeding voor het vee opleverden en waarop vooral geiten graasden (Silbert 1966:91, 161 e.v., 399 e.v., kaart 4; Houston 1964:145, fig. 53). Door de ontginningen rond 1900 werd het areaal aan braakland-weiden ook groter (Reis 1980:147-48).

Tot in de achttiende eeuw kende ook Alto Douro een overwegend extensief landgebruik, wat begrijpelijk is gezien de droge zomers en het veelvuldig voorkomen van lithosolen. In Alto Douro bestond het extensief gebruikte land echter voor een veel groter deel uit onbewerkte, woeste grond. Braak liggende velden waren daar alleen te vinden op de kleine open plekken die men periodiek, met een korter of langer interval, inzaaide. Dit landgebruik is in § 5 van hoofdstuk II als een vroegere aanpassing aan de bergachtige omgeving beschreven. Het ontstaansmilieu van de grote bezittingen in het Zuiden was daarentegen de vlakte. De landbouwers in Alentejo en de *Campo* van Beira Baixa beschikken, ondanks de stenigheid en dank zij het overwegen van vlakke en glooiende terreinen, over grote ploegbare stukken die bruikbaar zijn voor de graanbouw en voor de schapenteelt op braakland.

De grote en extensief gebruikte bezitting vindt haar oorsprong dus in een omgeving gekenmerkt door 1) droge zomers en grote jaarlijkse schommelingen in de regenval, 2) veel slecht land en 3) vlakke of bijna vlakke terreinen. Zulk landgebruik bestaat ook vanouds in Spaanse gebieden waar deze omstandigheden heersen, waaronder vooral de vlakten behorend tot het Iberische massief.⁴ De natuur verklaart het bodemgebruik en het bezit echter niet volledig, want de graanteelt op grote bedrijven of bezittingen houdt mede verband met de oude economische geschiedenis.

4 De Alentejaanse landbouw sinds oude tijden

De grootschalige veeteelt in het Zuiden stamt uit de prehistorie, en het grote graanbedrijf komt in ieder geval sinds de middeleeuwen op veel plaatsen voor. In enkele delen domineerden tot in de vorige eeuw de kleine graanbedrijven, die echter vaker dan in Alto Douro aan grote eigenaars toebehoorden. Invloedrijke personen of *poderosos* profiteerden van het voorkomen van uitgestrekte openbare domeinen, waarop zij hun kudden lieten grazen.⁵

Een Romeinse tekst vermeldt de grote kudden en varkenstroepen van de volken in het tegenwoordige Zuid-Portugal en Zuid-Spanje. Er zijn in het Zuiden meer resten van Romeinse *villae* gevonden dan in het Noorden. De ruïnes liggen op vruchtbaar land. De villa bij Santa Vitória do Ameixal, nabij Estremoz, was het centrum van een bedrijf waarop veel vaste krachten werkten.

Ook in de Moorse tijd verbouwde men graan en hield men vee op grote eigendommen. De archeologen hebben van veel gemeenschappen en van sommige *montes* of grote boerderijen vastgesteld dat zij tijdens de oorlogen tussen Christenen en Moren bewoond zijn gebleven. Men veronderstelt dan ook dat het landgebruik in de late middeleeuwen nog veel overeenkomsten vertoonde met dat in de tijd van de Moren. Teksten uit de late middeleeuwen verwijzen naar de Alentejaanse *herdades*, naar de graanbouw en veeteelt die men er bedreef en naar de mensen die er tegen een loon werkten.

De vroege verbreiding van de graanteelt op grote bezittingen, en vaak ook op grote bedrijven, wordt naar mijn mening verklaard door de grootte van de afzetmarkten ter plaatse. Als toelichting geef ik enige informatie over de oude culturen van het Zuiden.

De prehistorische samenlevingen in Andalusië, Algarve en een aansluitend deel van Alentejo vertoonden sinds de overgang van de steentijd naar de bronstijd, omstreeks 2000 voor Christus, overeenkomsten met de complexe samenlevingen oostelijker in het Middellandse-Zeegebied. (Zie het overzicht van de overeenkomsten in Caro Baroja 1946:125.) Vanaf de komst van de Phoeniciërs, tegen 1000 voor Christus, verbreidden de politieke organisatie en economie van mediterrane gebieden zich door

veroveringen verder in Zuid-Portugal, tot aan de Taag of misschien tot aan het Centrale Scheidingsgebergte. Daarmee ontstond er een duidelijk contrast met Noord-Portugal, een contrast dat onder de heerschappij van de Romeinen en de Moren voortbestond of zelfs scherper werd.⁶

De volgende oude verschillen met het Noorden zijn in dit verband van belang: 1) de gemeenschappen hadden meer inwoners en een meer gedifferentieerde sociale structuur, en 2) de handel was verder ontwikkeld. De dorpen en hoofdplaatsen zijn ook tegenwoordig naar verhouding groot. De plaatselijke afzetmarkten voor granen moeten vooral in de oudheid en de Moorse tijd aanzienlijk groter zijn geweest dan in het Noorden, dank zij de omvang van de niet-agrarische bevolking. De vraag uit de provinciestedjes en grote dorpen in het gebied zelf was naar mijn mening de bestaansreden van de graanteelt op grote bedrijven of eigendommen.⁷

Vanaf het einde van de middeleeuwen leverde Alentejo ook graan voor de snel groeiende bevolking van Lissabon, die zich overigens vooral met buitenlands graan voedde. De toename van de handel in graan uit Alentejo droeg, naar ik veronderstel, verder bij tot de verbreiding van het werkgeversbedrijf. Er trad vanaf die tijd waarschijnlijk ook een verdere schaalvergroting in de veeteelt op, om de vraag naar wol te dekken.⁸

De historicus Albert Silbert beschrijft de bedrijven uit de achttiende en negentiende eeuw. Het werkgeversbedrijf met 200 tot 300 ha aan graanland, telkens voor een derde ingezaaid, was in Alentejo goed vertegenwoordigd. Op zo'n bedrijf graasden enkele honderden schapen en enkele tientallen varkens. De nadruk op de schapenhouderij droeg bij tot de omvang van landeigendommen. In delen van Alentejo overwoog het grote veebedrijf, waar slechts enkele percelen bebouwd werden. In de aan Algarve grenzende gemeente Mértola, in het noordoosten van Alentejo en vooral op de *Campo* van Beira Baixa bestond veel graanland uit kleine bedrijven, die echter in handen waren van grote eigenaars. De kleine boeren waren deelpachters met korte contracten of (in Mértola) pachters. Ook in deze delen domineerden *poderosos* als gebruikers van het openbare bezit aan weidegrond.

Vanaf de vorige eeuw nam de schaal van de produktie verder toe. Dit was enerzijds een gevolg van het op de markt komen van oude, tot dan toe onverdeelde domeinen van geestelijke orden, de kroon, gemeenten en

adellijke families, en hield anderzijds verband met de groei van de markt voor tarwe en andere landbouwprodukten (zie onder andere Cutileiro 1971:7-9, 13-15). De schaalvergroting werd in het grootste deel van Alentejo vergemakkelijkt doordat de bedrijven er altijd al aanzienlijk groter waren geweest dan in andere delen van Portugal. Vermogenden beschikten over uitgestrekte terreinen waarop zij grote hoeveelheden tarwe en andere gewassen konden gaan produceren. Zo kan men begrijpen dat ook de olijfteelt in het algemeen op grotere schaal wordt bedreven dan in Alto Douro.

In Noordoost-Alentejo en op de *Campo* van Beira Baixa kwam het werkgeversbedrijf vanaf de tweede helft van de vorige eeuw te domineren. Dit ging ten koste van bedrijven waarvan de bewerkers, als deelpachters met korte contracten, van oudsher een precaire positie hadden. De schaal van de graanbouw en olijfteelt werd groter, en veel deelpachters moesten voortaan als landarbeiders werken (Ribeiro 1949:86).

5 De bedrijven van Alentejo voor 1974

De gemiddelde oppervlakte van de bedrijven was in 1968 in alle kenmerkende gemeenten van het agro-pastorale Zuiden groter dan 20 ha en bedroeg gemiddeld 37 ha in de Alentejaanse districten Portalegre, Évora en Beja. In de portwijnproducerende gemeenten was deze oppervlakte nergens groter dan 12 ha en bedroeg zij soms slechts 2 ha.

Als men op de schatting van J. Silva Martins mag afgaan hadden de werkgeversbedrijven in de districten Portalegre, Évora en Beja in 1952 een gemiddelde *área arvense* van 160 ha (Martins 1973 I:113, 144). De *área arvense* is de oppervlakte van de grond waarop men eenjarige gewassen als tarwe verbouwt, met inbegrip van de sectoren die braak liggen. In Alentejo bestaat vaak bijna het hele bedrijf uit zulke grond. De freguesia Vila Velha, het onderwerp van de monografie van José Cutileiro, telde in 1965 zevenendertig eigendommen van landbouwers die werkgever waren. Deze bedrijven besloegen gemiddeld 180 ha, maar hun oppervlakte liep sterk uiteen, van ongeveer 30 ha tot meer dan 1000 ha. De drie grootste bedrijven besloegen gemiddeld 1160 ha. De eigendommen van meer dan

500 ha, die uit meer dan één bedrijf kunnen bestaan, worden *latifúndios* of grootgrondbezittingen genoemd (1971:7, 39 e.v.).

Het bruto produkt in geld vormt ook een aanwijzing voor de bedrijfs-grootte. Bedrijven met het economische gewicht van de Quinta dos Aciprestes in Soutelo, die in het portwijngebied gewoonlijk op aanzienlijke afstanden van elkaar liggen, grenzen in Alentejo dikwijls vlak aan elkaar. Zij beslaan daar ook een beduidend groter deel van de oppervlakte en overschrijden vaker de grenzen van bestuurlijke eenheden.⁹

Hoewel tamelijk veel werkgevers land pachten, is het meeste land dat tot werkgeversbedrijven behoort in eigendom van de werkgevers zelf (zie Pereira 1979:74, tabel; vgl. Cutileiro 1971:45 e.v., waar de werkgevers van Vila Velha landeigenaars worden genoemd). De rechten van de werkgevers op het land doen in dit verband echter niet ter zake, want het maakte vanuit het standpunt van de landarbeiders niets uit of een grote werkgever eigenaar dan wel pachter was.

De gezinsbedrijven in Alentejo hebben volgens een schatting een *área arvense* van 5 tot 20 ha. De bedrijven kleiner dan 5 ha zouden deeltijdbedrijven zijn (Baptista 1980:351). Ik vermoed echter dat er veel variatie in de oppervlakte van de bedrijven van elk type bestaat, en dat er bijvoorbeeld ook gezinsbedrijven van minder dan vijf hectare voorkomen (dit is bij akkerbouw op bevoeid land goed voorstelbaar).¹⁰

In 1974-1975 ontstond in Alentejo een vierde bedrijfstype. De bezetting en nationalisatie van land leidde tot de vorming van collectieven, waarop veel betaalde krachten in vaste dienst werkten (zie Barros 1979). Deze 'nieuwe produktie-eenheden' besloegen aan het einde van 1978 twee vijfde deel van Alentejo maar zijn inmiddels voor een groot deel weer ontmanteld.

6 Het relatieve aantal landarbeiders in Alentejo (1970)

Volgens de nationale census van 1970 had 54% van de beroepsbevolking in de districten Portalegre, Évora en Beja een beroep in de landbouw (Pereira 1979:229). De agrarische betaalde krachten, in meerderheid landarbeiders, vormen de grootste beroepscategorie. De getalsverhouding

tussen hen en de onbetaalde krachten (kleine boeren en meewerkende gezinsleden) is in het grootste deel van Alentejo van oudsher hetzelfde als in Alto Douro in het dal van de hoofdrivier en in zijden als die van de Corgo, de Torto en de Pinhão.¹¹ De meer geaccidenteerdde delen van Alentejo (de zuidrand, een strook langs de kust en de Serra de São Mamede bij Portalegre) tellen relatief veel kleine boeren, maar de betaalde arbeidskrachten vormen ook daar de grootste categorie.

De officiële opgave van het aandeel van de betaalde krachten in de agrarische beroepsbevolking is te hoog (vgl. hoofdstuk V, § 1). Volgens de bevolkingstelling van 1970 bedroeg het aandeel van de betaalde krachten in de districten Portalegre, Évora, Beja en Setúbal 82%, een gemiddelde dat nauwelijks zou veranderen wanneer men het deels buiten Alentejo vallende district Setúbal niet meerekende. Afonso de Barros acht een cijfer van 60% veel waarheidsgetrouwer; ik kom uit op een aandeel van twee derde.¹²

Welk aandeel hadden de 'gewone' landarbeiders, in tegenstelling tot de betaalde krachten in het algemeen, in de agrarische beroepsbevolking? Onder de gewone landarbeiders versta ik hen die alleen opdrachten uitvoerden, en die een dagloon of weekloon verdienden. Het Instituto Nacional de Estatística (INE) omschrijft de met een dag- of weekloon betaalde landarbeiders, door haar *jornaleiros* of dagloners genoemd, als 'tijdelijke' loonarbeiders, hoewel de betaling van zo'n loon niet uitsluit dat de kracht maanden- of zelfs jarenlang op hetzelfde bedrijf werkt.¹³ Volgens cijfers van het INE vormden de dagloners in de districten Beja, Évora en Portalegre in 1970 ongeveer 70% van alle agrarische betaalde krachten. Dit komt neer op 42 tot 47% van de agrarische beroepsbevolking, die immers voor zes tiende tot twee derde deel uit betaalde krachten bestond. Men mag aannemen dat de per dag of per week betaalde werkers vrijwel allen 'gewone', opdrachten uitvoerende landarbeiders waren, zoals in Soutelo. De conclusie luidt dan dat de gewone landarbeiders in Alentejo in 1970 hetzelfde aandeel in de agrarische beroepsbevolking hadden als in Soutelo in 1980, waar dit 45,5% was.

Het politieke leven in Alentejo verschilde in het grootste deel van de vorige eeuw weinig van dat in Alto Douro. De strijd tussen de liberalen en de voorstanders van een absoluut overheidsgezag (van 1823 tot de overwinning van de liberalen in 1834) leidde in het portwijngebied tot frequente veranderingen in de politieke gezindheid van besturen, tot twisten tussen landeigenaars als Mesquita en Vahia Rebelo in Soutelo, tot ruzies tussen buurgemeenschappen en tot guerrilla's van hen die de strijd verloren of tijdelijk verloren hadden. In Alentejo speelden zich soortgelijke conflicten af. Zowel in Alto Douro als in Alentejo nam de bevolking in 1846 en 1847 deel aan de Patuleia-opstand, die vooral gericht was tegen de hoge belastingen.¹⁴ In de minder roerige tijd die volgde, en die tot de jaren 1880 duurde, verschilde het politieke leven in Alentejo vermoedelijk ook weinig van dat in Alto Douro.

Het politieke verschil tussen de landarbeiders in de twee gebieden begon zich tegen 1910 af te tekenen, toen de arbeidersbeweging in de industriecentra al op gang was gekomen. De twintigste-eeuwse geschiedenis van Alentejo komt overeen met het gangbare idee dat een groot proletariaat geneigd is zich tegen de *status quo* te verzetten.

De uitroeping van de Republiek in 1910 gaf niet alleen een sterke impuls aan de stedelijke arbeidersbeweging maar leidde ook tot protest in Alentejo, vooral in de vorm van stakingen voor loonsverhogingen. Een auteur uit die tijd beschrijft de stakingsgolf, die bij de graanoogst van 1911 haar hoogtepunt bereikte, als 'de Alentejaanse opstand'. Volgens José Cutileiro beriepen zowel de stakers als hun tegenstanders zich op het ideaal van de Republiek (1971:217). Het denkbeeld van de sociale hervorming had verwachtingen gewekt onder de landarbeiders; de grote verschillen in rijkdom tussen de voorstanders van de Republiek verklaren waarom de verwachtingen niet uitkwamen. De vooraanstaande republikeinen in de gemeente Vila Nova, waartoe de door Cutileiro bestudeerde freguesia Vila Velha behoort, bezaten grote werkgeversbedrijven. Zij hadden natuurlijk heel andere opvattingen over wat de Republiek behoorde te zijn dan de landarbeiders.

In januari 1912 volgden nieuwe stakingen, die echter door het centrale gezag onderdrukt werden. Tussen dit jaar en 1914 namen lokale landarbeiderssyndicaten, geleid door anarcho-syndicalisten, snel in aantal toe. Tegen 1917 kwam het activisme echter op de meeste plaatsen tot een eind.¹⁵

Evenals sociale bewegingen in andere gebieden en in andere tijden kwam de landarbeidersbeweging in Alentejo alleen van de grond omdat er een tijdelijke fusie met opstandelingen uit andere lagen en op hogere niveaus in de nationale samenleving ontstond (vgl. Moore 1966:479). De syndicaten waren vaak gebrekkig georganiseerd en bestonden soms alleen in naam (Pereira 1980:165). Toch was er een aanzet tot klassenstrijd: dit was een duidelijk verschil met het portwijngebied, waar massaal protest en organisatie geheel uitbleven. Alentejo bleef ook na de republikeinse tijd als het Rode Zuiden bekend staan.

Onder het regime-Salazar waren de bewoners van Vila Velha, evenals die van Soutelo, verdeeld in de gevestigde orde, de oppositie en de meerderheid die zich niet openlijk uitsprak. Generaal Humberto Delgado, de nationale oppositie-kandidaat in 1958, kreeg in de ruim tweeduizend inwoners tellende freguesia Vila Velha niet meer dan zes stemmen. Slechts enkelen hadden zich bij de Communistische Partij aangesloten. Toch was er een duidelijk verschil met Soutelo: in Vila Velha viel de scheidingslijn tussen *situação* en *oposição* in tamelijk sterke mate samen met die tussen de bovenlaag en de benedenlaag.

De Salazaristen in Vila Velha bestonden hoofdzakelijk uit grote werkgevers. De arbeidsonrust in de tijd van de Republiek had het enthousiasme van werkgevers voor de republikeinse zaak doen afnemen. In de jaren dertig en veertig rekenden nog slechts enkele grote landeigenaars in de gemeente Vila Nova zich tot de democraten, en in de jaren vijftig kwam er in deze laag geen opposant meer voor (Cutileiro 1971:217-18). De oppositie in Vila Velha was van gemengde samenstelling maar werd vooral gevormd door personen uit de lage sociale strata. Zij bestond volgens Cutileiro uit landarbeiders, *seareiros* (kleine graanverbouwende deelpachters met korte contracten), winkeliers, ambachtslieden en ook enkele beambten en beoefenaars van vrije beroepen die uit Vila Nova afkomstig waren (*ibid.*:292). In Soutelo daarentegen behoorden slechts

enkelen uit de lage strata tot de oppositie, die door families uit de bovenlaag geleid werd.

De syndicaten verdwenen onder het repressieve regime, maar de herinnering eraan bleef bestaan, vooral in sommige hoofdplaatsen en freguesias in de districten Évora en Beja. De herinneringen en de ervaring van de activisten uit de tijd van de Republiek werden van de ene generatie op de andere doorgegeven (Barros 1979:53). In 1962, toen het regime in een crisis verkeerde, brak in delen van Alentejo bij de oogst een staking uit, waarbij landarbeiders in Vila Nova zich aansloten (Cutileiro 1971:87-88).

Kort na 25 april 1974 kwamen er in Alentejo acties op gang, het eerst in hoofdplaatsen en dorpen die ook vóór het autoritaire bewind bolwerken van activisme waren geweest (Barros *ibid.*). De nieuwe syndicaten waren meestal rechtstreeks afhankelijk van de Communistische Partij en werden gesteund door de Beweging der Strijdkrachten. De syndicaten leidden stakingen en waren bovendien actief bij het bezetten van grote landgoederen in 1975. Het meeste land werd bezet in oktober en november. Na 25 november, toen gematigde militairen de radicalisering in het leger een halt toeriepen, kwamen de bezettingen tot een einde. De hervorming ging overigens tot juli 1976 door. Bezet land werd aan de staat overgedragen, er werd nog een klein deel van het privébezit onteigend en de 'nieuwe productie-eenheden' werden georganiseerd.

De verkiezingen voor de constituerende vergadering in april 1975, de eerste gelegenheid waarbij men het algemene stemrecht in praktijk bracht, leidden tot de overwinning van de Socialistische Partij (PS) in de helft van de gemeenten van Alentejo. De Communistische Partij (PCP) won in de andere helft. Zij won in het district Beja met een klein verschil van de PS, verloor in het district Évora met een zeer klein verschil van deze partij en kreeg in het district Portalegre driemaal zo weinig stemmen als de PS. In de meeste gemeenten kreeg de PCP tenminste 20% van de stemmen (zie kaart 12); het cijfer voor Portugal als geheel was 12,5% en dat voor Alto Douro 2 tot 3%. De PCP-kaders deden hun voordeel met hun ervaring als ondergrondse verzetsgroep en konden bovendien tot het einde van 1975 op de steun van militairen rekenen. Zij voerden, meer dan de partijen aan hun rechterzijde, een actieve politieke strijd op het lokale niveau (Marques

1976 II:415-16). Zo vergrootten zij hun macht in het grootste deel van Alentejo, en dit verklaart naar mijn mening waarom de PCP vanaf april 1976 de verkiezingen in de meeste gemeenten won. De PS bleef alleen in het district Portalegre de grootste partij; de partijen rechts van de PS behaalden daar ook betere resultaten dan in Alentejo als geheel (zie ook kaart 13).¹⁶

José Cutileiro, die Vila Velha enkele malen tussen april 1974 en september 1976 bezocht, beschrijft hoe nieuwbakken communisten uit een naburige freguesia de landbezettingen op gang brachten. De landarbeiders namen een afwachtende houding aan tegenover hen die zich als hun nieuwe leiders opwierpen. Zij beschouwden de activisten als "avonturiers die interessant, schrander en actief waren maar die niet noodzakelijkerwijs vertrouwen inboezemden" (1977:417). Zij dachten echter duidelijk anders over het omvergeworpen regime dan hun beroepsgenoten in Soutelo. Verreweg de meeste bewoners van Vila Velha verwierpen wat Cutileiro de *status quo ante* noemt. Zij waren in het eerste jaar na de staatsgreep "hoopvol en enthousiast" (*ibid.*:412, 414).

Alentejo verschilt in zijn politieke geschiedenis dus sterk van Alto Douro, hoewel in beide gebieden een grote landarbeidersklasse voorkomt. In de tijd van de Republiek ontstonden er in Alto Douro geen linkse syndicaten. De tegenstanders van Salazar bestonden daar vooral uit leden van de bovenlaag. De afzetting van Salazars opvolger Caetano kreeg in Alto Douro weinig bijval. De partijen links van de PS zijn in dit gebied slechts splinterpartijen, en de PS wint zelden van een partij aan haar rechterzijde.

1. De voornaamste bronnen voor de algemene gegevens in de volgende paragraaf zijn Silbert 1966:80 e.v., Feio 1949, Ribeiro 1986:157-61 en kaart II, Birot 1950, Lautensach 1964, Ribeiro 1949 (over Beira Baixa). De cijfers over oppervlakte en bevolking zijn ontleend aan Gaspar 1979 en INE, volkstelling 1981. Zie over de nederzettingsspatronen Ribeiro & Lautensach 1989:837 (kaart), 862-64, 865-66 en Gabinete de Planeamento z.j., blad 19.1.
2. Bronnen: Feio 1949; mondeling commentaar van de bodemkundige J. Bennema; geologische kaarten in Feio 1949 (1: 1.000.000) en Gaspar 1979b; bodemkaarten Tavernier 1985 en FAO & UNESCO 1981, kaart van de bodemgeschiktheid SROA 1972.
3. De vergelijking met naburige gebieden biedt verdere steun aan deze interpretatie van het verband tussen milieu en landgebruik. Het klimaat verklaart het verschil in landgebruik met de kuststrook van Estremadura, die tot aan Setúbal reikt. Daar heerst een vochtig, 'marien mediterrane' klimaat, dat zowel de intensieve akkerbouw als de aanplant van dennenbossen begunstigt heeft. De schaal van de landbouw in Estremadura is klein. Het kloostergoed van de Cisterciënzers in Alcobaça was vanaf zijn ontstaan in de twaalfde eeuw in kleine bedrijven verdeeld.
Algarve bezuiden de *Serra* onderscheidt zich door de gesteenten en bodems, en door de goede mogelijkheden tot irrigatie in de kuststrook. De mediterrane boomcultures en de bevoelde akkerbouw zijn tenminste sinds de tijd van de Moren de karakteristieke aanpassingen aan de omgeving van Algarve.
Bronnen: Over klimaat en landgebruik in Estremadura: Silbert 1966:83; kaart van de klimaatsgebieden bij FAO & UNESCO 1981 V. Vgl. Ribeiro 1986:132-33, 142. De samenhangen tussen *bodems* en landgebruik in Estremadura zijn zichtbaar op de kaart "Wirtschaftlichen Grundlagen der portugiesischen Bevölkerungsverteilung" in Lautensach 1932 (ook in Ribeiro & Lautensach 1987:716-17). Zie over deze verbanden ook Birot 1950:36-37 en Ribeiro 1986:154. Over het kloostergoed van Alcobaça: Marques 1963:848. Over Algarve Feio 1949:107-11, 113 e.v., kaart II; vgl. Tavernier 1985, kaartblad 5.
4. Landgoederen met uitgestrekte braakland-weiden domineren in de vlakke en bijna vlakke delen van Estremadura in Zuidwest-Spanje, voorzover die delen tot het geologische gebied van het Iberische massief behoren. Na de liberale hervormingen verbreidde dit landgebruik

zich ook in wat meer geaccidenteerde gebieden in Zuid-Spanje, zoals het deel van het Iberische massief vlak ten noorden van Sevilla. Dit ging ten koste van woeste gronden, die vaak in openbaar bezit waren. Zoals Edward Malefakis opmerkt was de aantasting van het publieke bezit vooral in het Zuiden sterk omdat het grote privébezit daar van oudsher het meest verbreid was (1972:194, 198-99). Ik breng die verbreiding in verband met de fysische omgeving en ook met de economische geschiedenis, die in de volgende paragraaf ter sprake komt.

Noordelijk van het Kastiliaanse Scheidingsgebergte vindt men het grote en extensief gebruikte bezit alleen in de *Campo Charro*, de vlakte tussen de stad Salamanca en de Portugese grens. Ook deze vlakte maakt deel uit van het Iberische massief. De Campo Charro grenst aan drie zijden aan meer geaccidenteerde of meer rotsachtige delen van het massief, waar grote agro-pastorale bedrijven altijd hebben ontbroken: de bergen aan de zuidkant, Sayago aan de noordkant, en Beira Alta, het portwijngebied en Trás-os-Montes aan de westkant. Met uitzondering van Alto Douro kennen deze gebieden een kleinschalige landbouw, soms in combinatie met de beweiding van woeste gronden in publiek bezit. De graanteelt met lange braakperioden ontbreekt ook in de twee sedimentatiebekkens in Kastilië en La Mancha (zie de gebieden die aangeduid worden met 'tertiary & quaternary rocks' op fig. 62 in Houston 1964). De grond in de bekkens is rijk aan kalk, waardoor korte braakperioden mogelijk zijn. Het verschil in bodems tussen het massief en de sedimentatiebekkens is over het hoofd gezien door verschillende auteurs die het landgebruik in delen van het Schiereiland wilden verklaren (zie Pitt-Rivers 1963, Martínez-Alier 1971:22-27, Malefakis 1970:35-50 over 'The influence of geography', en Bennema 1978:100 e.v., waar ik mij aan dezelfde fout bezondig). De fout had kunnen worden vermeden door bestudering van Terán 1958 en van bodemkaarten.

Bronnen: informatie en uitleg van de bodemkundige J. Bennema; de passages in *Geografía de España y Portugal* IV over de gesteenten, bodems, landbouw en agrarische geschiedenis van de gebieden aan weerszijden van het Kastiliaanse Scheidingsgebergte (Terán 1958:229-31, 255-57, 295-97, 316-18, 320-21, 331-33, 351-55, 409-10, 412-13, 422-24, 436) en de volgende kaarten:

- geologie: Lautensach 1964, kaart 14 en Houston 1964:166
- bodems: FAO & UNESCO 1981, Tavernier 1985, Guerra Delgado 1968; zie de voorbeelden van kalkarme en -rijke bodems en hun gebruik op de tekst bij deze laatste kaart (p. 47-51, 66-70)
- landgebruik: Drain 1975:44; Lautensach 1964, kaart 20 en 37b
- bezit: Bosque Maurel 1960:91 en Kleinpenning 1975:76. De twee kaarten geven samen een goed beeld van de verspreiding van 'grote' eigendomseenheden in Spanje.

Verder onder andere Spiers 1981:1-2, 27 e.v., 57, Drain 1975:42-45 (ook 1980:445, 446, over het deels geaccidenteerde gebied ten noorden van Sevilla dat tot de Sierra Morena behoort), Arija Rivarés 1975 III:65, 127 en Hinderink 1963:59. Pintado en Barrenechea merken als reizigers op dat het land in Sayago steniger en ruiger en daarom voor grote eigenaars minder interessant is dan in de Campo Charro (1974:70, 74-75, 198-99).

5. Bronnen van de gegevens in de volgende drie alinea's: Caro Baroja 1946:131, Feio 1949:53, Ribeiro 1986:57, 137, Silbert 1966:96-97, 99, 952 e.v., Marques 1976 I:99, Sampaio 1979:XXI (voorwoord van Maria José Trindade).
6. Bronnen (ook voor de gegevens over gemeenschappen en handel in de volgende alinea): Silbert 1966:91-99, Ribeiro 1986:55-58, 134-35, Marques 1976 I:12 e.v., 37, 94, 130, 234, Caro Baroja 1946:46, 48, 117, 120-21, 125, 131, 205, 245 (vooral over Andalusië maar mede over Zuid-Portugal). Zie ook López-Casero 1989.
7. De verbreiding van grote eigendommen en werkgeversbedrijven in naburige Spaanse akkerbouwgebieden, in het bijzonder het bekken van de Guadalquivir in Andalusië, heeft vermoedelijk ook veel te danken aan het bestaan van grote lokale afzetmarkten sinds een vroeg stadium (zie Caro Baroja 1946:130-31, 246 over de oudheid; Vicens Vives 1982 II:12 over de continuïteit tussen Moorse en Spaanse landgoederen in delen van Andalusië; Arija Rivarés 1975 III:91 over de zestiende en zeventiende eeuw).
In de sedimentatiebekkens van Kastilië en La Mancha, genoemd in noot 4, zijn de graanproducerende eigendommen en bedrijven vanouds kleiner dan in het bekken van de Guadalquivir. Ik neem aan dat dit verband hield met een zwakkere ontwikkeling van de handel in graan. Er werd in Kastilië lang veel graan voor eigen gebruik verbouwd (Slicher van Bath & Van Oss 1978:136).
8. Silbert 1966:532-33 over de handel in granen naar Lissabon, *ibid.*:957 over de schaalvergroting in de veeteelt, Marques 1976 I:131-32 over de groei van Lissabon. De gegevens in de volgende alinea zijn ontleend aan Silbert 1966:316, 321-27, 661, 791-96, 812 e.v., 840, 1036-39, 1045-48.
9. Francisco Cordovil en Afonso de Barros noemen de landbouwbedrijven met grote geldelijke opbrengsten 'kapitalistisch', al is de produktie niet altijd kapitaalintensief. De kapitalistische bedrijven hadden volgens hun omschrijving een bruto produkt van meer dan 360.000 escudos (*f* 45.000), berekend op basis van de opbrengsten rond 1970 en van de prijzen in dat jaar. In Soutelo was alleen de Quinta dos Aciprestes en heel misschien ook het tweede bedrijf kapitalistisch

volgens deze omschrijving. De Quinta dos Aciprestes produceerde rond 1970 gemiddeld 1400.000 escudos aan olijfolie en most. Het tweede bedrijf bracht ten hoogste 320.000 escudos aan most en olijfolie voort, en leverde verder weinig op. In 1980 vormden de twee bedrijven 1,4% van de landbouwbedrijven van het dorp. Hun bijdrage aan de totale geldelijke opbrengst van most en olijfolie was 22,4% (en 35% rond 1965). In Alentejo in 1970 vormden de 'kapitalistische' bedrijven 3,5% van de landbouwbedrijven en droegen zij met 67,9% bij aan het bruto produkt van de landbouw. Deze bedrijven vielen als categorie min of meer samen met die groter dan 200 ha (Barros 1979:36, 155-56. Zie hoofdstuk IV, noot 12 voor mijn bronnen over Soutelo).

10. Pereira 1979:231 e.v. en kaart XI; INE, landbouwenquête 1968; schatting van de *área arvense* per district in Martins 1973 I:144 (zie *ibid.*:113 voor het aantal van deze bedrijven per district); Cutileiro 1971:7, 41-43, 45.
11. Men vergelijk de officiële cijfers uit 1950 en 1970 over gemeenten als Évora in Alentejo met die over Mesão Frio, Peso da Régua en Santa Marta de Penaguião in Beneden-Corgo of westelijk Alto Douro. Zie Martins 1973 I, en kaarten in Freund 1979 (Abb. 5) en Ferrão 1982. Tellingen per dorp of per freguesia hadden dezelfde percentages aan agrarische betaalde krachten te zien gegeven in Boven-Corgo, met inbegrip van het deel waar het landgebruik meer gemengd is en waar meer boomaanplanten voorkomen.
Vgl. de informatie uit 1981 in Cavaco 1985a,b (kaarten van de agrarische beroepsbevolking per gemeente; zie ook de percentages per district in Cavaco 1985b, tabel IV). Volgens de census van 1981 werkten er in de landbouw van het district Beja 1,9 maal zoveel betaalde krachten, die al dan niet gezinshoofd waren, als kleine boeren. Het jaar daarvoor telde ik in Soutelo 2,5 maal zoveel betaalde krachten in de landbouw als kleine boeren. Het land als geheel telde volgens de census van 1981 meer kleine boeren dan agrarische betaalde krachten (1,3 maal zoveel).
12. Barros neemt aan dat het aantal *não remunerados* of onbetaalde helpers in 1970 niet 3.000 bedroeg, zoals de telling van het Instituto Nacional de Estatística aangeeft, maar 60.000. Door deze correctie wordt het percentage van hen die tegen een loon werkten 1,35 maal zo klein (1979:34-35, 41 onderaan, 155. Vgl. Pereira 1979:244).
Het cijfer van het INE, 3.000 onbetaalde helpers, is inderdaad te laag om geloof te verdienen. Men vergelijk dit getal met het cijfer voor kleine boeren in de census (22.000) en met de som van de gezinsbedrijven en deeltijdbedrijven (52.000 volgens de landbouwenquête van 1968). De verhouding tussen deze drie getallen wijkt sterk af van die in Soutelo, waar volgens mijn telling 41 onbetaalde helpers voorkwa-

men tegen 48 kleine boeren en 97 bedrijven van het type gezins- of deeltijdbedrijf.

De schatting van Barros is anderzijds erg hoog, want zij houdt in dat er driemaal zoveel onbetaalde helpers als kleine boeren waren. Wanneer men aanneemt dat er ruwweg evenveel onbetaalde helpers als kleine boeren voorkwamen (zoals in Soutelo in 1980), komt men uit op een agrarische beroepsbevolking van ongeveer 135.000 personen in de districten Portalegre, Évora en Beja in 1970. De *betaalde* krachten zouden dan twee derde deel van deze bevolking hebben gevormd (hun aantal bedroeg volgens de officiële cijfers 98.000 en zou bij een minder ruime omschrijving van het begrip betaalde kracht misschien afnemen tot 90.000).

13. Zie hoofdstuk V, § 3 over de *diários*, de tot op zekere hoogte 'vaste' krachten in Soutelo, waarvan het loon vroeger per dag werd berekend en tegenwoordig per uur. Afonso de Barros omschrijft de *assalariados permanentes* (vaste betaalde krachten) in Alentejo als 'bevoorrechten' die relatief goed betaald werden. Barros heeft echter, evenals het INE, met de *permanentes* alleen de ontvangers van een maandloon of jaarloon op het oog. Dezen zijn inderdaad beter af dan de meerderheid, maar Alentejo telde ook vaste krachten die weinig verdienden. Zie Feio 1949:44, 57 over de vaste landarbeiders op de Herdade dos Machados in het district Beja, en Picão 1983:74-75 over de *ganhões* (vaste arbeiders met eenvoudige taken in de akkerbouw) in Elvas aan het begin van deze eeuw. De door Feio en Picão vermelde vaste landarbeiders waren beslist te talrijk om een bevoorrechte minderheid te kunnen vormen; ik vermoed dat zij nauwelijks meer verdienden dan de losse krachten. In het dorp Portela hadden de meeste landarbeiders een vaste betrekking (Dracklé 1989:197-98; ontvingen zij een maandloon?).

Zie Barros 1979:33, 75-76, INE 1976:X en Martins 1973 I:74. Het percentage van hen die een maand- of jaarloon ontvingen kan worden geschat aan de hand van INE, landbouwenquête van 1968 en INE, volkstelling van 1970 (zie de tabel in Pereira 1979:244).

14. De sociale protestbeweging van de Patuleia - wat letterlijk 'het schorriemorrie' betekent - kon uitbreken doordat er een scheuring in het liberale kamp was ontstaan. De opstand werd geleid door dissidente liberalen en door radicalen van rechts en van links. Zie [Halpern] Pereira 1979:383-87, 413-20, Marques 1976 II:98-101. Bronnen over de strijd tussen absolutisten en liberalen: Marques *ibid.*:84 e.v.; Costa 1975 over de strijd in het bisdom Lamego, waarvan een groot deel tot Alto Douro behoort; Dória 1968 en *Grande Enciclopédia* 1936-60, artikel 'Remexido' over een anti-liberale guerrilla in Algarve en Alentejo.

15. Zie Cutileiro 1971:83 e.v., 216-18, Pereira 1980:165-66, Silva 1974:423-36, Cabral 1979:387-99.
16. Overige bronnen over de verkiezingsuitslagen: Gaspar 1979b:170-76; Coelho 1980:35, 38, 40; Weber 1980, fig. 51a,b.

*Read not to contradict and confute, nor to believe and take for granted,
nor to find talk and discourse, but to weight and consider.*

(Lees niet om iets tegen te spreken en te weerleggen, noch om iets te geloven en als waar aan te nemen, noch om een onderwerp van gesprek te zoeken, maar om te wegen en te overdenken.)

FRANCIS BACON, geciteerd door Julio Caro Baroja (1946:13).

1 Vraagstelling en hypothesen

Waarom heerst er in Alto Douro arbeidsvrede, en in hoeverre maken economische verhoudingen (arbeidsrelaties, rechten op het land) de arbeidsvrede begrijpelijk? De vergelijking met Alentejo staat in dienst van deze vraagstelling: zij werpt er mogelijkserwijs licht op. Waarom is het politieke gedrag van de landarbeiders in Alentejo zo anders dan dat van hun beroepsgenoten in Alto Douro? In dit hoofdstuk en het volgende toets ik zes hypothesen over dit regionale verschil in politieke kleur, die als volgt luiden:

1) Een mogelijke veronderstelling is dat er in Alentejo van oudsher een scherpere scheidingslijn tussen de klassen bestond, omdat een groter deel van de landarbeiders bezitloos was of omdat het voor de Alentejaanse landarbeiders moeilijker was tot de positie van bijvoorbeeld voorman of beheerder op te klimmen. Dit zou in overeenstemming zijn met de opvatting van Marx en anderen dat de vorming van een systeem van twee klassen (of het ontstaan van een duidelijk onderscheid tussen 'kapitaal' en 'arbeid') tot organisatie van de massa leidt en het revolutionaire potentieel vergroot.

2) Een andere hypothese is dat de landarbeiders in Alentejo een ongunstiger positie op de arbeidsmarkt hadden en daarom meer bereid waren zich aaneen te sluiten. Waren de lonen daar lager? Vormde de werkloosheid er een groter probleem?

3) Een demografische verklaring van het politieke gedrag van de landarbeiders is ook denkbaar. In Alentejo ontbrak, anders dan in Alto Douro, een traditie van emigratie. Men zou op grond daarvan kunnen

aannemen dat de bevolkingsdruk in Alentejo groter was, en dat de levensomstandigheden van de landarbeiders er diensgevolge extra zwaar waren. In het portwijng gebied daarentegen zou de emigratie als een verlichting van de sociale nood hebben gediend, en als een 'uitlaatklep' dankzij welke massale conflicten uitbleven.

4) Men zou kunnen denken dat de werkgevers in het portwijng gebied vaak als begunstigers van landarbeiders optreden, en dat er daarom vaker dan in Alentejo 'klassen-doorkruisende loyaliteiten' ontstaan. Het ontstaan van zulke loyaliteiten kan worden bevorderd door het bestaan van arbeidsrelaties die zich over vele jaren of over generaties uitstrekken. Wordt de mobilisatie van landarbeiders door 'links' in het portwijng gebied bemoeilijkt door het bestaan van relaties van begunstiging?

5) Nog een andere hypothese is dat de geïsoleerde ligging van het portwijng gebied ten opzichte van de industrie centra, waar de arbeidersbeweging geworteld is, van oudsher een obstakel voor activisme heeft gevormd. Is het isolement van het portwijng gebied misschien groter dan dat van Alentejo? Zijn de landarbeiders in Alentejo misschien gemakkelijker 'bereikbaar' voor activisten, dank zij een kortere afstand tot industrie centra?

6) Het portwijng gebied en het Noorden als geheel hebben een meer 'kerkse' bevolking dan Alentejo. Men kan zich voorstellen dat een traditie van godsdienstigheid of kerksgesindheid de meerderheid in Alto Douro tot een keuze voor 'rechts' heeft gebracht.

De eerste en tweede hypothese zijn directe verklaringen van het regionale verschil in politieke kleur uit lokale economische verhoudingen, maar men dient rekening te houden met de mogelijkheid dat de emigratie, de frequentie van 'begunstiging' en het godsdienstleven ook verband houden met plaatselijke economische verhoudingen of ontwikkelingen. De traditie van kerksheden in het Noorden wordt in de literatuur gewoonlijk in verband gebracht met de rechten op het land: men beschouwt haar als een traditie van kleine landbezitters. Gaat deze zienswijze op voor het portwijng gebied? Mocht het antwoord bevestigend zijn, dan is de zesde hypothese slechts een aanvulling op de eerste; mocht de kerksheden verklaard

worden door omstandigheden die niet onder 1) zijn genoemd - en ook niet onder 2) tot 5) - dan heeft hypothese 6 eigen bestaansrecht.

2 Alto Douro en theorieën over klassen en klassenstrijd (hypothese 1)

In hoofdstuk VIII noemde ik het artikel van J. S. MacDonald over landbouwgebieden in Italië (1963) als een goed voorbeeld van vergelijkend onderzoek naar de omstandigheden waaronder georganiseerd sociaal protest optreedt of uitblijft. Waar een duidelijke scheidslijn tussen klassen bestond, bijvoorbeeld in de Po-vlakte en Toscane, was omstreeks 1900 sprake van *labour militancy*. Waar de beroepen- en eigendomsstructuur daarentegen complex was, zoals in het Diepe Zuiden van Italië, bleef sociale onrust uit. Deze interpretatie lijkt op de theorie van Karl Marx over de verhoudingen in de industrie. Volgens de klassentheorie van Marx maakt de concentratie van het kapitaalbezit in handen van de bourgeoisie de organisatie van het werk in grotere groepen dan het huishouden noodzakelijk, wat op zijn beurt leidt tot de politieke organisatie van de massa en, uiteindelijk, tot klassebewustzijn en klassenstrijd. Marx plaatst het proletariaat tegenover de *Parzellenbauern* of kleine boeren. Deze leven, aldus Marx, als gevolg van hun 'produktiewijze' in onderling isolement. De kleine boeren zijn dan ook niet in staat zich in belangengroepen aaneen te sluiten - laat staan dat zij een 'Klasse für sich' zouden kunnen vormen, een zelfbewuste en strijdbare tegenstander van de bourgeoisie (Kiss 1971:76-79).

In Portugal wordt de regionale variatie in het politieke gedrag van de benedenlaag vaak geïnterpreteerd aan de hand van een eenvoudig klassenmodel. Het noordelijke platteland wordt dan voorgesteld als een gebied van kleine boeren en deeltijdproducenten, die als landeigenaars een rechtse politieke voorkeur hebben; Alentejo wordt beschreven als een gebied met een bezitloze en daarom links-gezinde benedenlaag. Een uitgewerkte versie van deze gedachtengang is te vinden in een artikel van Manuel Villaverde Cabral in *The Journal of Peasant Studies* (Cabral 1978). De auteur stelt dat het proletariaat van Alentejo andere belangen heeft en

andere doeleinden nastreeft dan de vele bezitters van deeltijdbedrijven in het Noorden en Estremadura. De landarbeiders van Alentejo, aldus Villaverde Cabral, zijn sinds mensenheugenis bezitloos. Zij hebben geen belangstelling voor het bezit van een landbouwbedrijf en ijveren alleen voor verbeteringen die arbeiders in de industrie ook nastreven, bijvoorbeeld loonsverhogingen. De bezitters van deeltijdbedrijven in het Noorden en Estremadura, die een groot 'semi-proletariaat' vormen, geloven daarentegen "in de mogelijkheid zelf een zogenaamde zelfstandige boer te worden". Hun "culturele en ideologische referentiekader kan alleen dat van de patriarchale kleine-boerenfamilie zijn". Met het ideologische referentiekader bedoelt Cabral de politieke stromingen aan de rechterzijde (*ibid.*:418-20, 423). "Het feit, het idee of de voorstelling" dat iedereen land bezat of tenminste land kon verkrijgen door hard te werken, was "het geheim van de sociale vrede" in het Noorden, aldus Cabral (*ibid.*:82).

De vraag is nu: laat het voorbeeld van het portwijngebied zich verenigen met modellen als die van Marx, MacDonald en Villaverde Cabral? De landarbeiders van Alto Douro vormen een grote en reeds lang bestaande beroepsgroep. Volgens de theorieën hadden zij de gelederen moeten sluiten en voor links moeten kiezen. Waarom is daarvan geen sprake? Een mogelijk antwoord is dat deze landarbeiders meestal enig land hebben, en dat zij zich *daarom* niet als betaalde krachten organiseren. Zijn de werkers die niets hebben, als echte proletariërs, immers niet eerder geneigd een vuist te maken dan beroepsgenoten die zich tenminste nog de eigenaar van een perceel kunnen noemen (al is het perceel nog zo klein)?¹ Mocht deze redenering juist zijn, dan blijft de theorie overeind. De arbeidsvrede in het portwijngebied is dan verklaarbaar uit de eigendomsverdeling, die maakt dat de scheiding tussen de sociale klassen betrekkelijk vaag is. Om deze hypothese te toetsen dient men na te gaan of het juist is dat de massa van landarbeiders in Alentejo vanouds voor een veel groter deel uit landlozen bestaat dan die in Alto Douro. Bovendien moet worden onderzocht of eventuele *plaatselijke* verschillen in de frequentie van de landloosheid samengaan met verschillen in politieke kleur. Wanneer zou blijken dat het relatieve aantal landlozen in het portwijngebied sterk per gemeente verschilt, dan mag op grond van de hypothese tenminste worden verwacht dat de gemeenten waar dit aantal het hoogst is een wat minder

rechtse signatuur hebben dan de overige gemeenten. Mochten er binnen het agro-pastorale Zuiden grote verschillen in het relatieve aantal landlozen blijken te bestaan, dan mag men in ieder geval verwachten dat de sociale onrust in 1910 en in 1974 het eerst optrad en het meest intens was in die delen waar de meeste landlozen woonden.

Bij de volkstellingen en landbouwenquêtes is nooit geteld hoeveel landarbeiders grond hebben en hoeveel landarbeiders landloos zijn. Toch kan men wel een indruk krijgen van lokale en regionale verschillen in het aantal bezitters of landlozen onder de landarbeiders, en wel door het aantal agrarische betaalde krachten te vergelijken met het aantal deeltijd-landbouwbedrijven. Bijvoorbeeld: in een plattelandsgebied of -gemeente waar zesmaal zoveel agrarische betaalde krachten als deeltijdbedrijven voorkomen, is het aantal landarbeiders zonder grondbezit ongetwijfeld *groter* dan in een plattelandsgebied of -gemeente waar deze factor twee bedraagt, al is het niet precies bekend hoeveel *groter*.² Recente nationale statistieken over de deeltijdbedrijven ontbreken: deze bedrijven zijn alleen rond 1950 afzonderlijk geteld. Ik sta hieronder eerst stil bij de tijd omstreeks 1950, om daarna iets op te merken over de verandering sindsdien.

Het aantal agrarische betaalde krachten gedeeld door het aantal deeltijd-landbouwbedrijven bedroeg in het begin van de jaren vijftig gemiddeld 3,5 in het portwijng gebied en gemiddeld 7 in de zuidelijke districten Beja, Évora, Portalegre en Setúbal.³ Het quotiënt neemt af tot ongeveer 3 voor het portwijng gebied en 5 voor Alentejo wanneer men alleen let op de 'gewone' landarbeiders, de werknemers die een dagloon of weekloon ontvingen en die alleen opdrachten uitvoerden. Veel groter dan dit verschil tussen de regionale gemiddelden 3 en 5 was echter de variatie binnen het portwijng gebied en binnen Alentejo. In Alto Douro bedroeg het aantal betaalde krachten gedeeld door het aantal deeltijdbedrijven bijvoorbeeld 2 in Sabrosa, 3 in veel andere gemeenten, 6 in Mesão Frio en Vila Nova de Foz Coa, en 8 in Freixo de Espada-à-Cinta. In het agro-pastorale Zuiden liep dit quotiënt uiteen van 2 à 4 (in gemeenten aan de zuidrand van Alentejo en in gemeenten van de districten Santarém en Setúbal vlak ten noordwesten van Alentejo, waar de beroepsbevolking dezelfde opbouw heeft als in dit gebied) tot meer dan 10 (in de noordhelft van het district Beja, in naburige gemeenten in de districten Évora en Setúbal, en

in verschillende gemeenten tussen Évora en Portalegre).⁴ In de aan Alentejo grenzende delen van de districten Santarém en Setúbal, waar het quotiënt laag is, vormen zeer kleine, intensief bebouwde bedrijven vanouds 'eilanden' tussen de werkgeversbedrijven. Behalve grote agro-pastorale bedrijven zijn er in deze randgebieden ook kleinere, intensiever bebouwde werkgeversbedrijven (veel werkgevers in de nabijheid van Santarém zijn wijnproducenten). De landarbeidersklasse is groot en bestaat merendeels uit gezinnen met deeltijdbedrijven.⁵

Het aantal landlozen onder de landarbeiders varieert dus vooral van gemeente tot gemeente - maar deze variatie heeft geen gevolgen voor het politieke gedrag. In Alto Douro ontbreekt een traditie van protest ook in die gemeenten waar de landloosheid in 1950 ver boven het regionale gemiddelde lag. In het Zuiden was het district Santarém, waar de 'semi-proletariërs' domineerden, in 1911 eerder een haard van massale onrust dan de districten Évora en Beja, waar de landlozen de meerderheid vormden. De zuidhelft van het district Beja kent evenals de noordhelft een traditie van links activisme, hoewel er in de noordhelft veel meer landlozen onder de betaalde krachten waren. In 1975 behaalde de Communistische Partij betere resultaten in de plattelandsgemeenten bezuiden de Taag in het district Santarém dan in sommige gemeenten van het district Portalegre waar het relatieve aantal landlozen veel hoger was.

De cijfers uit de tijd na 1950 wijzen erop dat er in Alentejo een sterke 'de-proletarisering' is opgetreden, vooral vanaf de jaren zestig. Evenals in Alto Douro keerden vele plattelanders en vooral veel landlozen de landbouw en hun geboorteplaats de rug toe. In de districten Beja, Évora, Portalegre en Setúbal nam het aantal agrarische betaalde krachten tussen 1950 en 1970 af met ruim twee vijfde, om tussen 1970 en 1981 met meer dan de helft te verminderen (de verkleining van de agrarische beroepsbevolking voltrok zich in de jaren zeventig in het Zuiden sneller dan in Alto Douro). Alentejo telde in 1981 ruim driemaal zo weinig landarbeiders als in 1950. Het aantal landbouwbedrijven daarentegen bleef constant; er waren in 1979 zelfs 4% meer bedrijven dan in 1952. Dit moet er welhaast op wijzen dat het aandeel van de landarbeiders die wat land hebben sterk is toegenomen. Deze verandering heeft kennelijk geen invloed gehad op de politieke voorkeur van de landarbeiders.⁶

Er is dus geen sprake van een duidelijke correlatie tussen het relatieve aantal landlozen en de linkse of rechtse voorkeur van de landarbeiders. Dit is in overeenstemming met mijn waarnemingen in Soutelo, en met de gegevens van José Cutileiro over Vila Velha in de jaren zestig. In Soutelo zijn de politieke opvattingen van de landarbeiders niet afhankelijk van de vraag of zij al dan niet over wat land beschikken, want zowel landlozen als deeltijdproducenten kiezen in meerderheid voor rechts. Uit de monografie van Cutileiro kan men opmaken dat de landarbeiders zonder land één klasse vormden met de landarbeiders die wat land bezaten, en dat het politieke bewustzijn van de twee categorieën identiek was.⁷

Het ontbreken van een eenvoudige samenhang tussen eigendomsverdeling en politiek gedrag blijkt overigens ook uit het voorkomen van bezitloze fabrieksarbeiders met een rechtse voorkeur in Noord-Portugal, en van socialistisch-gezinde kleine boeren met eigen land in Algarve (ik kom hierop nog terug). De literatuur biedt meer voorbeelden van kleine eigenaars die voor 'links' kiezen (Barros 1979:55-56, Hobsbawm 1971:76, Kaplan 1977:23, Driessen 1981:455).

Een andere mogelijke veronderstelling over het verband tussen de samenstelling van de agrarische beroepsbevolking en de politieke kleur is de volgende. Sommige landarbeiders klimmen op tot een meer geprivilegieerde plaats op het werkgeversbedrijf, bijvoorbeeld die van beheerder, voorman of tractorbestuurder in vaste dienst. Men kan zich afvragen of de kansen op deze manier van sociale stijging in Alentejo misschien slechter waren dan in het portwijngebied, zodat er in Alentejo een scherpere scheidslijn tussen betaalde krachten was. Heeft een scherp contrast tussen landarbeiders en beter beloonde krachten het revolutionaire potentieel wellicht vergroot? Deze veronderstelling is ook onjuist, want Alentejo telde in vergelijking met het portwijngebied juist *veel* van zulke relatief bevoorrechte krachten, die ongetwijfeld vaak als 'gewone' landarbeider begonnen waren.⁸ De meer geprivilegieerde werknemers sloten zich pas laat aan bij acties of verzetten zich ertegen (Barros 1979:75-76, Malefakis 1980:462, Cutileiro 1977:418, Dracklé 1989:204). Landarbeiders in Vila Velha die het bijvoorbeeld tot beheerder brachten, legden overigens graag geld opzij om land te kopen (Cutileiro 1971:65). Dit is in tegenspraak met

de hiervoor genoemde bewering dat de Alentejaanse landarbeider geen interesse had voor het bezitten van een bedrijf. (Vgl. ook Ribeiro 1986:82-84 over de hiërarchie en de mogelijkheden tot sociale stijging in het agropastorale Zuiden, en Dracklé 1989:197-98 over de statusverschillen en de concurrentie tussen betaalde krachten in een dorp in het westen van Alentejo).

3 De arbeidsmarkt en de bereidheid tot protest (hypothese 2)

Veel auteurs beklemtonen de armoede van de landarbeiders in Alentejo, daaraan toevoegend dat de werkgelegenheid sterk aan de tijd van het jaar gebonden is. Een mogelijke hypothese is dat een slechtere positie op de arbeidsmarkt, die tot meer sociale misère leidde, helpt verklaren waarom de landarbeiders van dit gebied wel bereid waren een vuist te maken. Hoewel de hypothese op het eerste gezicht aannemelijk is, toont de vergelijking met Alto Douro in de tijd na 1850 haar onhoudbaarheid aan.

Terwijl er in Alto Douro tegen het midden van de vorige eeuw reeds een grote reserve aan goedkope krachten bestond, hadden de landarbeiders van Alentejo tot ver in die eeuw een vrij gunstige positie op de arbeidsmarkt. Hun lonen waren hoog in vergelijking met die in Alto Douro, zoals blijkt uit de volgende gegevens over het dagloon van mannen.

Tussen 1860 en 1900 was het loon met kost, dus het geldbedrag voor hen die op het bedrijf meeaten, bij de graanoogst in Alentejo waarschijnlijk nooit lager dan 300 réis en liep het soms tot 450 réis op. In het portwijng gebied bedroeg het loon met kost van de druivenplukkers rond 1860 weinig meer dan 110 réis, om in de jaren zeventig op de best betalende bedrijven tot 280 réis te stijgen - en om in de jaren tachtig en negentig gelijk te blijven of zelfs weer af te nemen. De daglonen in Alentejo waren ook in de rustige tijden van het jaar hoog, bijvoorbeeld 240 tot 300 réis zonder kost aan het begin van deze eeuw. Ook wanneer men rekening houdt met een eventueel verschil in prijspeil was dit duidelijk meer dan wat de

dagloners in Soutelo buiten de piektijden verdienden (200 réis zonder kost).⁹

Alentejo heeft in deze eeuw inderdaad veel werkloosheid gekend. De seizoenwerkloosheid nam er vanaf ongeveer 1880 langzaam toe, om na 1900 een ernstig probleem te gaan vormen. De *crises de trabalho* of crises in de werkgelegenheid gaven tussen 1905 en 1955 vaak (en soms in enkele opeenvolgende winters) aanleiding tot paniek bij de plaatselijke bestuurders. Mannen, vrouwen en kinderen trokken kort na de graanoogst en in de winter in groepen als bedelaars rond (Cutileiro 1971:69, 76 e.v.).

De bevolkingsdruk droeg sterk bij tot de *crises de trabalho*. Zoals João Evangelista laat zien, woog de vergroting van de hoeveelheid werk door de vergroting van de bebouwde oppervlakte niet op tegen de bevolkingsgroei, die vooral tussen 1900 en 1910 en tussen 1920 en 1930 sterk was. De ontwikkeling culmineerde rond 1930 in een demografische crisis, die pas in de tweede helft van de jaren vijftig tot een einde kwam. De werkloosheids crises werden nog verergerd doordat een deel van de lichamelijke arbeid overbodig was geworden, onder andere door het dorsen met machines (1971:10 e.v., 220-22).

Een vrij groot deel van de volwassen mannelijke landarbeiders in Alentejo had omstreeks 1940 slechts zes tot acht van de twaalf maanden werk. Er bestond geen noemenswaardig verschil met het aangrenzende deel van Spanje, waar het werkjaar van de meeste landarbeiders volgens Edward Malefakis 180 tot 250 dagen telde, of 60 tot 80% van de 300 dagen die in arme landen een normaal werkjaar vormen (1970:100).

Werkjaren van nauwelijks 200 dagen waren echter ook in Alto Douro gebruikelijk. De werkgelegenheid was ook daar, als gevolg van de specialisatie in het landgebruik, sterk aan de tijd van het jaar gebonden. Alto Douro stond met Alentejo en Beira Baixa bekend om de langdurige werkloosheids crises die er geregeld optraden (Martins 1975 II:458). Bovendien bleven de lonen in Alto Douro tot de tijd van de Tweede Wereldoorlog lager dan in Alentejo, om ook daarna niet boven het peil van dit gebied te komen.

Tussen 1910 en 1925 (toen het reële loon van landarbeiders in Portugal als geheel toenam) liep het dagloon bij de graanoogst in Alentejo soms op tot 20 à 30 escudos, terwijl het dagloon in Alto Douro nooit hoger was dan

15 escudos. De lonen buiten de piektijden waren rond 1930 in Alentejo tenminste even hoog als in het portwijng gebied (zie Descamps 1935:200 e.v. en vgl. Casa do Douro 1940:357-58). Rond 1940 verdween het traditionele verschil in loonpeil, en tegen 1945 bedroeg het dagloon zonder kost in de piektijden in beide gebieden zeven tot acht escudos. Er bestond toen overal in Portugal een groot overschot aan goedkope arbeidskrachten. Het overschot verdween pas toen in de jaren zestig de emigratie naar steden in Noordwest-Europa op gang kwam. Vanaf 1965 verbeterde overal de werkgelegenheid voor de landarbeiders en nam hun reële loon toe.¹⁰

Het verschil in politieke kleur tussen de twee gebieden kan dus niet worden toegeschreven aan een grotere sociale misère, voortkomend uit lagere lonen en meer werkloosheid, in Alentejo. Toen het idee van de sociale hervorming of van de klassenstrijd aanhang kreeg, was de arbeidsmarkt in Alentejo juist vrij gunstig voor de landarbeiders. Overigens: de hypothese van de *revolution of rising expectations*, die luidt dat het vooruitzicht op *gunstiger* omstandigheden de bereidheid tot protest doet toenemen, is in dit verband evenmin verhelderend. Ongeacht alle veranderingen in lonen en werkgelegenheid in de laatste eeuw ontbrak in het portwijng gebied massaal protest en bleef Alentejo een onrustig of potentieel onrustig gebied.

4 Diende de emigratie uit Alto Douro als veiligheidsklep? (hypothese 3)

Volgens een hypothese die velen aanspreekt heeft emigratie, die in het Noorden van Portugal vanouds op veel grotere schaal voorkwam dan in het Zuiden, als een 'veiligheidsklep' voor sociale spanningen gediend. Deze mening bestond reeds omstreeks 1900 en heeft ook thans nog aanhangers.¹¹ De vooronderstelling is, ten eerste, dat er zonder de 'uitlaat' van de emigratie een ernstige toestand van overbevolking zou zijn ontstaan, en ten tweede dat de overbevolking tot een explosieve maatschappelijke toestand zou hebben geleid, zoals de stoom die niet kan ontsnappen de ketel doet springen. De confrontatie met de gegevens uit onder andere de vorige paragraaf leert dat deze interpretatie ondeugdelijk is.

Het Noorden was reeds in de vorige eeuw een voorbeeld bij uitstek van een overbevolkt gebied. De bevolkingsgroei droeg bij tot de ernst van de economische crises in Alto Douro. De emigratie was evenals de trek naar Lissabon en Porto een teken van de hoge druk op het land, waarvan het lage loonpeil en de werkloosheids crises ook symptomen waren.

In Zuid-Portugal waren de emigratiecijfers inderdaad laag (behalve op sommige plaatsen, zoals in een deel van Algarve). De emigratie uit de districten van Alentejo bedroeg in de periode 1891-1960 slechts 1 à 3% van het geboortenoverschot, tegen 57 à 64% in de districten waartoe het portwijngebied behoort. Daar staat echter tegenover dat velen van het zuidelijke platteland naar Lissabon en Setúbal verhuisden. De demografische crisis die ook in Alentejo optrad (zij het later dan in het portwijngebied), leidde tot een sterke toename van deze binnenlandse migratie. Het negatieve saldo van de verhuizingen in de drie districten van Alentejo bedroeg 41 à 60% van het geboortenoverschot in 1941-1950 en 122 à 181% in 1951-1960. Als gevolg van de trek naar Lissabon en Setúbal nam de bevolking van Alentejo in de jaren veertig even weinig toe als bijvoorbeeld in het noordelijke district Viseu. In de jaren vijftig nam de bevolking zelfs af, anders dan in de meeste noordelijke districten. Vanaf de jaren zestig trokken ook uit Alentejo velen naar het buitenland, wat tot een sterke vergrijzing leidde.¹²

De emigratie en de trek naar steden in Portugal vormden tot de jaren zestig slechts een zeer gebrekkige uitlaat voor de druk op het land, die bijna overal bestond. De lage lonen en de frequente werkloosheid waren maatschappelijke gevolgen van die druk. Deze gevolgen leidden in het portwijngebied *niet* tot het 'springen van de ketel': massale arbeidsconflicten bleven uit. De vraag hoe dat kwam moet nog worden beantwoord.

5 Klassen-doorkruisende loyaliteiten en politiek gedrag (hypothese 4)

Antropologen noemen het voorkomen van patroon-cliënt-relaties of patronage vaak als één van de omstandigheden die sociale onrust kunnen verhinderen of althans in enige mate kunnen beperken (zie bijvoorbeeld

Corbin 1979:100, Cutileiro 1971:290). Julian Pitt-Rivers omschrijft patronage als "a kind of lop-sided friendship" of een soort van asymmetrische vriendschap, dat wil zeggen vriendschap tussen mensen met een ongelijke positie. De patroon is de meerdere van zijn cliënt, aan wie hij werk verschaft en hulp en bescherming biedt (1969:140). John Corbin reserveert de term patronage voor verhoudingen tussen superieuren en ondergeschikten die zowel op peetouderschap als op "een zekere mate van samenwoning (*domestic incorporation*)" berusten (1979:100). Zoals Eric Wolf beklemtoont, wordt de vertrouwensrelatie tussen patroon en cliënt niet in één ogenblik opgebouwd maar moet zij in de loop van de tijd groeien (1966:86-87).

Ook andere verhoudingen, bijvoorbeeld tussen een landarbeider en een werkgever die hem als 'vriend' boven andere werkzoekenden bevoordeelt, kunnen de tegenstelling tussen klassen doorkruisen. Een mogelijke hypothese is nu dat de werkgevers in Alto Douro aanzienlijk vaker als begunstiger optreden dan die in Alentejo, en dat de landarbeiders in Alto Douro van collectieve actie afzien omdat zij dankzij de hulp van begunstigers hun individuele positie kunnen verbeteren. De tegenstelling tussen klassen in het portwijngebied zou dus aanzienlijk worden gerelativeerd door het bestaan van 'symbiotische' en meestal niet puur zakelijke verhoudingen tussen werkgevers en landarbeiders. Hieronder geef ik enige voorbeelden van zulke relaties, om daarna de vraag te beantwoorden of hun bestaan de overwegend rechtse politieke keuze in Soutelo begrijpelijk maakt.

In de tijd van de lage lonen probeerden veel landarbeiders in Soutelo een begunstiger te vinden, die voor korte of langere tijd werkgelegenheid zou verschaffen en die misschien ook meer in het algemeen bescherming zou bieden. De *pedidos* of verzoeken om werk door bewoners en door oogstarbeiders van buiten waren pogingen een vertrouwensrelatie met de werkgever of de beheerder op te bouwen. Werkgevers bevoordeelden weleens hun *compadres*, de ouders van hun petekinderen, boven andere landarbeiders die werk zochten. Rijke werkgevers bemiddelden soms tussen bewoners en hoge instanties. In hoofdstuk VII, § 2 is de republikein Alberto Ramos genoemd, op wiens voorspraak jongens van de militaire dienstplicht werden vrijgesteld. Hij en zijn zwager Fructuoso Oliveira, die

ook grote werkgever en republikein was, hadden petekinderen in verschillende sociale lagen.

Een voorbeeld van een duurzame vertrouwensrelatie, waarbij twee gezinnen van ongelijke status op veel manieren aan elkaar gebonden zijn, is die tussen de families Pinto en Cabral. De familie Pinto, die een groot werkgeversbedrijf bezat, had in de jaren veertig en vijftig vier *criados* (knechten) die vanaf hun kindertijd in het 'huis' waren opgegroeid. Eén van de vier was António Cabral, die in 1923 geboren was en die vanaf zijn vijftiende als *criado de vaca* ('koeienknecht') voor de melkkoe van de familie zorgde. António Cabral trouwde met de drie jaar jongere Manuela, die tussen 1948 en 1968 tien kinderen kreeg. Hij werd in 1964 beheerder in loondienst op de quinta van de familie Pinto, waar hij met Manuela en de jonge kinderen ging wonen. Hij hield niet alleen toezicht op het werk van de landarbeiders, maar verrichtte ook zelf veel lichamelijk werk. Zijn werkgever António Pinto bracht een of twee dagen per week op de quinta door en sliep er in de tijd van de wijnoogst met zijn gezin. António en Manuela Cabral beschikten gratis over een huis en een moestuin, en hielden kippen en twee varkens voor eigen gebruik.

De onderwijsplicht voor de kinderen vormde een probleem voor het gezin Cabral, daar de quinta ver van de scholen aflag. In 1976 hield António Cabral op beheerder te zijn en kocht hij een klein huis in het dorp. Ook daarna werkte hij echter nog vaak op het land van de familie Pinto. Twee van zijn zonen bleven als vaste landarbeiders voor de familie werken.

Het tweede kind van António en Manuela Cabral (Maria, 1950) is op haar tiende door de familie Pinto geadopteerd en is daar als hulp in de huishouding blijven werken. Haar zus Teresa (1965) maakt sinds haar jonge kinderjaren deel uit van het 'huis'. De familie Pinto betaalde Teresa's lagere en middelbare schoolopleiding. Teresa is, evenals haar tweelingbroer en haar jongste broer en zus (die ook een tweeling zijn), petekind van de zoon en oudste dochter van António Pinto. Toen António Cabral beheerder was kwamen al zijn schoolgaande kinderen dagelijks bij de familie Pinto eten.

Een speciale vorm van patronage is die tussen een rijke man en een arme 'vriendin'. In het nabije verleden hadden sommige werkgevers één

of meer buitenechtelijke verhoudingen met vrouwen of meisjes uit de lage maatschappelijke strata. Zo'n relatie kon zich tot een patronageverhouding ontwikkelen. Een voorbeeld van een cliënte van een rijke minnaar is Luísa Matilde (1913-1965), die in haar jeugd met andere meisjes op het land werkte. Zij was mooi, en een grote werkgever koos haar als één van zijn *amigas* (letterlijk: vriendinnen). De man steunde haar financieel door de huur van haar huis te betalen. Hij verwekte bij haar een zoon, die Luísa Matilde naar zijn vader vernoemde, en een dochter. Luísa Matilde's broer, die in de tijd van mijn veldwerk nog in leven was, vermeldde haar liaison op nuchtere toon en zonder afkeuring. Hij beschouwde de vriendschap met een rijke minnaar kennelijk als een aanvaardbaar middel tot positieverbetering. (Vgl. over zulke verhoudingen in andere gebieden O'Neill 1987 en Cutileiro 1971:144 e.v.)

Begünstiging en patronage vormen dus een integrerend deel van de cultuur. De hypothese luidt nu: zulke coalities en bindingen, die de klassentegenstelling doorkruisen, komen in het portwijngebied vaker voor dan in Alentejo; en dit heeft bijgedragen tot het verschil in politieke kleur tussen de twee gebieden. Ik heb deze interpretatie een tijdlang aannemelijk gevonden, maar zij blijkt bij nadere beschouwing onhoudbaar.

De binding tussen de families Pinto en Cabral (die ik heb beschreven om te laten zien dat patronage in Soutelo zoals in Portugal als geheel een gevestigde, sociaal aanvaarde instelling is), is verre van representatief voor de plaatselijke arbeidsverhoudingen. António Cabral was immers geen gewone landarbeider maar een beheerder - en alleen beheerders, voormannen en ander personeel dat men tot 'het huis' rekent waren dikwijls vele jaren in dienst van dezelfde werkgever. Zoals ik hiervoor opmerkte in navolging van Eric Wolf, heeft een patronageverhouding veel tijd nodig om zich te ontwikkelen; men kan dus alleen bij langdurige arbeidsrelaties gevallen van patronage verwachten.¹³ Voorbeelden van beschermelingen van grote werkgevers heb ik alleen gevonden onder beheerders en andere 'mensen van het huis', afgezien van de vrouwen die *maitresse* werden. De massa van gewone landarbeiders wisselt veel te vaak van werkgever om evenals de beheerder António Cabral een speciale, meer dan alleen economische band met een grote werkgever te kunnen opbouwen.

Langdurige arbeidsverhoudingen kwamen in Alentejo *meer* voor dan in Alto Douro: het eerste gebied telde naar verhouding veel 'maandloners', onder wie beheerders, tractorbestuurders en stalknechten (zie hoofdstuk IX, § 2 en noot 8). Afonso de Barros merkt over de tijd voor de landhervorming op dat zulke relatief bevoorrechte werknemers "een aanzienlijk aantal jaren" in dienst van dezelfde werkgever konden zijn en dat er dan een relatie van *compadrio* of peetoomschap kon ontstaan (1979:76). Gezien de frequentie van langdurige arbeidsrelaties is het naar mijn mening aannemelijk dat patronage in Alentejo wat meer voorkwam dan in het portwijngebied. Belangrijker is echter dat bindingen die het klassenstelsel geheel doorkruisten - dus van de top tot de bodem - in beide gebieden vanouds zeldzaam waren, omdat de meeste landarbeiders vaak van werkgever wisselden. Dit is ook van belang in verband met wat twee onderzoekers in het Zuid Spaanse gebied Andalusië, David Gilmore en John Corbin, hebben geopperd over patronage in kleine plattelandsgemeenschappen. Hun suggestie is dat patroon-cliëntverhoudingen in 'kleine' gemeenschappen, van bijvoorbeeld tweeduizend mensen, veel gewoner zijn dan in 'grote' nederzettingen, waar meer dan enkele duizenden mensen wonen (bijvoorbeeld: de 'agro-stad' waar Gilmore veldwerk verrichtte had achtduizend inwoners).¹⁴ De suggestie gaat in elk geval niet op voor Soutelo en Vila Velha, waar patronage tussen elite en massa zelden voorkomt hoewel de gemeenschappen klein zijn. Soutelo heeft nooit meer dan 1100 inwoners gehad; Vila Velha telde nooit meer dan 2500 inwoners, wat representatief was. Niet alleen in Alto Douro, maar ook in Alentejo woonde de meerderheid in nederzettingen van minder dan tweeduizend mensen (zie hoofdstuk VIII, § 2).

Het is waar dat patronage, als een middel tot individuele positieverbetering voor de ondergeschikte, een alternatief kan vormen voor collectieve actie. Dit maakt echter niet duidelijk waarom de bereidheid tot collectieve actie in Alto Douro zoveel geringer was dan in Alentejo, want loyaliteiten die het klassensysteem van de top tot de bodem doorkruisten kwamen in het eerste gebied niet meer voor dan in het tweede.

6 De tegenstelling tussen klassen (beschouwing naar aanleiding van de voorafgaande hypothesen)

De vier besproken hypothesen zijn pogingen iets op de tegenstelling tussen de klassen in Alto Douro af te dingen teneinde de arbeidsvrede te verklaren. De landarbeiders zouden iets meer bezitten of meer verdienen, of zij zouden in het algemeen minder sociale misère kennen dan hun beroepsgenoten in Alentejo (hypothese 1, 2 en 3); zij zouden meer kans hebben hun positie te verbeteren door kleine boer of beheerder te worden, of door munt te slaan uit de relatie met een begunstiger (hypothese 1 en 4).

Ik heb de vier hypothesen hiervoor bestreden aan de hand van economische en sociaal-structurele gegevens: materiaal over de beroepsstructuur, over de aantallen landloze en vrijwel landloze krachten, over lonen en werkgelegenheid, en over de verhoudingen tussen werkgevers en betaalde krachten. Deze gegevens zeggen nog weinig over de beoordeling door landarbeiders van hun relaties met werkgevers. Ter ondersteuning van mijn betoog dat de arbeidsvrede door iets anders verklaard wordt dan het ontbreken van een scherpe tegenstelling tussen klassen, geef ik in deze paragraaf materiaal over morele oordelen van informanten in Soutelo. Ten eerste ga ik in op de opvattingen van leden van de lagere strata over de arbeidsverhoudingen op grote werkgeversbedrijven in de tijd waarin de lonen zeer laag waren. Ten tweede ga ik in op de klachten over het landgebruik op een deel van de werkgeversbedrijven, en de twijfel aan de legitimiteit van de eigendomsrechten op die bedrijven.

De arbeidsverhoudingen vanuit het standpunt van de betrokkenen. De arbeidsverhoudingen in Soutelo geven vanouds aanleiding tot veel grieven. Tegenwoordig klagen de werkgevers meer dan de betaalde krachten, wat begrijpelijk is gezien de verdwijning van de reserve aan zeer goedkope arbeidskrachten. Eén van de klachten luidt dat de landarbeiders de werkgever vaak lang laten wachten en soms helemaal niet komen opdagen. Een andere bron van ergernis is het gevraagde loon, en meer in het bijzonder de eis van mannen dat de werkgever tijdens het werk wijn schenkt.

De informanten die grieven over werkgevers uitten, gaven vooral voorbeelden uit de nog recente tijd waarin de lonen zeer laag waren. Deze informanten hadden uiteenlopende beroepen en waren van verschillende sociale afkomst. Hun kritiek gold de gronden waarop sommige werkgevers hun personeel uitkozen, de beloning, de eisen die werkgevers en voormannen aan ondergeschikten stelden, en het optreden van sommige werkgevers.

Eén van de grieven was dat de werkgever de arbeidskracht niet altijd in de eerste plaats om diens capaciteiten koos. Sommige grote eigenaars hadden alleen belangstelling voor landarbeiders die hun eigen werktuigen meebrachten, daar zij zelf te weinig materiaal hadden en nieuwe aankopen wilden uitstellen. Veel werkgevers kozen, aldus de kritiek van een informant die in die tijd een capabele werker was geweest, graag hun *compadres* als arbeiders op hun land. Anderen gaven de voorkeur aan meisjes met een aantrekkelijk uiterlijk. De landarbeiders en landarbeidsters werkten dus vaak bij wijze van gunst (*andavam por favor*).

Een in 1906 geboren informant beschrijft hoe grote werkgevers vroeger arbeidskosten uitspaarden. De informant is, evenals zijn vader in het verleden, de eigenaar van een groot gezinsbedrijf. Hij spreekt emotioneel over de beloning van de arbeidskrachten op grote bedrijven in zijn jeugd. "De werkdagen duurden nog langer dan *de sol a sol* (van zonsopgang tot zonsondergang). De landeigenaars gaven het personeel zó te eten: om negen uur 's ochtends een kom soep, om twaalf uur een kom soep en een kom rijst, en 's avonds een kom soep. Men gebruikte bij het bereiden van die soep geen olijfolie maar drab (*borras*) van olijfolie." Zulke toestanden komen zelfs nu nog weleens voor, vervolgt mijn zegsman. In 1977 bezocht hij een quinta bij een naburig dorp, die in eigendom was van een man uit een andere gemeente. De landarbeiders, die in bergdorpen ten zuiden van Lamego geronseld waren, verdienden 110 escudos per dag (20 escudos minder dan het minimumloon voor zulke gehuisveste landarbeiders). Zij sliepen op stro onder dunne dekentjes. Er lagen zelfs zieken bij. Mijn informant zegt de neiging te hebben gehad de landeigenaar naar de keel te vliegen. Men kan deze informant overigens geen linkse vooringenomenheid verwijten: hij wantrouwt socialisten, en zijn gezindheid laat zich omschrijven als christen-democratisch.

Twee landarbeiders (verklaarde voorstanders van de rechtse partij CDS) beschrijven het voedsel op sommige werkgeversbedrijven: "Soms serveren ze aardappels met water in plaats van met olijfolie, en dan willen ze nog dat je hard werkt". Op een grote quinta waar zij in de jaren vijftig als kinderen werkten, aten zij "soep vol met ongedierte". Wie daar zomaar een vijf plukte, riskeerde 20 escudos boete te moeten betalen en die dag geen eten te krijgen. Twintig escudos was ruim het dubbele van het dagloon van een kind.

Het werk bleef, aldus een vroegere dagloner, soms onbeloond. Daar het loon niet per uur maar per dag werd berekend, kon de werkgever of voorman mensen zonder betaling naar huis sturen wanneer het werk reeds na enkele uren werd stilgelegd omdat het regende.

De betaalde krachten en de werkgevers waren het soms oneens over wat als een normale werkdag moest worden beschouwd. Een taak als het bijeenrapen van een zak olijven gold als het werk van één dag. De landarbeidster Clara, die veel haast had gemaakt met het verzamelen van die hoeveelheid omdat het een feestdag was, moest van haar bazin alsnog de keuken schoonmaken: deze was van mening dat Clara's werkdag nog niet om was. Volgens een informant die vroeger landarbeider was geweest lieten de meeste voormannen in de crisistijd van de jaren veertig de werkdag extra lang duren door de pauzes in te korten en de mensen pas na het vallen van de nacht naar huis te laten gaan.

Sommige grieven van informanten betroffen de opmerkingen en het gedrag van vroegere werkgevers. Landarbeiders die in crisisjaren de deuren langs gingen op zoek naar werk, werden soms ruw afgewezen, bijvoorbeeld met de woorden "ik heb je diensten niet nodig, al verleende je ze gratis (*nem sequer de graça*)". Het kwam ook voor dat een grote werkgever iemand voor schut trachtte te zetten, bijvoorbeeld door het vuilste karwei aan de landarbeider met de netste kleren op te dragen. Eén van mijn informanten noemde Manuel Mesquita als gunstige uitzondering: deze lachte anderen alleen gekscherend, dus niet honend uit.

Het volgende, weliswaar uitzonderlijke voorval heeft omstreeks 1900 plaatsgevonden. Het verhaal werd mij verteld door een landarbeider die het bij overlevering van zijn moeder kende. De gebeurtenis speelde zich af

in de tijd van het jaar waarin er een nijpend tekort aan landarbeiders kan optreden: de wijnoogst.

Een bejaarde werkgever had een aantal mannen in dienst voor het vervoeren en trappen van de druiven. De wijnkuip bevond zich op de quinta die een deel van zijn casal vormde, en die uit schuren, een klein eenvoudig verblijf en enig land bestond. De quinta lag op een stille plek tussen Soutelo en de Douro. Een zoon van de werkgever gaf de mannen te eten en te drinken, en leidde ze vervolgens naar de wijnkuip. Daar vroegen de mannen naar het loon dat zij voor het trappen zouden krijgen. Het bedrag beviel hun niet, en zij verlieten de schuur om van de quinta weg te lopen. De zoon haalde echter een geweer te voorschijn en richtte het op hen. De mannen moesten de druiven komen trappen, anders zou hij schieten. De eigenlijke werkgever, de vader, heeft mogelijkerwijs niets gemerkt van de manier waarop zijn zoon de mannen aan het werk zette: hij zat volgens mijn zegsman binnen op een stoel. Dit voorbeeld laat zien dat arbeidsvrede het voorkomen van arbeidsconflicten op *kleine* schaal niet uitsluit.

Een verhouding waarbij de werkgever als begunstiger optreedt, hoeft evenmin vrij te zijn van spanningen en conflicten. Het te vriend houden van een begunstiger was vaak noodzaak, zoals blijkt uit het onderstaande voorbeeld uit de eerste helft van deze eeuw.

Een landarbeider die tevens mandenmaker was mocht een kleine wijngaard aanleggen op land van Dr. Frias, een grote werkgever. Dr. Frias en hij spraken af dat hij de wijngaard gedurende vijftig jaar zou pachten, met als eventuele opvolgers zijn vrouw en een kind. De afspraak was een gunst. De landarbeider hoefde niet, zoals gebruikelijk was, de helft van de druivenoogst af te dragen maar kon volstaan met de betaling van vier *alqueires* of 55 liter mais per jaar. (Men verbouwde de mais in kleine hoeveelheden in moestuinen, als voer voor paarden en lastdieren.) Dr. Frias maakte van zijn positie als verpachter gebruik door de landarbeider en diens vrouw - weliswaar tegen betaling maar op momenten waarop het hèm uitkwam - allerlei dagtaken op te dragen. Daarbij wees hij er geregeld op dat hij het perceel alleen bij wijze van gunst verpacht had. De landarbeider protesteerde niet, hoewel hij volgens mijn informante (zijn dochters dochter) vaak over het onrecht in de wereld dacht en praatte.

Toen zijn vrouw eens door Dr. Frias berispt was, deed hij alsof hij haar een pak slaag gaf en wendde zij voor te huilen, om de baas te gerieven. De pachtrelatie met het gezin duurde korter dan vijftig jaar: Dr. Frias beëindigde haar voortijdig nadat de landarbeider en zijn vrouw gestorven waren.

Dit voorbeeld van 'begunstiging met dwang' is uitzonderlijk, en men kan er voorbeelden van affectieve verhoudingen tegenover plaatsen. Zo denkt Armando, die in een vaderloos landarbeidersgezin opgroeide, met sympathie terug aan de adellijke vrouw voor wie zijn vader als beheerder had gewerkt. Na de dood van zijn vader hielp de vrouw het gezin, onder andere door werk te verschaffen. Dit doet echter niets af aan het bestaan van een scherp besef van de machtsverschillen op de arbeidsmarkt.

Morele oordelen over landgebruik en landeigendom. Informanten bekritiseerden soms de bedrijfsvoering of het grondgebruik op werkgeversbedrijven. Hoewel sommige grote landeigenaars geprezen werden om hun investeringen en hun zorg voor de gewassen, verweet men andere grote eigenaars dat zij hun erfgoed slecht gebruikten. In deel II is reeds gewezen op het voorkomen van verwaarloosde stukken land op quintas en casais. De verwaarlozing wordt zowel verklaard door economische crises in het verleden als door de voortzetting van een consumptieve levensstijl door een deel van de werkgevers. Het verdwijnen van de grote arbeidsreserve sinds het midden van de jaren zestig heeft vooral tot de verwaarlozing van een deel van de olijfgaarden bijgedragen. Landarbeiders en anderen maken opmerkingen over de onverzorgde staat of verwildering van percelen. Hieronder geef ik voorbeelden van zulk commentaar, afkomstig van dorpelingen die mij en mijn vrouw vergezelden bij wandelingen en ritten rond Soutelo.

De bezitter van een groot gezinsbedrijf (die gewend was veel werk op het land te verzetten) wees enkele rijen wijnstokken van een andere eigenaar aan: "Kijk eens hoe slecht die wijnstokken verzorgd zijn. De eigenaar wil dat het land veel oplevert zonder dat hij ervoor werkt". De planten waren van een grote werkgever die ver weg woonde en een beheerder in dienst had.

Een kleine boer liet ons zijn land zien, dat een verzorgde aanblik bood. Zo was de bodem rond de olijfbomen, anders dan op veel grote bedrijven,

geregeld geploegd, bemest en gewied. Toen wij later langs een met brem begroeid stuk van een quinta liepen zei hij: "De eigenaar had toch mooi arme mensen toe kunnen staan hier iets te zaaien, maar hij heeft geen zin om iets te geven".

Een landarbeidster, die mij toonde hoe de grenzen van de percelen van enkele werkgeversbedrijven liepen, merkte daarbij soms iets op over het landgebruik: "Tussen die olijfbomen staan struiken die er niet horen", en "Wat een mooie olijfgaard met al dat gras!" Andere informanten, niet alleen landarbeiders maar bijvoorbeeld ook een kleine werkgever, gaven soortgelijk commentaar.

De bezitter van een klein gezinsbedrijf en een kleine werkgever, beide aanhangers van de socialistische partij, waren van mening dat de staat in de eigendomsverhoudingen moest ingrijpen. Eén van hen noemde het voorbeeld van een grote absenteïstische werkgever in een naburig dorp. "Hoewel hij veel geld heeft, laat hij het land verwilderen. Hij heeft olijfgaarden die olie voor twee of drie gezinnen kunnen leveren. Hij doet er niets mee. Dat zijn toch echte grootgrondbezitters-praktijken. Een landhervorming zou nuttig zijn." Een linkse auteur, afkomstig uit het portwijngebied, opperde in juli 1975 dat op te richten coöperaties de onbebouwde stukken van bedrijven zouden kopen of, "met of zonder schadeloosstelling", zouden onteigenen (Oliveira 1975:7).

De mening dat de staat diende in te grijpen kwam echter niet alleen bij socialisten en communisten voor. Een met mij bevriende landarbeider die zich uitdrukkelijk tot de rechterzijde rekende, wees in 1980 bij een kleine excursie spontaan een verwilderde olijfgaard aan, waarbij hij opmerkte: "De eigenaar is rijk en wil het land niet verkopen. Het zou van hem afgepakt moeten worden." De grieven over het landgebruik op een deel van de grote quintas en casais vormen op zichzelf nog geen reden om linkse partijen te steunen, zoals ook blijkt uit de opmerking die een vroegere (nu alleen nog op de eigen kleine bezitting werkende) landarbeidster in ons bijzijn tegen een jonge landarbeidster maakte. We kwamen langs een kleine olijfgaard waar de wilde begroeiing pas geleden verwijderd was. De oudere vrouw riep: "Eindelijk heeft hij [de eigenaar, een grote werkgever] er iets aan gedaan! Dat moest hij ook met zijn andere olijfgaarden doen." Zij vervolgde: "Als ik hem was zou ik meer geld

besteden aan het verzorgen van het land. De roden zouden hem de keel afsnijden om zo'n nalatigheid. Maar ik moet niets van de roden hebben". De jonge vrouw gaf blijk van haar instemming. Bij een andere gelegenheid bleek de oudere vrouw ervan uit te gaan dat 'de communisten' in de woelige tijd van de Revolutie een onbebouwd stuk van een grote casal in brand hadden gestoken. Of zij gelijk had of niet, uit haar woorden klonk een duidelijke afkeuring.

Behalve een klassenstelsel bestaat er in Soutelo dus ook een sterk klassebesef, dat in veel grieven tot uiting komt. Dit besef heeft alleen niet tot de aansluiting van de massa bij de socialisten of de communisten geleid. Waarom niet? Deze vraag brengt ons op de vijfde en zesde hypothese.

7 De afstand tot de industrie centra en de politieke kleur van landarbeiders (hypothese 5)

Hypothese 5 luidt dat de afstand tot de industrie centra vanouds een obstakel heeft gevormd voor activisme in Alto Douro. De westpunt van Alto Douro ligt op 60 km van de industrie gebieden in en rond Porto, waar een socialistische traditie bestaat. Alentejo grenst daarentegen vrijwel aan de industrie gebieden van Setúbal en Lissabon, waar bovendien veel arbeiders wonen die van het zuidelijke platteland afkomstig zijn. Volgens Afonso de Barros stond het landbouwproletariaat van Alentejo en Ribatejo "open voor de invloed van de arbeiders van het industrie gebied van Lissabon en Setúbal", dank zij de nabijheid van dit gebied en dank zij de migratie erheen (1979:40).

Het isolement van de landarbeiders in het portwijn gebied is echter slechts betrekkelijk, want men treft daar dezelfde politieke stromingen en partijen aan die in Alentejo voor korte of lange tijd de steun van de landarbeiders kregen: de Republikeinse Partij (waarin de zuidelijke landarbeiders tot 1911, de tijd van de stakingsgolf, een medestander zagen), de anti-Salazaristen, en vanaf 1974 de socialisten en de communisten. Een klein deel van de landarbeiders in het portwijn gebied koos inderdaad voor deze stromingen.¹⁵ Bovendien bevindt het grootste deel van Alentejo zich

op meer dan 100 km van Lissabon en Setúbal. De afstand heeft geen duidelijke gevolgen gehad voor de mate waarin protest optrad, noch voor het tijdstip waarop de acties begonnen, noch voor de verbreiding van landarbeiderssyndicaten.

De eerste en nog incidentele stakingen op het platteland van Alentejo, eind 1910 en begin 1911, braken uit nabij de grens met Spanje, ver weg van Lissabon en Setúbal. Het is overigens niet duidelijk waarom zij juist daar uitbraken, want aan de Spaanse kant van de grens kwam tot 1920 weinig massaal protest voor.¹⁶ De stakingen vanaf 24 mei 1911 begonnen gelijktijdig in Moita, niet ver van Lissabon, en in de plattelandsgemeente Chamusca in het district Santarém, over de weg 100 km van Lissabon. Vanaf 30 mei volgden er stakingen in het district Évora, en deze hadden op hun beurt een uitstraling in een gebied dat tot Lissabon reikte (Silva 1974, Cabral 1979:393).

Tot de eerste landarbeiderssyndicaten van Alentejo behoorden die in de gemeente Odemira, die in 1909 door anarchisten werden opgericht (Dracklé 1989:110). Odemira ligt niet alleen ver van de grote centra, in het uiterste zuiden van Alentejo, maar de bevolking woont er bovendien grotendeels in alleenstaande huizen en in gehuchten van minder dan tweehonderd personen. De sterke verspreiding van de bewoning vormde blijkbaar evenmin als de afstand tot centra een obstakel voor organisatie. Na de Revolutie van 1974 kwam de vakbondsorganisatie het snelst van de grond in het deel van Alentejo waar de minste industrie voorkwam, het district Beja.

Het kleurverschil binnen Alentejo (een meerderheid voor de PCP in de districten Évora en Beja, een meerderheid voor de PS in het district Portalegre) houdt niet verband met de afstand tot de grote industriegebieden maar wel met de ondergeschikte positie van de stadjes Portalegre en Elvas in de hiërarchie van streekcentra. Portalegre en Elvas zijn de grootste plaatsen van het district Portalegre. Zij zijn secundaire centra, gelegen in de periferie van de twee voornaamste centra van Alentejo: Évora en Beja (Ribeiro 1986:160). De PCP, die in 1975 vanuit Beja en Évora opereerde, slaagde er niet in haar invloedssfeer tot de secundaire centra uit te breiden.

De genoemde schrijver Afonso de Barros meent dat Alentejo dank zij de trek naar Lissabon en Setúbal voor de arbeidersbeweging openstaat. De migratie zou de afstand tussen de centra en het zuidelijke platteland dus in overdrachtelijke zin verkleind hebben, door de verspreiding van linkse ideeën te bevorderen. Barros neemt stilzwijgend aan dat de verhuisden vaak contact met hun geboortestreek bleven onderhouden, wat vermoedelijk juist is (zie Dracklé 1989:123). In 1911 was de migratie uit een district als Évora echter nog niet op gang gekomen (cijfers in Evangelista 1971:164).

De stedelijke vakbeweging was lang niet altijd een actieve bondgenoot van de landarbeiders in Alentejo. Aanvankelijk ontbraken syndicaten op het platteland en bestonden zij alleen in grote plaatsen als Évora (Dracklé 1989:104, Marques 1978:369-70). Van de stakers in 1911 waren slechts weinigen bij een vakbond aangesloten. In augustus 1912 waren er in Portugal 39 plaatselijke landarbeiderssyndicaten, die zich grotendeels concentreerden in de districten Évora, Portalegre en Beja. Dit is weinig, want de drie districten alleen al bestonden uit 298 freguesias. Tussen 1912 en 1926 (het laatste jaar van de Democratische Republiek) hebben er in 98 van deze 298 freguesias voor korte of lange tijd landarbeidersvakbonden bestaan. Het percentage van de landarbeiders die tot een syndicaat behoorden was ook in 1913-1914, de bloeitijd van het syndicalisme, lager dan vijftig. Tussen 1926 en 1974 werkten landarbeiders in Vila Velha binnen de *oposição* samen met onder andere deelpachters en beoefenaars van vrije beroepen. Contacten met activisten uit de industrie centra kwamen hooguit voor in sommige dorpen of stadjes waar communisten een ondergrondse verzetsgroep vormden. Bij de eerste verkiezingen na de Revolutie van 1974 kreeg de Communistische Partij, die de nationale vakbeweging beheerste, slechts in een deel van Alentejo de meerderheid.

Een grotere afstand tot de industrie centra of een groter isolement verklaart dus niet waarom de arbeidersbeweging in Alto Douro, anders dan in Alentejo, uitbleef. Het portwijngebied was niet geïsoleerd, want politieke partijen of groeperingen die door de landarbeiders in Alentejo in bepaalde stadia als bondgenoten werden beschouwd verschenen ook in de politieke arena van dorpen als Soutelo. In Alentejo had de afstand tot de industrie centra geen duidelijke gevolgen voor het landarbeidersprotest en

was de nationale vakbeweging alleen enkele jaren na 1911 en vanaf de zomer van 1975 actief op het platteland. Waarom konden de links-gezinde *pobres* in het portwijng gebied niet meer mensen voor hun zaak winnen? Waarom ontbrak in Alto Douro in 1910 en 1974 het enthousiasme dat in Alentejo direct na de omwentelingen ontstond? In het volgende hoofdstuk geef ik mijn antwoord op deze vragen.

1. Vgl. de opvatting van José Pacheco Pereira: "De Alentejaanse landarbeider is, anders dan die in andere streken van het land, een pure proletariër die uitsluitend op zijn loon is aangewezen". Zo'n arbeider leefde "in volkomen ellende en armoede" en streed voor zijn belangen als betaalde kracht (Pereira 1980:176).
 Basílio Teles, republikein en voorstander van het vrije ondernemerschap, deelde de opvatting dat eigendom van een kleine lap grond arme plattelanders conservatief maakt. In een boek uit 1903 stelt hij dat de kleinste landeigendommen in het Noorden, de moestuinen van dagloners, bij uitstek dienen "om de dagloner inschikkelijk te maken". De moestuinen en deeltijdbedrijven waren naar zijn mening "een wonderbaarlijk doeltreffend middel om de ondergeschikte klassen te disciplineren en tevreden te houden" (1974:347, 348).
2. De getalsverhouding tussen betaalde krachten en deeltijdbedrijven kan niet dienen als een nauwkeurige aanduiding van de percentages aan landbezitters en landlozen onder die krachten. Wanneer uit een telling bijvoorbeeld zou blijken dat het aantal landarbeiders viermaal zo hoog is als de hoeveelheid deeltijdbedrijven, dan zou het onjuist zijn daaruit af te leiden dat een kwart van de landarbeiders zo'n bedrijf heeft. Ten eerste is een bedrijf vaak in handen van meer dan één landarbeider, bijvoorbeeld van drie landarbeiders die tot hetzelfde gezin behoren (vgl. Martins 1973 I:125, waar het aantal deeltijdbedrijven ten onrechte wordt gelijkgesteld met het aantal 'semi-proletariërs in de landbouw'). Ten tweede zijn sommige deeltijdbedrijven in het bezit van anderen dan landarbeiders.
3. Bronnen: INE, landbouwenquête van 1952-1954; INE, volkstelling van 1950; Martins 1973 I.
4. Gemeenten vlak ten zuiden van Portalegre telden waarschijnlijk ook rond 1980 veel landlozen (zie Cavaco 1985b:320 en fig. 1).
5. Cavaco 1985a, kaart 3 en tabel III (opgave voor het district Santarém). Veel deeltijdbedrijven in het gebied tussen Alentejo en de Taag dateren uit de tijd van de grote ontginningen, toen werkgevers percelen in erfpacht uitgaven teneinde een arbeidsreserve te creëren (Ribeiro 1986:80-81). Het aantal landeigenaars per honderd inwoners in het district Santarém was ook in 1910 en 1931 veel groter dan in de drie districten van Alentejo (Marques 1978:50; Medeiros 1976:289; cijfers over de bevolking in 1930 in Gaspar 1979b:58). Zie ook de gegevens over het district Santarém in Martins 1973 I.
 Bronnen voor de volgende alinea: over verkiezingsuitslagen Gaspar 1979a,b; Weber 1980, Abb. 51, 52; Coelho 1980, fig. 6, 7; André &

Honório 1980. Over de sociale onrust en het activisme in het Zuiden in de tijd van de Eerste Republiek: Silva 1974:423-32 en Cabral 1979:389-93 (de stakingsgolf in 1911); Dracklé 1989:110 e.v. (georganiseerd protest in de gemeente Odemira); Barros 1979:52-53; Marques 1978:323, kaart.

6. Bronnen voor deze alinea: cijfers over bedrijven en agrarische beroepsbevolking in Freitas, Almeida & Cabral 1976:103, Pereira 1979:244, Cavaco 1985b.
7. Uit niets blijkt dat de landarbeiders met deeltijdbedrijven in Vila Velha zich tot een andere laag rekenen dan de landarbeiders zonder grondbezit. Cutileiro (die zijn veldwerk tussen 1965 en 1967 verrichtte) noemt de massa van de beroepsbevolking van Vila Velha landloos, hoewel verderop duidelijk wordt dat er driehonderd olijfolieproducenten waren en dat er in de gemeenschap 480 landeigenaars woonden (1971:6, 34 noot 32, 41-42). Vila Velha bestond uit 571 huishoudens. Anders dan Cutileiro zegt vormden de landlozen dus een minderheid. Toch is het niet echt fout de meerderheid landloos te noemen, want vele producenten en eigenaars bezaten vrijwel niets. Zij waren extreem 'land-arm', evenals de meeste deeltijdproducenten in Soutelo, waar in 1965 zes tiende deel van de druiventelers minder dan 0,3 ha aan wijnbouwgrond bezat.
8. De per maand en eventueel per jaar betaalden, die in het algemeen meer verdienen en beter werk hebben dan de 'gewone' landarbeiders, vormden in 1970 drie tiende van de betaalde krachten in de landbouw van Alentejo (Barros 1979:33). In Soutelo bestond in 1980 slechts een tiende van de betaalde krachten uit ontvangers van een maandloon; de overigen kregen een uurloon. In 1968 bedroeg het aantal 'maandloners' per tien werkgeversbedrijven twintig tot dertig in de districten van Alentejo en drie tot negen in de districten waartoe Alto Douro behoort (de cijfers in de afzonderlijke gemeenten in Alto Douro waren van dezelfde orde van grootte; in Soutelo waren er in 1980 drie maandloners per tien werkgeversbedrijven). De getalsverhouding tussen de 'gewone landarbeiders' en de vaste krachten met speciale taken houdt verband met de schaal van het landgebruik: waar de schaal groot is, zoals op latifundia in Alentejo, is het aandeel van de laatsten vaak groot.
9. Bronnen: Cutileiro 1971:69 e.v., Silbert 1966:825-38, 1039, Cabral 1977:221, Corvo 1974:219, Morais 1974:302 (waar blijkt dat de kost voor volwassen mannelijke landarbeiders tegen 1890 ongeveer 150 réis waard was), 306; Pereira 1980:177-78, Reis 1980:133 (tabel), Marques 1978:318. Zie hoofdstuk VI over de lonen in het portwijngebied.

10. De overige bronnen voor de laatste drie alinea's zijn INE 1970:145, 148 en Baptista 1980:349.
11. Zie de opmerking die Basílio Teles in 1903 maakte over de emigratie als veiligheidsklep (met instemming geciteerd in Cabral 1979:157). Zie ook Serrão 1974:167-68 en Medeiros 1976:301. Vgl. Malefakis 1972:199-201 over Spanje en MacDonald 1963:61 over Italië. De laatste auteur interpreteert de migratie naar het buitenland en naar binnenlandse steden als een alternatief voor sociaal protest op het platteland.
12. Zie Ribeiro 1986:84. Tussen 1960 en 1970 verminderde de bevolking in verreweg de meeste gemeenten van Alentejo met meer dan 15%, zoals in de meeste gemeenten van het portwijngebied. In de jaren zeventig nam de bevolking bijna nergens in Portugal zo sterk af als in een groot deel van het district Beja (Gaspar 1979b:71, Ribeiro 1986:186-87). Zie de gegevens per gemeente over de emigratie in verhouding tot het geboortenoverschot in de eerste en de tweede helft van de jaren zestig in Gabinete de Planeamento z.j., blad 32.1 en 32.2. Als bron voor de tekst is ook gebruik gemaakt van tabellen, kaarten en tekst in Evangelista 1971:28 e.v., 81 e.v., 108, 119, 166-67, 170, 172-73, 222.
13. Een langdurige arbeidsverhouding geeft overigens niet noodzakelijkerwijs aanleiding tot politieke loyaliteit of eensgezindheid. José Correia in Soutelo was een anti-Salazarist maar had een knecht in dienst die tot het Portugese Legioen behoorde. De arbeidsverhouding strekte zich over meer generaties uit: de vaders moeder en de vader van de knecht hadden ook voor de familie Correia gewerkt en zijn zoon volgde hem later op.
14. Zie de suggestie van Corbin: "in a small community, enduring relations of employment or other personal contact will lead to considerable involvement of the families of the poor with the families of their *patronos* or *padrinos*" (1979:101). Vgl. Gilmore 1976:99: "In the smaller pueblos, class is a secondary mode of social categorization which is 'cross-cut' (..) by vertical categories which integrate the different strata (..)".
15. Zie hoofdstuk VII, § 4. Zoals vermeld vormde de portwijnfirma Smithes tot 1945 een steunpunt van de *oposição* in Soutelo. De Socialistische Partij heeft bij het personeel van de firma's meer aanhang dan bij de bevolking als geheel. Peso da Régua is de enige gemeente in Alto Douro waar deze partij vaak wint, wat vermoedelijk verband houdt met het grote aantal werknemers van firma's. In deze gemeente bevinden zich de meeste en grootste wijndepots.

16. Alentejo grenst aan Spaans Estremadura. Zie Brenan 1971:224. Overige bronnen: Barros 1979:53, Cabral 1979:390; over de nederzettingvormen Feio 1949, kaart V; Ribeiro 1955:196; Gabinete de Planeamento z.j., kaart 19.1.

1 Inleiding

Het portwijngebied telt in vergelijking met Alentejo veel 'kerkse' (geregeld naar de kerk gaande) bewoners: de kerk heeft meer gezag behouden dan in Alentejo. Volgens hypothese 6 verklaart dit waarom beide gebieden in politieke kleur verschillen. Naar mijn opvatting is deze interpretatie de enige juiste van de zes: de landarbeidersklasse van Alto Douro heeft zich door haar kerkseheid laten weerhouden van een keuze voor links. Dit is begrijpelijk gezien de tegenstelling tussen politieke hervormers en de

kerk, die in de begintijd van de Republiek zeer scherp was en die ook later bleef bestaan. Omgekeerd waren de landarbeiders in Alentejo vanouds te weinig bij kerkelijke zaken betrokken om zich in hun politieke keuze te laten beïnvloeden door conflicten tussen links en de kerk.

2 De kerk en de politieke hervormers

De Portugese geestelijkheid was in de zestiende eeuw een bewuste en gezaghebbende stand. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw raakte zij echter steeds meer aangewezen op de gunst van de vorsten, en tussen 1730 en 1870 verloor zij veel gezag. De uitvoering van pauselijke besluiten in Portugal werd afhankelijk van goedkeuring door de kroon; de vermogende en machtige orde van de Jezuïeten werd in 1759 uit het land verdreven; de Inquisitie voltrok in 1761 haar laatste terechtstelling. Het antiklerikalisme (de opvatting dat de invloed van de kerk, vooral in wereldlijke zaken, teruggedrongen moet worden) ontstond in de achttiende eeuw als deel van het gedachtengoed van de Verlichting. Het won veld in de geletterde bovenlaag, dus bij de ambtenaren, de hoge adel, de intellectuelen en de hoge burgerij.¹

De liberalen (die in 1820 aan het bewind kwamen maar pas in 1834 definitief wonnen van hun tegenstanders de absolutisten) schaften in de jaren dertig de tienden en andere kerkelijke belastingen af. De priesters kregen de status van ambtenaar; zij werden voor hun inkomen afhankelijk van de gemeenten (Costa 1975:130-33). De liberale staat hief in 1834 alle monnikenorden op en bracht hun eigendommen op de markt. Dit was zeker een drastische maatregel, maar voor het overige was de kerkhervorming gematigder dan in Frankrijk na 1789 of in Portugal na 1910. De Portugese liberalen maakten de katholieke kerk tot de staatskerk. Zij gaven de bisschoppen in 1826 recht op zetels in het Hogerhuis, de afdeling van de hoge adel in het parlement. De overheid nationaliseerde geen kerken en trad niet op als opzichter van het openbare geloofsleven.² De staat volgde een verdeel-en-heers-tactiek door alleen de orden aan te vallen. De meeste bisschoppen en priesters pleegden geen verzet. Sommige priesters waren zelfs fervente voorstanders van de liberale zaak, ook in het portwijngebied (zie Costa 1975, *passim*).

De kerk verloor in de loop van de vorige eeuw ook veel gezag bij de middenklassen en lagere strata in de steden. Daarentegen herwon zij vanaf ongeveer 1870 haar aanzien bij de hoge adel en de hoge burgerij, die het koninkrijk domineerden. Zonder deze 'terugkeer' van de kerk te willen verklaren, wijs ik erop dat zij zich niet tot Portugal beperkte: het Vaticaan

voerde vanaf 1870 een actieve campagne tegen alle vormen van vrijdenkerij. Eén generatie later zette het kerkelijke offensief in Portugal zich sterk door, zoals onder andere blijkt uit de invoering, in 1901, van een wet die de terugkeer van geestelijke orden toestond. Het katholieke réveil riep een reactie op bij de middenklassen en vooral bij de republikeinen (Marques 1976 II:218). De antiklerikale reactie was in Portugal uitzonderlijk heftig, evenals in Frankrijk en Italië (*ibid.*:219); maar ook bijvoorbeeld in Nederland keerden liberaal- en linksgezinden zich rond 1900 fel tegen de kerken. De republikeinen in Portugal en hun conflict met de kerk kwamen reeds ter sprake in hoofdstuk VII over Soutelo. Zij verdienen in dit verband een nadere bespreking.

De republikeinse beweging was omstreeks 1850 ontstaan en kreeg tegen 1900 een nieuwe impuls. Zij bestond uit liberaal-gezinde hervormers en een militante minderheid van socialistten. De meeste republikeinen behoorden tot de stedelijke middenklassen, die in omvang waren toegenomen. Velen uit de middenklassen voelden zich achtergesteld door de hoge burgerij en de hoge adel. De gevestigde politieke partijen, vast in handen van deze twee groeperingen, kampten vanaf 1890 met interne conflicten als gevolg van crises in het koloniale beleid, de overheidsfinanciën en de economie. De republikeinen profiteerden van de conflicten. Hun populariteit nam toe, en in 1910 kwamen zij met de steun van militairen aan het bewind. De waarnemende regering die zij vormden had grote machtskansen, want hun tegenstanders waren ongeorganiseerd en hun hervormingsplannen kregen de steun van het grootste deel van het leger. Het voorlopige bewind in 1910-1911 was volgens Douglas Wheeler 'eigenlijk een dictatuur', omdat er geen parlement was om haar te corrigeren (1978:68).³

Het antiklerikalisme was een nieuw element van de republikeinse ideologie, ontstaan in weerwoord op de campagne van het Vaticaan. Na de uitroeping van de Republiek stonden kerkgezinden en hervormers tegenover elkaar als een eerst bedreigde stroming die revanche had weten te nemen en een nieuw, populair bewind dat de kans aangreep om drastische wetten tegen de kerk te decreteren. Deze wetten waren naar veler overtuiging de hoeksteen van de Republiek. De orden werden ontbonden, en vele monniken en nonnen verlieten het land. De eenheid tussen de

staat en de katholieke kerk werd opgeheven. De overheid riep zichzelf uit tot de eigenaar van alle kerkelijke goederen. Zij maakte een einde aan de salariëring van de priesters door de gemeenten, maar verklaarde zich bereid een jaargeld te betalen aan priesters die daartoe een verzoek indieden. Leken-commissies onder toezicht van de staat moesten voortaan de kerkdiensten organiseren. Ook werden bijvoorbeeld alle katholieke feestdagen afgeschaft en werden processies verboden. Deze wetten (waarvan men zich kan afvragen of zij wel te rijmen waren met het officieel beleden principe van de godsdienstvrijheid) waren het werk van minister van justitie Afonso Costa. Deze voorspelde in een uitdagende toespraak in de noordwestelijke plaats Braga, het 'Rome' van Portugal, het einde van het katholicisme binnen enkele generaties.

Priesters kwamen in verzet, onder meer door te weigeren het bovengenoemde jaargeld bij de staat aan te vragen. In 1913 had minder dan 20% van de priesters een aanvraag ingediend. Sommige priesters kwamen in de gevangenis terecht. Bisschoppen verzetten zich ook en werden gestraft met verbanning uit hun bisdom. Er ontstonden grote spanningen tussen kerksgezinden en hun tegenstanders. Volgens mijn oudste informant, een kerksgezinde vrouw geboren in 1891, greep het conflict de priester van Soutelo zo heftig aan dat hij lichamelijke klachten kreeg.

Het conflict om de kerk nam na enkele jaren in heftigheid af: in 1914 volgde bijvoorbeeld een amnestie voor de priesters die gevangen waren gezet. Toch vond het einde van de Democratische Republiek in 1926 bijval bij verreweg de meeste geestelijken. Het verzet tegen de republikeinen in 1926 begon in de hiervoor genoemde plaats Braga, wat de geograaf Orlando Ribeiro in verband brengt met de betekenis van Braga als een centrum van geloofsleven (1986:147).

Onder de repressieve orde van de Estado Novo werkten kerk en wereldlijke autoriteiten gewoonlijk samen, al herzag Salazar bij het sluiten van het concordaat met het Vaticaan in 1940 slechts een deel van de vroegere antiklerikale maatregelen. Salazar gebruikte de kerk voor zijn eigen doeleinden. Anders dan in een democratisch land als Frankrijk was er na 1945 geen sprake van een toenadering tussen de kerk en de socialisten: deze werden integendeel met de communisten vereenzelvigd. Er was een streng verbod op propaganda tegen de katholieke kerk.⁴

Bij de machtswisseling in april 1974 reageerden de bisschoppen terughoudend en namen veel priesters een vijandige houding aan. Zij vreesden het communisme en wantrouwden de socialisten. In de zomer en herfst van 1975 verzette de kerk zich heftig tegen de radicalisering in de Beweging der Strijdkrachten (MFA). Ook na de overwinning van de gematigden binnen de MFA op 25 november 1975 bleven veel priesters en enkele bisschoppen ageren, zowel tegen de communisten als tegen de socialisten.

Een radicaal antiklerikalisme zoals in het begin van de eeuw ontbrak in de jaren zeventig. De MFA herzag slechts onderdelen van het concordaat van 1940. De meeste bisschoppen en een deel van de priesters volgden een gematigde lijn. De conferentie van bisschoppen sprak zich na 1975 uit tegen het bedrijven van partijpolitiek door de kerk. De priester die vanaf 1975 in Soutelo dienst deed, toonde zich in zijn preken een voorstander van 'het opbouwen van een nieuwe samenleving'.⁵ De meeste geestelijken zijn echter ook tegenwoordig nog conservatief-gezind.

Het contrast in politieke kleur tussen het portwijngebied en Alentejo wordt verklaard door het verschil in het kerkelijke leven, dat ertoe leidde dat de landarbeiders in de twee gebieden tegengestelde standpunten gingen innemen in de controverse tussen hervormers en de kerk.

3 Tradities van kerkseheid en onkerkseheid

Soutelo is in zijn kerkelijke leven representatief voor het portwijngebied. Twee vijfde deel van de bevolking van Soutelo bezocht volgens mijn schatting in 1977 de zondagsmis. Dit was voor Portugal een hoog percentage.⁶ De *beatas* of 'godvruchtige vrouwen' vormden in Soutelo een kleine maar actieve groep. De mannen gingen minder vaak naar de kerk dan de vrouwen, maar de huisvader die in de tijd van de zondagsmis liever wat op het land werkte was gewoonlijk wel kerksgesind. Zij die zich uit overtuiging tegen de geestelijkheid keerden, vormden slechts een minderheid, niet alleen in de gemeenschap als geheel maar ook in de elite. Bij de volkstelling in 1981 verklaarde meer dan 90% van de bewoners van Alto Douro katholiek te zijn (André & Patrício 1988, fig. 9).

Het voorbeeld van de zuidelijke gemeenschap Vila Velha laat zien wat de onkerksheid in Alentejo inhield. Bijna alle mannen en de meeste vrouwen waren niet-praktizerend en de mannen hadden soms anti-godsdienstige ideeën. In 1965 liepen elf vrouwen en vijf mannen mee met de processie op paaszon­dag, en drie van de mannen waren bezoekers van buiten Vila Velha (Cutileiro 1971:251, 253, 268). Om dit culturele verschil tussen twee landstrek­en te begrijpen dient men meer te weten over de verdeling van Portugal in traditioneel kerkse en traditioneel onkerkse gebieden.

De regionale verschillen in het openbare godsdienstleven zijn aanwijsbaar aan de hand van wat er bekend is over het kerkbezoek. Ik volg José Nunes Coelho, die uitgaat van de telling of schatting per gemeente die in 1977 is gehouden. Hij spreekt van een 'groot' aantal kerkgangers wanneer meer dan 30% van de bewoners boven de achttien jaar elke week de mis bezoekt. Een percentage van 11 à 30 is 'middelmatic', en 10% en minder is 'laag' (Coelho 1980:56-57). Op kaart 14 zijn de gebieden weergegeven waar het relatieve aantal kerkgangers in 1977 volgens deze omschrijving hoog, middelmatic en laag was. De grenzen tussen de gebieden liepen dwars door districten en bisdommen. In de jaren zeventig woonde 45% van de bevolking van het vasteland in het gebied waar het aantal kerkgangers 'groot' was, tegen 25% in het gebied waar dit aantal 'laag' was (mijn berekening, op grond van de bevolkingscijfers in Gaspar 1979b:62-70). Stedelijke gemeenten behorend tot de districten Lissabon en Porto droegen sterk bij tot het demografische gewicht van de gebieden waar een 'middelmatic' aantal mensen geregeld de kerk bezocht: in deze delen woonde 30% van de bevolking van het vasteland.

Alto Douro behoorde tot het gebied waar het percentage aan geregelde kerkgangers 'hoog' was (meer dan 30% van de volwassenen).⁷ Dit 'kerkse gebied' strekte zich zuidwaarts uit tot voorbij Leiria en tot aan de Taag bij Spanje. In het grootste deel ervan beschouwde ten minste 90% van de bevolking zich in 1981 als katholiek, en in het resterende deel was dit ten minste 81%. Het gebied werd onderbroken door enkele enclaves waar het percentage aan kerkgangers 'middelmatic' was, waaronder vooral 1) de dicht bevolkte enclave bestaande uit Porto en vier omliggende gemeenten en 2) de grote enclave die gevormd werd door Coimbra en

andere gemeenten in de Mondego-vallei. In de districten Porto en Coimbra domineerden de gemeenten met een 'middelmatic' percentage door hun inwonertal, maar de gemeenten met een 'hoog' percentage aan kerkangers hadden in negen andere districten het grootste demografische gewicht.

Alentejo behoorde op vijf gemeenten na tot het gebied waar het aandeel van de kerkangers in de bevolking 'laag' was. De vijf gemeenten lagen in het noorden en oosten van het district Portalegre en bereikten een 'middelmatic' percentage. In het zuiden van Alentejo daalde het aantal geregelde bezoekers van de zondagsmis tot minder dan 5%. Het gebied met lage percentages lag grotendeels ten zuiden van de Taag maar omvatte ook een strook van gemeenten aan de andere kant van de rivier, van de kust tot voorbij Santarém. Ongeveer 25% van de bevolking van dit gebied woonde in Alentejo, tegen 50% bij Lissabon en in het tot Estremadura behorende deel van het district Setúbal. De gemeenten waar het aantal kerkangers 10% of minder bedroeg hadden in zes van de zeven meest zuidelijke districten het grootste demografische gewicht.⁸ Het geringe aantal kerkangers in Alentejo en andere zuidelijke streken moet behalve aan de traditie van onkerksheid ook worden toegeschreven aan een toenemende *onkerkelijkheid*. Anders dan in 1960, toen meer dan 90% van de bevolking van Alentejo zich tot de katholieke kerk rekende, beschouwde in 1981 nog maar de helft zich als katholiek. In de meeste gemeenten ging overigens minder dan 10% van de katholieken geregeld naar de kerk (André & Patrício 1988, fig. 12).

De gegevens over het aantal priesters komen overeen met die over het kerkbezoek. Het Noorden met inbegrip van Alto Douro telt aanzienlijk meer priesters in verhouding tot het bevolkingscijfer dan zuidelijke landstreken als Alentejo, die bekend staan als 'missiegebieden' waar veel priesters van buiten moeten worden betrokken. Tot ongeveer 1960 waren veel vaders in het Noorden gewoon één of meer zonen naar het seminarie te sturen. In Soutelo kwam dit vooral in werkgeversfamilies voor maar bijvoorbeeld ook bij landarbeiders, die profiteerden van het feit dat het onderwijs op het seminarie vrijwel kosteloos was (zie ook Benkert 1960:48). Soutelo leverde behalve priesters ook een kanunnik. Dit was een oude traditie.⁹

Sommige auteurs beschouwen de 'godsdienstigheid' of kerksheden in het Noorden als een traditie van kleine grondbezitters en brengen de traditionele onkerksheden in het Zuiden in verband met landloosheid (Dias 1961:122, Querido 1972, Brettell 1986:69). Hun zienswijze komt overeen met hypothese 1, volgens welke het verschil in politieke signatuur verklaard wordt door het bestaan van een 'semi-proletariaat' in het Noorden en een landloos proletariaat in het Zuiden. Zij stuit op soortgelijke bezwaren als hypothese 1. In Soutelo zijn de landarbeiders zonder grondbezit even kerkgezin als zij die wel een deeltijdbedrijf hebben. Plaatselijke verschillen in het relatieve aantal landlozen binnen Alto Douro hebben geen gevolgen voor het percentage aan geregelde kerkgangers. In Alentejo telt de gemeente Elvas (gelegen in het oosten van het district Portalegre) van oudsher veel landlozen maar is het percentage kerkgangers 'middelmatig'. De landarbeiders in de bij Alentejo aansluitende gemeenten van Ribatejo bezitten deeltijdbedrijven maar kennen een traditie van onkerksheden. Tot het traditioneel onkerkse gebied behoren ook gemeenten in het uiterste zuiden van Alentejo en in Algarve, waar veel landarbeiders een deeltijdbedrijf hebben en waar het aandeel van de kleine boeren in de beroepsbevolking in 1970 hoger was dan gemiddeld in Portugal.¹⁰

Als voorbeeld noem ik ook het kustgebied ten noordwesten van Lissabon, waar het dorp São Miguel ligt. De antropologe Joyce Rieghaupt verrichtte tussen 1960 en 1962 veldwerk in dit dorp, dat toen tegen de 500 inwoners had. De kerk rekende de streek tot de 'ontkerstende' delen van Portugal, en de priester van São Miguel vergeleek zichzelf met een missionaris onder heidenen. De geestelijkheid was dun gezaaid: in de twee parochies waar de priester van São Miguel diende woonden in 1960 liefst tienduizend personen (zesmaal zoveel als in de parochies Soutelo en Nageselo, die toen gezamenlijk een priester hadden). De bewoners van São Miguel gaven blijk van hun antiklerikalisme door deelname aan kerkelijke riten te weigeren (1973:835, 844; 1979:31-32). In godsdienstig opzicht leek dit gebied dus op Alentejo, maar de eigendoms- en beroepsstructuur was heel anders. De meeste gezinshoofden in São Miguel waren boer van beroep, ook wanneer zij een deeltijdbedrijf hadden. Kleine landeigendommen domineerden (1973:836).

De gebieden of groepen van gebieden waar het relatieve aantal kerkgangers in 1977 'hoog', 'middelmatic' of 'laag' was, kennen alledrie een grote verscheidenheid in bezits- en beroepsstructuren. Dit komt niet alleen doordat er zoveel regionale verschillen in de landbouw bestaan, maar ook doordat de industrie in veel gemeenten het voornaamste bestaansmiddel is. De verscheidenheid in beroepsstructuren binnen het gebied met meer dan 30% aan kerkgangers, hieronder korthedshalve het 'kerkse gebied' genoemd, blijkt uit de volgende cijfers over de industriële en agrarische betaalde krachten en de kleine boeren in de jaren zeventig (zie ook kaart 11).

Het kerkse gebied bestond uit 135 gemeenten. Het percentage aan industriële betaalde krachten was in 31 van deze gemeenten 'hoog' in vergelijking met het nationale gemiddelde. In deze industriegemeenten, meestal niet ver van de kust gelegen, woonde 41% van de bevolking van het kerkse gebied.¹¹ De agrarische betaalde krachten bereikten een hoog percentage in 25 kerkse gemeenten, behorend tot de portwijnstreek maar bijvoorbeeld ook tot Trás-os-Montes en Beira Baixa. De 25 gemeenten telden 8% van de bevolking van het kerkse gebied; 49% van deze bevolking woonde dus in gemeenten waar het percentage aan betaalde krachten in de industrie of landbouw hoog was.

De kleine boeren bereikten in 76 van de 135 kerkse gemeenten een hoog percentage in vergelijking met het nationale gemiddelde. In deze 76 gemeenten woonde echter slechts 43% van de bevolking van het kerkse gebied. De gegevens zijn dus in tegenspraak met de beschrijving, door Caroline Brettell, van de katholieke noorderlingen als "een bevolking van (...) kleine landbezittende boeren" (1986:69).

Zoals Brettell de grootte van de boerenbevolking overdrijft, zo overschat Villaverde Cabral het aantal deeltijdboeren die in de industrie werkzaam zijn. Volgens Cabral bestaat de arbeidersklasse in de industriegebieden tussen Viana do Castelo en Leiria voor een groot deel uit 'semi-proletariërs' of leden van boerenhuishoudens die tevens in de fabriek werken. Deze landbouwers in deeltijd, zo stelt Cabral, komen in hun waardenstelsel en politieke voorkeur overeen met de zelfstandige boeren (1978:420, 1986:7). Deze voorstelling komt niet met de werkelijkheid overeen, want zoals de geografe Carminda Cavaco overtuigend aantoont

ontbreekt zo'n groot semiproletariaat. Veruit de meeste fabrieksarbeiders in deze gebieden behoren tot huishoudens zonder land.¹² Bezitloosheid kan ook bij fabrieksarbeiders goed samengaan met kerksgesindheid; zoals ook in andere landen is opgemerkt, hebben industrialisering en verstedelijking niet altijd tot secularisering geleid (zie Mol 1972:15). De arbeiders in het gebied van Porto hadden misschien in de begintijd van de industrialisering vaak deeltijdbedrijven, maar ook als dit waar is blijft onverklaard waarom de priesters in het Zuiden zelfs in boerengemeenschappen zo weinig gezag hebben.

De onkerksheid in Vila Velha in Alentejo was niet alleen een traditie van landarbeiders maar ook van de anderen die Cutileiro tot 'het volk' rekent, zoals de kleine boeren en de *proprietários* (kleine en middelgrote werkgevers). De grootgrondbezitters zijn sinds het regime-Salazar trouwe kerkgangers, maar tussen 1910 en 1926 voerden sommige grootgrondbezitters als republikeinse bestuurders een anti-kerkelijk beleid (1971:256, 258 e.v.). In 1908 gaf het kiezersvolk, dat beperkt was tot de geletterden, in sommige zuidelijke delen van het land en vooral in zuidwestelijk Alentejo in grote meerderheid de voorkeur aan de Republikeinse Partij.¹³ Dit bevestigt dat het verschil in kerksgesindheid tussen noorderlingen en zuiderlingen door iets anders verklaard wordt dan de samenstelling van de benedenlaag.

Het verschil tussen Noord en Zuid in de intensiteit van het kerkelijke leven blijkt ook uit een geschrift uit 1881-1882 (zie Pereira 1965:28, verwijzing 101). Sommigen menen dat het Zuiden sinds de Moorse tijd nooit volledig gekerstend is geweest, maar er is weinig reden dit te geloven. Aan het einde van de middeleeuwen bezochten mensen van alle rangen en beroepen overal in Portugal dagelijks de mis. Juist de steden kenden volgens de historicus A.H. de Oliveira Marques een druk kerkelijk leven, en de steden behoorden voor het overgrote deel tot het Zuiden. Het aantal bedevaartsplaatsen in het Zuiden nam vanaf de vijftiende eeuw toe. In de zestiende en zeventiende eeuw was Évora het rijkste bisdom van het land.¹⁴ Monumenten in de stad Évora getuigen nog van de vroegere rijkdom en invloed van kerkelijke instellingen. Vila Velha telt veel ruïnes van kerken; José Cutileiro beschouwt dit naar mijn mening terecht als een aanwijzing van een intens kerkelijk leven in het verleden (1971:249, 259).

In de achttiende eeuw begon de geloofsijver in Vila Velha te tanen. Kerkgebouwen en kapellen raakten in verval en werden niet meer vervangen. Het aantal parochies in Vila Velha nam af zonder dat de bevolking verminderde. De Misericórdia, een kerkelijke liefdadigheidsinstelling, had van oudsher schenkingen van grote landeigenaars ontvangen, maar de schenkingen bleven vanaf het begin van de achttiende eeuw uit (Cutileiro 1971:249, 259). Ik denk dat Vila Velha representatief was voor Alentejo behalve de noordoosthoek bij Portalegre, waar het kerkelijk leven tot ver in de vorige eeuw intens bleef.¹⁵

Het ligt voor de hand de achteruitgang in het kerkelijke leven in Alentejo in verband te brengen met het antiklerikalisme in de hoogste lagen van de Portugese samenleving, want dit stamt ook uit de achttiende eeuw. Wat verklaart echter het verschil met het portwijngebied, waar de geestelijkheid haar gezag behield? Mijn suggestie is dat stedelijke groeperingen in het Zuiden een sterke pressiegroep tegen de kerk vormden, dank zij hun grootte.

Zoals in het vorige hoofdstuk is opgemerkt kwamen er in Alentejo, en vooral in het deel waar Évora en Beja liggen, vanouds veel grote nederzettingen voor. Het aantal stedelijke centra was er in de preïndustriële tijd groter dan in het Noorden; de economie, de beroepsstructuur en de maatschappelijke orde waren meer gedifferentieerd (Ribeiro 1970:96-98). De elite was geletterd en had een stedelijke leefwijze, zoals in de grote nederzettingen in Zuid-Spanje en Sicilië (vgl. Blok & Driessen 1984). Een deel van de elite was nauw met nationale elites verbonden of behoorde er zelfs toe.¹⁶ Het antiklerikalisme van de Verlichting was een stedelijk verschijnsel, en mijn veronderstelling is dat het juist daarom bij de elite van Alentejo aansloeg. Ik stel mij voor dat het antiklerikalisme zich in de stedelijk georiënteerde bovenlaag snel verbreidde, en dat geestelijken die niet voor hervormingen voelden zich moeilijk tegen hun machtige tegenstanders konden verzetten. Misschien begonnen lagere klassen in de centra (althans in Évora en Beja) zich ook reeds vroeg van de kerk af te keren. De teruggang in de kerksheld van landarbeiders en kleine boeren strekte zich misschien over enkele generaties uit.

In het portwijngebied daarentegen woont de overgrote meerderheid in kleine nederzettingen. Alto Douro heeft nooit zoveel bewoners met een

stedelijke leefwijze gehad als Alentejo. De werkgevers die het portwijngebied vanaf de achttiende eeuw telde, waren in het algemeen kleiner, minder bemiddeld en minder vaak op een rechtstreekse wijze met nationale elites verbonden dan die in Alentejo. Ik denk dan ook dat de uit Lissabon afkomstige ideeën van de Verlichting en het liberalisme in het portwijngebied een minder vruchtbare voedingsbodem hadden, zodat de traditie van kerksheld onbedreigd bleef. De antiklerikalen waren te gering in aantal om de macht van conservatieve geestelijken te kunnen breken en een algehele 'inzinking' in het kerkelijke leven op gang te kunnen brengen.

Ook elders in het Noorden gaat kerksheld samen met een patroon van kleine dorpen en gehuchten. De centra vormen enclaves en liggen vaak ver uiteen. De kleine nederzettingen domineerden in de preïndustriële tijd tot nabij Porto, de 'hoofdstad van het Noorden', die nog in 1820 slechts vijftigduizend inwoners had (viermaal zo weinig als Lissabon). Omgekeerd bestaat er in het kustgebied van Algarve, waar het aantal kerkganers even laag is als in Alentejo, een dicht netwerk van oude stedelijke nederzettingen (zie Ribeiro 1977:96, 1986:163).¹⁷

Ik opper dus dat een oud verschil in de mate van verstedelijking verklaart waarom er vanaf de achttiende eeuw een verschil in kerksheld tussen het Noorden en het Zuiden ontstond. De personen met een stedelijke leefwijze, die zich in de achttiende eeuw en een groot deel van de negentiende eeuw tegen de geestelijkheid keerden, vormden alleen in het Zuiden zo'n grote en invloedrijke groepering dat zij een eind konden maken aan de macht van de kerk en, uiteindelijk, aan de geloofsijver van de meeste bewoners.

De verklaring van de tradities van kerksheld en onkerksheld uit de mate van verstedelijking vraagt om verdere toetsing, maar er kan nu althans worden vastgesteld dat het regionale verschil in het kerkelijke leven *niet* verklaard wordt door omstandigheden die in de vorige hypothesen genoemd zijn als mogelijke factoren van de politieke kleur. Het geringe gezag van de geestelijken in het Zuiden kan niet op een bevredigende wijze worden verklaard uit het grote aantal landarbeiders of bezitloze landarbeiders (vgl. hypothese 1), of uit lage lonen, een grote armoede of een toestand van overbevolking, waarvan men zou kunnen denken dat zij tot sociale misère, culturele ontworteling en afvalligheid van het geloof

moeten leiden (zie de bespreking van hypothese 2 en 3: de landarbeiders in Alto Douro waren niet beter af dan die in Alentejo). Het vrijwel ontbreken van patronagerelaties tussen de 'top' en de 'bodem' van het klassenstelsel in gemeenschappen in Alentejo maakt evenmin duidelijk waarom de priesters daar minder gezag hebben dan in het portwijng gebied, want duurzame bindingen tussen grote werkgevers en 'gewone landarbeiders' zijn in het laatste gebied even zeldzaam als in het eerste (zie de bespreking van hypothese 4). Het is ook onjuist het lage aantal kerkangers in verband te brengen met een korte afstand tot grote industrie centra waar activisten anti-kerkelijke ideeën propageerden. Zoals opgemerkt is naar aanleiding van hypothese 5, ligt het grootste deel van Alentejo ver van de grote centra en ontbreekt een samenhang tussen de afstand tot de centra en de intensiteit van het landarbeidersprotest.

4 Kerksheld en argwaan jegens hervormers

Het traditionele verschil in kerksheld heeft consequenties gehad voor de populariteit of impopulariteit van hervormers, en meer in het bijzonder voor de politieke gezindheid van de landarbeiders in Alentejo en het portwijng gebied in deze eeuw.

De conflicten om de kerk hebben bijgedragen tot de argwaan van grote bevolkingsgroepen tegenover nieuwe politieke bewegingen. Het kerkvolk veroordeelde de 'verlichten' en later de liberalen om hun vrijzinnigheid (Silbert 1977:74 e.v., Marques 1976 II:90). De maatregelen van de liberalen tegen de kerk leidden weliswaar niet tot massaal verzet in Alto Douro. De meerderheid hield zich afzijdig bij de strijd tussen liberalen en absolutisten.¹⁸ Toch was de meerderheid waarschijnlijk meer beducht voor de liberalen dan voor de absolutisten. Dezen werden door het Vaticaan gesteund tot hun nederlaag onherroepelijk bleek; daarentegen telden de liberalen onder hun leiders veel vrijmetselaars, die door het Vaticaan verketterd werden. Het kerkvolk wantrouwde of vreesde de liberalen als vrijdenkers.

De antiklerikale wetgeving na de uitroeping van de Republiek in 1910 riep een fellere reactie op. Het is mij onbekend of men in Soutelo openlijk

protesteerde tegen de aanval van de republikeinen op de kerk, maar in veel parochies in het Noorden pleegde het kerkvolk in 1911 onverholen verzet. Het verzet bestond uit het bijwonen van diensten waar de priester een protestbrief van het episcopaat voorlas, hoewel de staat dat verbood. De onvrede in het kerkse gebied was algemeen (Marques 1976 II:223).

De kerkelijke hiërarchie was er in het einde van de vorige eeuw in geslaagd de praktizerende gelovigen te organiseren in de strijd tegen vrijdenkers. Dit hield overigens niet in dat het kerkvolk het herderlijke gezag altijd aanvaardde. Zoals de literatuur over Portugal vermeldt en zoals mij ook bleek bij het veldwerk, is het bekritisieren van het gedrag van priesters een goede katholieke traditie.¹⁹ De priesters in Noord-Portugal hadden politieke invloed, maar die invloed was niet zo groot als bijvoorbeeld in noordelijke delen van Spanje, waar de kerk de plattelanders in belangenverenigingen organiseerde (Brenan 1971:55). De gelovigen kozen echter wel de zijde van de priesters in wat zij als een strijd tegen de kerk beschouwden. Zij verdedigden de kerk als instelling.

Het antiklerikalisme, dat de hoeksteen van het republikeinse bewind vormde maar dat ook deel uitmaakte van de ideologie van socialist en anarcho-syndicalisten, werkte averechts bij de praktizerende bevolkingsgroepen. De strijd tegen de kerk schrok de landarbeidersklasse van het portwijngedebiet af, een klasse waarvan men op het eerste gezicht zou denken dat zij alle reden had om hervormers en arbeidersbewegingen te steunen.

De opposanten in Soutelo vanaf de jaren dertig werden evenals de republikeinen juist om hun houding jegens de kerk gewantrouwd. Rechts- of centrum-rechtsgezinde informanten in Soutelo vereenzelvigen de republikeinen en anti-Salazaristen met de vrijmetselaars, wat een grond van waarheid heeft omdat althans de republikeinen vrijmetselaars onder hun leiders hadden. De censuur en de verdraaiing van informatie onder het Salazaristische regime droegen bij tot het voortbestaan van de argwaan tegenover hervormers. Ook in 1975, kort na de beëindiging van de dictatuur, wist de priester in Soutelo nog bewoners bang te maken voor alle stromingen links van het midden. Het wantrouwen jegens hervormers was echter veel ouder dan de dictatuur. Men dient het te interpreteren als een

vrees van de meerderheid voor wie zij als vijanden van de kerk beschouwt.

5 Onkerksheid als verklaring van politiek gedrag

De rode kleur van Alentejo vanaf de tijd van de Eerste Republiek wordt onvoldoende verklaard door de grootte van het proletariaat: zij houdt evenzeer verband met de traditionele onkerksheid. Omdat de landarbeiders van Alentejo van oudsher weinig praktizeerden, stoorden zij zich minder aan het antiklerikalisme van de hervormers.²⁰ Daarom sympathiseerden velen aanvankelijk met de republikeinen en sloeg de arbeidersbeweging aan. Om dezelfde reden was de meerderheid in Alentejo later op de hand van de *oposição* en konden de communisten hun ondergrondse netwerk opbouwen. Het conflict om de kerk ging de landarbeiders van Alentejo weinig aan en het weerhield hen niet van een linkse keuze. Alleen het oude verschil in kerksheid verklaart waarom het politieke gedrag van de landarbeiders in Alentejo in deze eeuw zo anders was dan in Alto Douro. In overeenstemming hiermee heeft het noorden en oosten van het district Portalegre, waar de intensiteit van het openbare godsdienstleven langzamer verminderd is dan in het overige deel van Alentejo, een 'roze' politieke kleur. (De perifere ligging van Portalegre en Elvas binnen Alentejo verklaart mede waarom de PS daar na 1975 de meerderheid behield: zie hoofdstuk IX, § 7)

Het deel van Portugal waar geestelijken weinig gezag hebben valt merendeels samen met gebieden waar veel betaalde arbeidskrachten voorkomen (waaronder ook industriegebieden), en het omvat veel gemeenten waar de PCP domineert. Dit maakt misschien begrijpelijk waarom de traditionele onkerksheid vaak beschouwd wordt als het gevolg van het bestaan van een groot en revolutionair-gezind proletariaat. De traditie van onkerksheid is echter een op zichzelf staande factor, die samen met de omvang van het proletariaat begrijpelijk maakt waarom de PCP in Alentejo zoveel aanhang heeft gekregen.

6 Het stemgedrag in het kerkse gebied

De bevindingen over het verband tussen de kerkseheid en het pro-rechtse stemgedrag in Alto Douro laten zich generaliseren voor het 'Conservatieve Noorden'.

De kleine boeren in het Noorden en het aansluitende deel van Estremadura stemmen rechts omdat hun traditionele band met de kerk hen van een linkse keuze weerhoudt, niet omdat zij kleine boeren zijn. Alleen zo kan men begrijpen waarom deze doorgaans arme boeren zich tegen de PS en de partijen links daarvan keren. (De kleine boeren in het kustgebied van Algarve, die van oudsher onkerks zijn, stemmen wel in meerderheid op de PS.)

Sommige centra in het kerkse gebied vormen een uitzondering op de regel dat kerkseheid en een rechtse meerderheid samengaan: zij kennen socialistische tradities. Voorbeelden van zulke 'roze enclaves' zijn aangegeven op kaart 13: Feira, Santo Tirso en Guimarães (industriecentra niet ver van Porto), Peso da Régua in Alto Douro en Covilhã in Beira Baixa (Covilhã is het grootste stedelijke centrum in het binnenland benoorden de Taag).²¹ In deze delen van het kerkse gebied behaalde de PS bij de eerste vrije verkiezingen in april 1975 goede resultaten. Communistische bolwerken komen echter niet voor, zelfs niet in de gemeenten met een 'middelmatic' percentage aan regelmatige kerkgangers (11% tot 30 %). Bovendien moest de PS overal ten noorden van de Taag wedijveren met de partijen aan haar rechterzijde, die na 1975 hun aanhang zagen toenemen. Veel industriegemeenten met een 'hoog' percentage aan kerkgangers in de districten Braga, Porto, Aveiro en Leiria hadden trouwens in 1975 een rechtse signatuur.

Het oude regionale verschil in het gezag van de kerk draagt dus sterk bij tot de tegenstelling tussen het 'Conservatieve Noorden' en het 'Rode Zuiden' - een tegenstelling die in 1975 dramatisch was door de radicalisatie in Lissabon en Alentejo, maar die in het begin van deze eeuw reeds bestond.

De bevindingen over Alto Douro en Portugal in dit hoofdstuk maken een vergelijking met Frankrijk interessant, want de samenhangen tussen kerkelijk leven en politiek gedrag zijn in in dit land intensief bestudeerd. Niet alleen is de godsdienstsociologie in Frankrijk verder ontwikkeld dan bijvoorbeeld in Spanje, maar bovendien zijn de politieke implicaties van religie een hoofdonderwerp in het onderzoek naar de Franse Revolutie.²²

De kaart van Frankrijk geeft evenals die van Portugal een correlatie te zien tussen kerkelijk leven en stemgedrag. Frequent kerkbezoek gaat samen met een rechtse meerderheid; het Gaullisme had in het kerkse gebied ook een gunstige voedingsbodem. Links trekt veel stemmen waar het aantal praktizerenden vanouds klein is. De protestanten - in Frankrijk beter vertegenwoordigd dan in Portugal maar toch in alle streken in de minderheid - kennen linkse tradities.

Om de correlatie tussen kerkseheid en rechts stemgedrag in katholiek Frankrijk te verklaren dient men tweehonderd jaar in de geschiedenis terug te gaan. In juli 1790 voerde de revolutionaire assemblée, beheerst door een radicale minderheid, de burgerlijke grondwet voor de geestelijkheid in. De wet bepaalde onder andere dat de seculiere geestelijken ambtenaren werden, en dat zij door stemming aangewezen zouden worden door de burgerij met inbegrip van de niet-katholieken. De wet stuitte op veel kritiek. In antwoord op de kritiek besloot de assemblée aan het einde van 1790 om alleen die geestelijken een plaats in de nieuwe kerkelijke structuur te geven die een belofte van trouw aan de grondwet aflegden. De revolutionairen namen met deze maatregel "de helft van Frankrijk" tegen zich in (Solé 1988:137). Bijna de helft van de priesters weigerde de eed van trouw af te leggen; dit gebeurde met instemming van de gelovigen of zelfs onder druk van hen.

De reactie op de maatregelen tegen de kerk verschilde sterk per gebied. Zo volgden er ten westen van de lijn Caen - Angers - La Rochelle veel protesten en veel eedweigeringen, en leverde de kerkhervorming in grote gebieden ten oosten van die lijn, waaronder het bekken van Parijs en de middenloop van de Loire, weinig problemen op (zie kaart 15). Men heeft getracht dit verschil te verklaren uit de rechten op het land, uit

verschillen in de belastingdruk en uit de mate waarin de plattelandsbewoners de overheersing door de steden verwierpen of aanvaardden. Deze interpretaties zijn weerlegd door Jean-Louis Ormières (1985) en Timothy Tackett (1986). Beide auteurs verklaren de kaart van de eedafleggingen vanaf 1791 uit het kerkelijke leven.

Heftige protesten tegen de kerkhervorming en veel weigeringen van de eed kwamen volgens Tackett voor in 1) katholieke plattelandsparochies nabij grote protestantse centra, waar de gelovigen zich zowel tegen het protestantisme als tegen liberale tendenties in de katholieke kerk keerden, en 2) gebieden als dat ten westen van de genoemde lijn, waar het aantal priesters groot was, waar de priesters uit de lokale plattelandsbewolking afkomstig waren en waar de bevolking zeer betrokken was bij kerkelijke zaken. Weinig protesten en veel eedafleggingen kwamen daarentegen voor in, bijvoorbeeld, het bekken van Parijs en het midden van het Loire-dal. Daar was de plattelandsgaestelijkheid dun gezaaid en zag men zich genoodzaakt priesters van buiten te betrekken. De priesters werden in deze gebieden met onverschilligheid of zelfs vijandig bejegend (1986; vgl. Tilly 1964, Ormières 1985, Julia 1988).

Het conflict om de kerk was de aanzet tot de contra-revolutie. Kerksheid en een rechtse politieke kleur zijn sindsdien altijd samengegaan (Tilly 1964:101-02, 156, 241). De poging tot kerkhervorming heeft evenals in Portugal na 1910 de gebieden met een godsdienstige bevolking tot pro-conservatieve gebieden gemaakt. Traditionele geografische verschillen in het geloofsleven hebben in beide landen - met een tijdsverschil van 120 jaar - sterk tot de politieke verdeeldheid bijgedragen.

De regionale verschillen in kerksheid worden misschien ook in Frankrijk vaak verklaard door oude verschillen in de mate van verstedelijking. De beschrijving van twee gebieden door Charles Tilly wijst in deze richting. Tilly trekt een vergelijking tussen Val-Saumurois en de Mauges, twee aangrenzende delen van zuidelijk Anjou in West-Frankrijk, in de tijd rond 1789 (kaart 15). Beide delen waren agrarisch, maar Val-Saumurois was van oudsher meer met de buitenwereld verbonden dan de Mauges. De stadjes, die als markten voor de gewassen uit de omgeving en als bestuurscentra dienden, waren in Val-Saumurois ouder en vormden een dichter netwerk dan in de Mauges. De boeren in Val-Saumurois stonden

volgens Tilly meer open voor invloeden en ideeën van buitenaf. De geloofsijver was in Val-Saumurois waarschijnlijk eens groot geweest maar was er in de achttiende eeuw veel geringer dan in de Mauges. Het laatste gebied was representatief voor het grootste deel van het Westen, waar de urbanisatie recent en beperkt was en waar de meerderheid uitzonderlijk devoot was; Val-Saumurois leek op de opengelegde en 'verlichte' gebieden zoals die verder stroomopwaarts langs de Loire (1964:26 e.v., 38-57, 102-03, 108-10).

Tilly brengt de verschillen in de kerksheld van de bevolking en het gezag van de priesters *mede* in verband met de verspreiding of concentratie van de bewoning. In het landschap van de *bocage* (velden omsloten door heggen en bomenrijen) woonde men verspreid in gehuchten en op alleenstaande boerderijen. Dit landschap kenmerkte de Mauges en de meeste andere delen van West-Frankrijk. De bewoners waren uitzonderlijk devoot. De redenering van Tilly luidt dat de uiteen wonende gemeenschapsgenoten elkaar in het dagelijkse leven slechts weinig ontmoetten, zodat alleen de kerkelijke zaken in de behoefte aan gezelschap voorzagen. In het open landschap van de *plaine*, kenmerkend voor bijvoorbeeld Val-Saumurois, woonde men daarentegen bijeen in compacte kernen en heerste er onverschilligheid jegens de kerk (*ibid.*:102-03; vgl. Moore 1966:98).

De bewoners van compacte nederzettingen zouden dus minder aangewezen zijn op kerk en priester als centrale instellingen in het gemeenschapsleven, en dit zou hun geringe godsdienstijver en de geringe invloed van priesters verklaren. De vergelijking met Portugal laat zien dat dit niet juist kan zijn, want in Noordoost-Portugal, bijvoorbeeld in Soutelo en de meeste andere dorpen van het portwijng gebied, gaat geconcentreerde bewoning samen met kerksheld. Er is in Noordoost-Portugal echter geen sprake van vroege verstedelijking: de compacte kernen waren kleine dorpen. Dit was naar mijn mening het doorslaggevende verschil met zowel Alentejo als de *plaine* in Frankrijk.²³

8 Economie, kerkelijk leven en politieke kleur

Ik heb mij afgevraagd in hoeverre het verschil in politieke kleur tussen Alto Douro en Alentejo verklaard wordt door de economische verhoudingen (arbeidsverhoudingen, rechten op het land). Het is gebleken dat dit verschil niet kan worden toegeschreven aan de getalsverhouding tussen kleine boeren en landarbeiders, noch aan die tussen bezitters van deeltijd-bedrijven en landlozen. Mijn suggestie dat het voorkomen van een laag van stedelingen de onkerksheid en dus de politieke kleur in het Zuiden begrijpelijk maakt, is echter ook een verklaring uit de economische relaties. Alto Douro kent een minder gedifferentieerde beroepsstructuur dan Alentejo, omdat de bestaansbronnen buiten de landbouw schaarser zijn. In deze zin is Alto Douro altijd economisch minder ontwikkeld geweest. Ik opper dat het verschil in politieke signatuur tussen de twee gebieden door de economie verklaard wordt, zij het indirect, via het kerkelijke leven en het al dan niet bestaan van een stedelijke traditie of 'cultuur' die onkerksheid in de hand heeft gewerkt.

1. Marques 1976 I:388, 541-44 en 1977 II:35, *New Catholic Encyclopedia* 1967:610-11.
2. De gematigdheid van de liberalen is begrijpelijk in het licht van de machtsverdeling tussen de twee vleugels van hun beweging. De liberalen met revolutionaire denkbeelden, vooral ambtenaren en rechters, hadden een zwakke positie tegenover de rechtervleugel, die grotendeels uit militairen bestond. Het leger voelde in meerderheid niets voor een maatschappijhervorming. De rechtervleugel kreeg reeds snel na de omwenteling de steun van de kroon en van Engeland, dat Portugal sinds de oorlogen met Napoleon bijna als een protectoraat behandelde.
In Frankrijk daarentegen hadden de radicalen na de Revolutie grote machtskansen en lukte het hun een revolutionaire grondwet voor de geestelijkheid in te voeren (zie § 7). De omwentelingen in Frankrijk 1789 en Portugal 1820 verschilden sterk in hun oorsprong. De Franse radicalen kwamen aan het bewind dank zij de escalatie van een ruzie over hervormingen tussen burgerlijke en adellijke afgevaardigden in de Staten-Generaal; de opstandelingen in Portugal keerden zich tegen het beleid van de koning jegens Engeland en Brazilië.
Bronnen: over het beleid van de Portugese liberalen jegens de kerk Marques 1976 II:36-38, 62, 65; [Halpern] Pereira 1979:27, 43, 49 e.v., 112-13, 127, 201; Costa 1975, hoofdstuk 11, 12. Over de liberalen in 1820 Pereira *ibid.*:18-19, 285. Over de twee vleugels van de liberale beweging Marques *ibid.*:86-89, 95, 105-6 en Pereira *ibid.*:43. Over Frankrijk Solé 1988.
3. Zie ook Marques 1976 II:107, 108, 110, 114-16, 209-10, 240 e.v. over de republikeinse beweging en haar aanhang, en *ibid.*:267 over haar machtskansen vanaf 1910. Bronnen voor de volgende drie alinea's: *ibid.*:221 e.v., 241-42, Wheeler 1978:68-69.
4. Zie hoofdstuk VII. Bronnen: Marques 1976 II:224-26, 287, 307-09, *New Catholic Encyclopedia* (1967):613, Barret 1982:576; over Frankrijk Isambert 1972:181-82.
5. In het begin van de jaren tachtig lieten priesters in sommige gemeenten van Trás-os-Montes zich in het openbaar lovend uit over de PS, wat een grote verandering inhield (*Expresso* 18/12/1982). Overige bronnen: Barret 1982:577 over de MFA en de kerk; James Markham in *The New York Times* 30/11/1979 over de anti-socialistische propaganda

bedreven door een groot deel van de priesters en enkele bisschoppen (ook Cabral 1981:91 noot).

6. De deelname aan het officiële, door priesters geleide godsdienstleven is in Portugal vaak gering. Ook gelovigen zijn lang niet altijd trouwe kerkgangers.
7. Coelho 1980:83-90. De bevolking van de gemeente Freixo de Espada-à-Cinta in het uiterste oosten van Alto Douro is volgens deze tabel 'middelmatic kerks'. Het is mij onbekend of dit een significant en oud verschil met de andere gemeenten is. De kerksheid in Alto Douro is ook opgemerkt door Henry Vizetelly in de vorige eeuw (1947:66) en door Paul Descamps (1935:119). Pierre Sanchis besteedt veel aandacht aan de verschillen in kerksheid tussen het Noorden en het Zuiden (1983). Zie verder onder andere Querido 1972:427-28, Cabral 1981:76.
8. De uitzondering was het district Lissabon, waar de gemeenten met 11% tot 30% aan geregelde kerkgangers het grootste deel van de bevolking voor hun rekening namen.
9. De kanunnik kocht omstreeks 1950 land in Soutelo. Hij verbleef graag in zijn geboortedorp. Aan het einde van de achttiende eeuw maakte D. Joaquim de Azevedo melding van de "kanunniken en abten" uit de adellijke familie José uit Soutelo (Azevedo 1877:188). De geestelijkheid in Alentejo is "grotendeels afkomstig uit andere delen van Portugal, ook al worden de jongste lichten door plaatselijke seminaries opgeleid" (Sanchis 1983:102). In het Noorden nam de interesse voor de opleiding tot priester af toen na 1960 de mogelijkheden tot migratie toenamen. Bovendien kwam het juist in een noorderlijk bisdom als Vila Real veel voor dat priesters uittraden en trouwden: "The diocese of Vila Real, with 70 married priests in 1974, holds unquestionably the record of this category of all the catholic dioceses of Europe" (Barrett 1982:576). Soutelo heeft sinds 1975 geen in het dorp wonende priester meer.
Overige bronnen: kaart van de bisdommen op blad 35 in Girão 1958; *New Catholic Encyclopedia* (1967):613; Dias 1961:134; Cutileiro 1971:258 noot 4, 259; kaart van het relatieve aantal priesters in Vester 1982 (fig. 18).
10. Zie hoofdstuk IX, § 2 over de plaatselijke verschillen in het aantal landlozen; zie kaart 9 over het aandeel van de kleine boeren in de beroepsbevolking.
11. Als bron over het percentage aan betaalde krachten en kleine boeren in de beroepsbevolking heb ik gebruikt Ferrão 1982, fig. 3, 6, 7 en 10.

Zie *ibid.*:244 voor de bepaling van wat een 'hoog' percentage is. In negen 'kerkse gemeenten' bereikten zowel kleine boeren als betaalde krachten een hoog percentage in vergelijking met dat voor Portugal als geheel. In acht van de negen gevallen ging het om agrarische betaalde krachten. De bevolkingscijfers zijn ontleend aan Gaspar 1979:62-70.

12. Zie Cavaco 1985a:78, 81, tabel III en kaart 18-I; vgl. ook kaart 13. De voorstelling van het Noordwesten als een gebied van semi-proletariërs wordt ook ontkracht door de volgende gegevens over landarbeiders en bedelaars. In het district Braga en vooral het district Porto is een groter deel van de agrarische betaalde krachten landloos dan gemiddeld in Portugal (*ibid.*:75). De ongunstige verhouding tussen inwonertal en bestaansmiddelen heeft bijgedragen tot het ontstaan van een laag van *pobres de pedir* of 'bedel-armen' in de noordwestelijke landstreek Minho (Ribeiro 1986:114).
Agrarische deeltijdbedrijven van fabrieksarbeiders komen niet alleen veel voor in het gebied van Porto, maar ook in de omgeving van Lissabon. Al zijn zulke bedrijven frequent, de grote meerderheid van de arbeiders bezit geen land - noch in het gebied van Lissabon, noch in dat van Porto. Hoewel de grens tussen stad en platteland in de buurgemeenten van Porto vaak moeilijk te trekken is, zijn deze gemeenten al lang geen half-agrarische gebieden meer: rond 1950 was daar nog maar 10% van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam (zie Ribeiro & Lautensach 1987:742).
Zie Martins 1973:261 over de deeltijdbedrijven in Porto en omliggende gemeenten, en *ibid.*:385 over die in geïndustrialiseerde gemeenten bij Lissabon (Cascais, Loures, Vila Franca de Xira, Sintra). Vgl. de actuele gegevens van Suzanne Daveau in Ribeiro & Lautensach 1987:895-96 (ook noot 39) en 898 bovenaan.
13. Zie Marques 1976 II:113 (kaart); over samenstelling en omvang van het kiezersvolk *ibid.*:69, 73-74.
14. Bronnen: Marques 1974:155, 157-58 over het kerkelijke leven in de middeleeuwen; 1976 I:130 over de zuidelijke ligging van de grote plaatsen, *ibid.*:389 over het bisdom Évora (ook Ribeiro 1970:98). De opvatting dat het verschil in het godsdienstleven tussen het Noorden en het Zuiden teruggaat tot de middeleeuwen is te vinden in een artikel uit 1903 (zie Pereira 1965:28, verwijzing 101), maar ook in een *paper* uit 1980 (Coelho 1980:56).
15. Van de districten van Alentejo stonden Évora en Beja in het begin van deze eeuw bekend om wat Cutileiro "het traditionele gebrek aan geloofsjiver van de bevolking" noemt (1971:268-69). In het district Portalegre of een deel daarvan nam de participatie in het openbare godsdienstleven langzamer af. Het kerkelijke leven in de gemeente Nisa in

het noorden van dit district was in het midden van de vorige eeuw nog intens (Moura 1982:53 e.v., 93 e.v.). Zoals hiervoor is opgemerkt, is het relatieve aantal kerkgangers in vijf gemeenten van het district Portalegre ook tegenwoordig nog 'middelmatic'. In deze noordoosthoek rekenen meer mensen zich tot de katholieken dan elders in Alentejo (André & Patrício 1988, fig. 9).

De ontwikkeling in het Spaanse gebied Andalusië leek op die in Alentejo. Henry Vizetelly, schrijver van boeken over wijnstreken, merkte in 1880 op dat de kerk in het sherry-gebied in Andalusië in diskrediet was geraakt, en dat de kapellen bij de landhuizen "verlaten of ontheiligd" waren. In het portwijngebied daarentegen had de geestelijkheid haar aanzien behouden en werden de kapellen druk bezocht (1947:51, 66).

16. De families van grote werkgevers in Alentejo brachten in de zeventiende eeuw reeds veel juristen voort. Sommige van deze geletterden klommen hoog op in de hiërarchie van het rijk (Faria e Sousa, aangehaald in Godinho 1977:252). Zie over de differentiatie van de beroeps- en sociale structuur in Alentejo hoofdstuk VIII, § 2 en 4.
17. Een uitzondering binnen Algarve is de gemeente Monchique, waar het percentage kerkgangers 'middelmatic' is (Coelho 1980, kaart 10; vgl. Descamps 1935:172). Monchique ligt echter in de bergen, omringd door kleine dorpen. De gemeentehoofdplaats en de dorpen vormen een afzonderlijk dichtbevolkt gebied ten noorden van de kustvlakte. (De afzonderlijke ligging komt goed tot uiting op de kaart 'Siedlungen' van Lautensach in Ribeiro & Lautensach 1987:837.) De uitzondering in Alentejo wordt gevormd door de hiervoor genoemde strook van gemeenten in het noordoosten. Elvas en Portalegre zijn de grootste plaatsen in dit deel van Alentejo waar de godsdienstsijver langzamer verminderd is. Zij hebben een perifere ligging binnen Alentejo. Vgl. ook de *Campo* van Beira Baixa, die tot het Zuiden behoort maar waar het percentage kerkgangers in 1977 'hoog' was. De Campo was voor de tijd van de ontginningen een geïsoleerd gebied (Ribeiro 1970:26-28, 186).
Bronnen over nederzettingsspatronen: kaart en beschrijving van typen in Ribeiro 1955:195-97, grafieken en tekst in Evangelista 1971:180 e.v., kaart en cijfers in Gabinete de Planeamento z.j., blad 19.1 (deze kaart staat ook in Weber 1980, als fig. 40); kaart in Lautensach 1932 (ook in Ribeiro & Lautensach 1987:837).
18. De tegenstelling tussen liberalen en absolutisten liep dwars door de sociale strata heen, niet alleen in het portwijngebied maar in het hele land (Marques 1976 II:89). Volgens Brettell (1986:60) mobiliseerden geestelijken de noordelijke boeren tijdens de burgeroorlog van 1831-

1834 tegen de liberale zaak, maar uit mijn bronnen blijkt niets over zo'n beweging (hoofdstuk VIII, § 7).

De 'opstand van Maria da Fonte' in de streek Minho in 1846 richtte zich tegen de belastingdruk, maar had als aanleiding de bemoeiing van de staat - en van priesters die de staat vertegenwoordigden - met kerkelijke zaken op het plaatselijke niveau (Riegelhaupt 1981). Minho had en heeft veel kerkse bewoners.

Bronnen over liberalen en vrijmetselaars: Silbert 1977:74 e.v.; Marques 1976 II:61; Azevedo 1976:172-73.

19. João de Pina Cabral merkt bijvoorbeeld op dat de vaak zeer gelovige bewoners van Minho vanouds een 'afkeer' hebben van het persoonlijke gedrag van veel priesters (Cabral 1981:104).

In Soutelo hebben de priesters alleen bij de *beatas*, de meest vrome vrouwen, onvoorwaardelijk gezag. De anderen praten vaak schamper over priesters, mede omdat zij hen geenszins als toonbeelden van deugd beschouwen. Een kerkse informant, geboren in 1911, gaf als zijn oordeel dat drie van de vijf pastoors van Soutelo die hij gekend had niet deugden. Vooral vrouwelijke informanten lichten graag de doopceel van priesters.

Geestelijken worden vaak voorgesteld als hebzuchtige personen die hun inkomsten op vele manieren trachten te vermeerderen. De *pobres* zijn ervan overtuigd dat de priesters bemiddeld zijn. Eén van hen merkte op dat de vorige priester aanvankelijk alleen een fiets, later een brommer en nog later zelfs een auto bezat.

De intieme omgang van priesters met vrouwen (of, juister, wat men daarover meent te weten) geeft ook aanleiding tot schampere opmerkingen. Men oordeelt echter strenger over gevallen waarin een priester zijn ambt neerlegde en vervolgens trouwde.

Vroeger vormde de samenwoning tussen ongehuwden een bron van spanningen tussen priesters en dorpingen. Het huwelijk was in de vorige eeuw volgens Henry Vizetelly 'onbekend' bij de lagere strata in Alto Douro (1947:66). In Soutelo kwam het tot dertig of veertig jaar geleden nog vrij veel voor dat paren weigerden te trouwen. Eén van de priesters overrompelde samenwonenden door hen in hun eigen huis in de echt te verbinden, wat niet tot zijn populariteit bijdroeg.

Gelovigen verweten de vorige priester een te grote eigenzinnigheid. Hij verbood bijvoorbeeld het oude gebruik 's morgens en 's avonds de klok te luiden voor het houden van een kort gebed. Deze traditie werd kort na zijn vertrek in 1975 in ere hersteld.

20. De onverschilligheid tegenover het antiklerikalisme blijkt ook uit de reactie van de priesters op het beleid van de republikeinen. Anders dan hun collega's in het Noorden aanvaardden de meeste priesters in de districten Évora en Beja in 1911-1913 de invoering van het jaargeld dat hen rechtstreeks afhankelijk maakte van het centrale gezag. Zij

handelden daarmee in overeenstemming met de opinie van de meeste bewoners, die zich niet erg druk maakten om de aanval op de kerk (Cutileiro 1971:268-69).

21. Zie over Peso da Régua noot 15 bij hoofdstuk IX. Covilhã in Beira Baixa is een oude fabrieksstad, waar aanvankelijk wol uit Alentejo werd verwerkt. In het eerste decennium van deze eeuw was er in Covilhã veel arbeidsonrust; in de tijd van de Estado Novo telde de stad veel opposanten. Het activisme van de socialisten in deze verhoudingsgewijs grote stad (26.000 inwoners in 1970) heeft kennelijk een 'uitstraling' gehad naar naburige, eveneens kerkse gemeenten, waar de PS in april 1975 ook won. In de tweede helft van de jaren zeventig trad ook in Covilhã en naburige gemeenten een verschuiving naar rechts op, al verdween de socialistische traditie niet. Bronnen over het stemgedrag: Gaspar 1979 a,b; Coelho 1980.
22. Zie de hoofdstukken over Frankrijk en andere landen in Mol 1972; zie voor de stand van het onderzoek naar het religieuze aspect van de Revolutie en contra-revolutie Solé 1988:129-37. Bronnen voor de volgende drie alinea's: *ibid.*; Tilly 1964:101, Isambert 1972:181, Peter van Rooden in *NRC-Handelsblad* 3/12/1988 over correlaties tussen kerkelijk leven en politieke signatuur in de vorige en deze eeuw; Tackett 1986 (het percentage van de eedweigeringen).
23. Traditionele onkerksheid is ook te verwachten in plattelandsgemeenschappen met verspreide bewoning in vroeg opengelegde en verstedelijkte gebieden, zoals de dorpen in het lage deel van Algarve en nabij Lissabon (zie § 3, en zie de kaarten van de nederzettingvormen in Ribeiro & Lautensach 1987:837, 862).

De doeleinden van deze studie waren 1) het beschrijven van de landbouwbedrijven, de arbeidsverhoudingen en rechten op het land in Alto Douro, ook vanuit een historisch perspectief, en 2) het beantwoorden van de vraag waarom er in Alto Douro arbeidsvrede heerst. De laatste vraag was het hoofdprobleem. Ik vroeg mij vooral af in hoeverre de arbeidsvrede verklaarbaar is uit de arbeidsverhoudingen of de rechten op het land. In dit hoofdstuk volgen de samenvatting van de gegevens over de landbouw en de conclusie over de verklaring van de arbeidsvrede.

1 De landbouw

De bedrijven. De bevolking is voor haar bestaan sterk op de landbouwbedrijven aangewezen, wat ook blijkt wanneer men de streek vergelijkt met een zuidelijk landbouwgebied als Alentejo. Alto Douro, een gebied van kleine dorpen, heeft van oudsher een minder gedifferentieerde, nog meer agrarische economie dan Alentejo, een gebied van stadjes en verhoudingsgewijs grote dorpen.

De schaalvergroting in de landbouw is te danken geweest aan de wijnbouw en de boomcultures. Het agro-pastorale landgebruik, dat aanvankelijk wijd verbreid was en in sommige portwijnproducerende gemeenten nog veel voorkomt, is anders dan in het Zuiden nooit grootschalig geweest (het reliëf maakt dit begrijpelijk). De bedrijfsvergrotingen traden vooral in de negentiende eeuw op.

Als bedrijfstypen onderscheid ik het werkgeversbedrijf, het gezinsbedrijf en het deeltijdbedrijf. In 1980 produceerden de werkgeversbedrijven in Soutelo 68% van de portwijnmost, 72,5% van de olijfolie en 90% van de

port. De werkgeversbedrijven verschillen sterk in omvang: de meeste zijn niet groter dan gezinsbedrijven en hebben slechts een klein aandeel in de totale opbrengst. De gezinsbedrijven zijn 'teruggedrongen', vooral in de dorpen waar het areaal aan wijngaarden voor port het meest toegenomen is, zoals Soutelo. Het percentage aan deeltijdbedrijven is in die dorpen het hoogst.

De arbeidsverhoudingen. De beroepsstructuur is evenals de economie sterk agrarisch. Het percentage aan landarbeiders binnen de agrarische beroepsbevolking is even groot als bijvoorbeeld in Alentejo. De landarbeiders hebben gedurende lange perioden een ongunstige positie op de arbeidsmarkt gehad. De reële lonen veranderden vaak, maar zij waren ook in tijden van stijgingen lager dan bijvoorbeeld in Franse wijnstreken. Er bestaat ten minste sinds de eerste helft van de vorige eeuw een reserve aan goedkope arbeidskrachten, die vanaf de jaren 1960 kleiner is geworden zonder te verdwijnen. Alto Douro heeft ernstige werkloosheidscrises gekend.

De rechten op het land. Het land in eigendom van producenten heeft altijd meer oppervlakte ingenomen dan het gepachte land, wat ik in verband heb gebracht met het feit dat Alto Douro een 'gebied van dorpen' is (er was geen brede laag van stadsbewoners die het land opkochten en verpachtten, zoals in sommige andere delen van Zuid-Europa). Het domineren van het eigendomsrecht van producenten boven de pacht is mede verantwoordelijk geweest voor het ontstaan van de vele deeltijdbedrijven. Er ontstond ook een geheel landloze laag: in 1980 had twee vijfde van de landarbeidersgezinnen in Soutelo geen grond in eigendom of in pacht, en in de jaren zestig en daarvoor was dit aandeel nog groter.

De ongelijkheid in arbeidsverhoudingen en bezit was (en is nog) het grote sociale probleem van het portwijngebied. Ik heb deze ongelijkheid zowel in verband gebracht met de terugdringing van gezinsbedrijven door werkgevers- en deeltijdbedrijven als met het langdurige bestaan van een grote arbeidsreserve in Alto Douro en naburige gebieden.

2 Het politieke gedrag van de landarbeiders

Ter verklaring van het politieke gedrag van de landarbeiders heb ik het portwijngebied vergeleken met Alentejo. Vijf hypothesen over het regionale verschil in dominante politieke gezindheid zijn verworpen:

1) Er is geen grond voor de hypothese dat er in Alentejo een scherpere scheidingslijn tussen de klassen bestaat, omdat de landloosheid daar frequenter zou zijn of omdat het voor de landarbeiders in het Zuiden moeilijker zou zijn beter werk op een werkgeversbedrijf te krijgen. De politieke kleur wordt althans niet op deze wijze door de economische verhoudingen verklaard. De politieke opvattingen van de landarbeiders zijn in geen van beide gebieden afhankelijk van de vraag of zij al dan niet wat land bezitten. De mogelijkheden voor 'gewone landarbeiders' om zich op te werken tot een betaalde kracht met een speciale en wat betere positie waren in het portwijngebied niet groter en misschien zelfs geringer dan in Alentejo.

2) De verklaring van de bereidheid tot protest in Alentejo uit een grotere sociale misère wordt ontkracht door de gegevens over lage lonen en werkloosheidscrises vroeger in Alto Douro.

3) De hypothese dat emigratie als een 'veiligheidsklep' voor sociale spanningen in Alto Douro diende, berust op de gedachte dat het gebied zonder emigratie overbevolkt zou zijn geraakt en dat de arbeidssituatie daardoor explosief zou zijn geworden. In werkelijkheid was Alto Douro overbevolkt (ook in tijden waarin velen emigreerden) en trad er desondanks geen arbeidsonrust op.

4) Er is geen grond voor de veronderstelling dat patronagerelaties of andere vormen van begunstiging in Alto Douro meer voorkomen dan in Alentejo. Hun bestaan maakt de arbeidsvrede niet begrijpelijk.

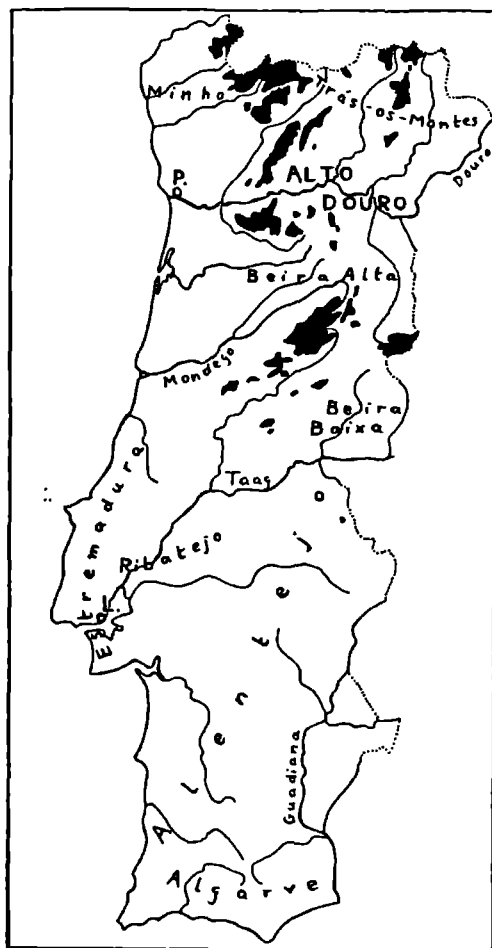
5) De gegevens zijn ook in strijd met de stelling dat een verschil in de afstand tot industriecentra zou verklaren waarom de arbeidersbeweging in het portwijngebied niet van de grond kwam en in Alentejo wel aansloeg. De bevolking van het portwijngebied leefde *niet* in een groter politiek isolement dan die van Alentejo, en bovendien was er bij de protestacties in Alentejo alleen in sommige fasen sprake van organisatie door activisten uit de grote centra.

De gegevens bevestigen alleen hypothese 6: de traditie van kerksheld maakt begripelijk waarom de landarbeiders in het portwijngebied anders dan die in Alentejo voor 'rechts' hebben gekozen. De landarbeiders in Soutelo zijn zich bewust van wat marxisten hun klasse-positie noemen, maar hun band met de kerk heeft hen ervan weerhouden zich achter rode banieren te scharen. De kerksheld in Soutelo, of het verschil in de geschiedenis van het kerkelijke leven tussen het Noorden en het Zuiden, heeft echter een materiële grondslag. Ik suggereer dat Alto Douro een kerkgezinde bevolking heeft omdat de beroepsbevolking sterker agrarisch is dan in Alentejo. In Alto Douro, een gebied van dorpen, sloeg het stedelijke verschijnsel van het antiklerikalisme bij een kleiner deel van de bovenlaag aan dan in Alentejo, waar vanouds een netwerk van stedelijke centra bestaat. Een sterke teruggang in het gezag van de geestelijkheid trad daarom alleen in het laatste gebied op. Zo leg ik een verband tussen 1) de 'materiële basis', 2) het bestaan of ontbreken van een sterke stedelijke traditie of cultuur die vanaf de achttiende eeuw antiklerikalisme en onkerksheld in de hand heeft gewerkt, en 3) de politieke kleur. In antwoord op de vraag 'in hoeverre verklaren economische verhoudingen de arbeidsvrede in het portwijngebied?' suggereer ik: het sterk agrarische karakter van de economie en beroepsstructuur (een oud verschil met het Zuiden) maakt de arbeidsvrede indirect begripelijk, via het kerkelijke leven.

3 Een woord achteraf

Ik beëindig deze studie met een korte uitweiding over Portugal als geheel. Het regionale verschil in kerksheld vormt evenals de van oudsher grote verscheidenheid in economische structuren een typisch kenmerk van de Portugese samenleving. Zowel de economische verhoudingen als het kerkelijke leven hebben gevolgen voor de politieke kleur. De kleurverschillen tussen kleinere gebieden binnen het Noorden en binnen het Zuiden zijn vaak te begripen uit de economische verhoudingen. De PS trekt in Porto en naburige gebieden meer kiezers dan in het niet-geïndustrialiseerde achterland; de PCP heeft in Alentejo meer aanhang dan in Algarve, waar naar verhouding veel kleine boeren wonen. Alleen het kerkelijke

leven verklaart echter het kleurverschil tussen Alto Douro en Alentejo, tussen noordelijke en zuidelijke gebieden van kleine boeren en tussen industriegebieden bij Porto en bij Lissabon. De 'strijd om de kerk', die ook uit andere landen bekend is, leidde ertoe dat het verschil in het kerkelijke leven na 1910 een politieke tegenstelling werd: de tegenstelling tussen het 'Rode Zuiden', waar de bevolking weinig bij het conflict om de kerk betrokken was, en het 'Conservatieve Noorden'. In Soutelo stonden de meeste bewoners in de jaren dertig tot zeventig afwijzend tegenover de antiklerikale opposanten, al vreesden zij het ultra-rechtse bewind van Salazar. Wie de democratische idealen van de Republiek onderschrijft, kan het alleen maar betreuren dat de escalatie van de strijd om de kerk na 1910 nadelig is geweest voor de propagering van deze idealen in een groot deel van Portugal.

Kaart 1

Portugal. De ligging
van Alto Douro

0 100 km

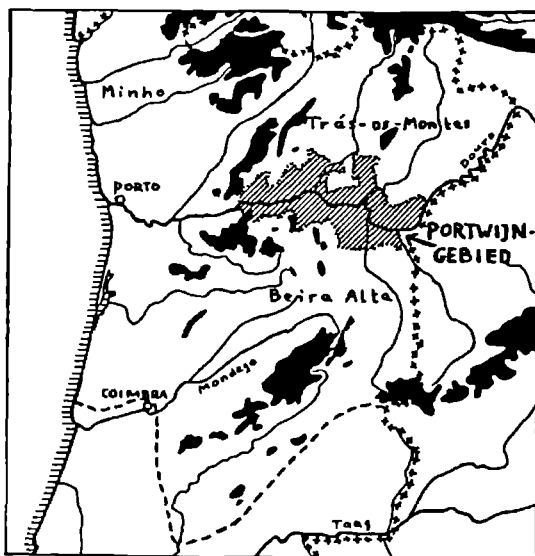
- land boven de 900 m
- P. Porto
- L. Lissabon

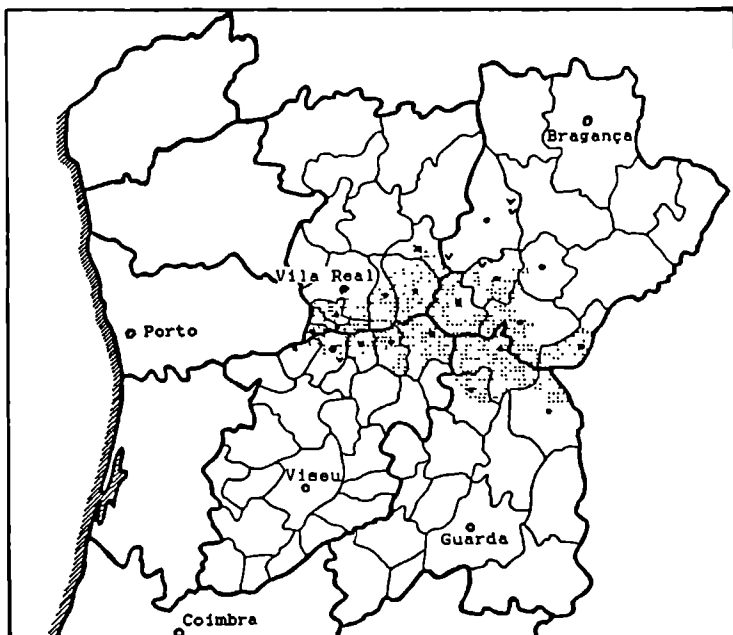
Kaart 2

Het portwijngebied als
deel van het Noorden

0 50 km

- land boven de 900 m
- - - - - grens tussen het
Noorden en het Zuiden
volgens Ribeiro (1989)

Kaart 3

Het portwijngebied als deel van de districten Vila Real, Bragança, Viseu en Guarda

0 50 km

Legenda:

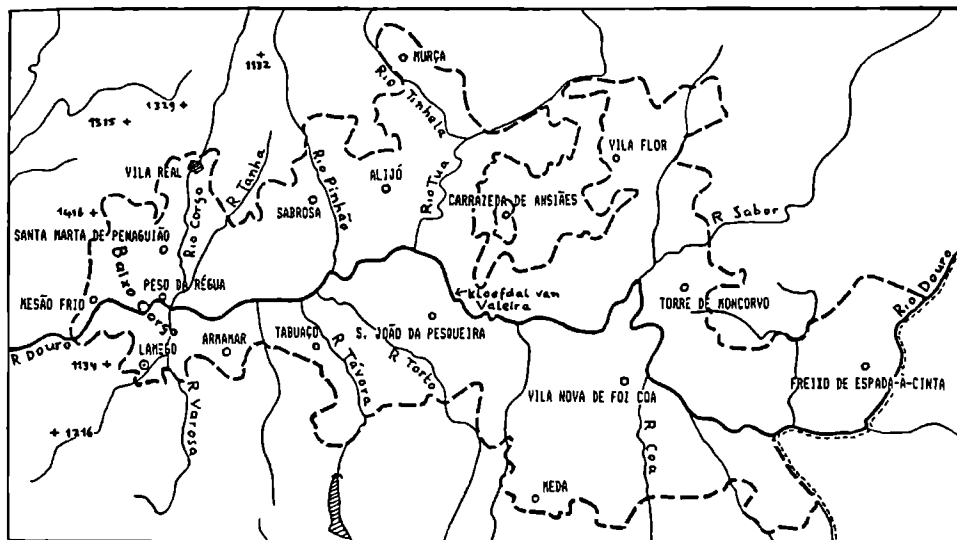
— districtsgrenzen

— gemeentegrenzen

• hoofdplaatsen van de gemeenten waar port geproduceerd wordt

het 'Afgebakende Gebied', bestaande uit port-producerende freguesias (subgemeenten)

▼ plaatsen waar zich één of enkele afzonderlijke port-producerende landeigendommen bevinden

Kaart 4

0 5 10 km

Het 'Afgebakende Gebied' (rivieren, gemeentehoofdplaatsen)

Kaart 5

Hoogtekaart van Alto Douro en aangrenzende gebieden

0 10 20 30 km

Legenda:

45
75
120

hoogte van de rivier boven zeeniveau

land beneden de 400 m (de hoogtelijn van 200 m is ook aangegeven)

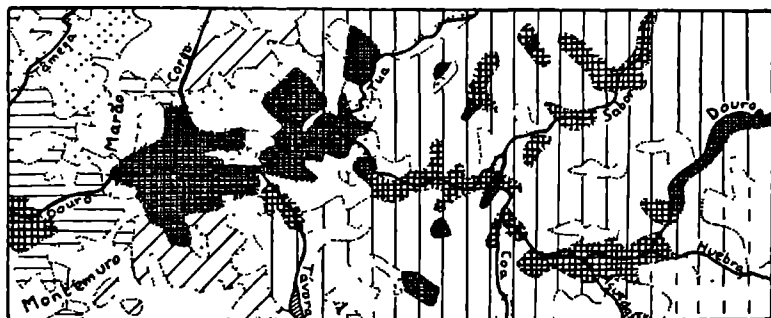
400-600 m

boven de 600 m

x ▲
a b

toppen (a) boven de 850 m, (b) boven de 1000 m

Kaart 6

Landgebruik in Alto Douro en aangrenzende gebieden

0 10 20 30 km

Legenda:

wijngaarden en boomaanplanten

a veel wijngaarden

b veel boomaanplanten

agro-pastoraal landgebruik waarbij de meeste grond eens in de twee jaar braak ligt. Verspreide wijngaarden en boomaanplanten. De bovengrens van de olijfbom ligt op ongeveer 600 m en die van de amandelboom op 500 m (vgl. kaart 5)

(op de hoogvlakte in Spanje) agro-pastoraal landgebruik waarbij de grond gedurende meer jaren braak ligt

maïs en andere gewassen op geïrrigeerd land, rogge op ongeïrrigeerd land

maïs en andere gewassen op geïrrigeerd land. In de meest waterrijke delen dienen de akkers in de regentijd als hooiland

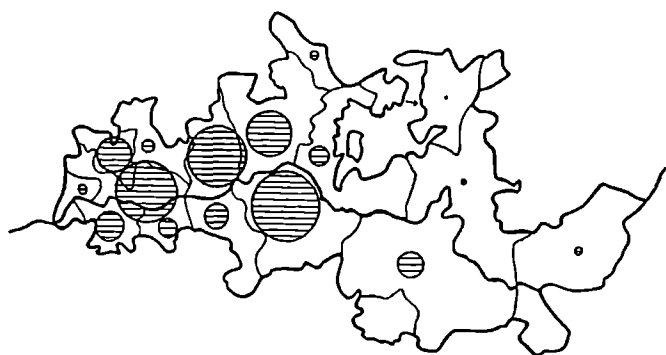

woeste grond

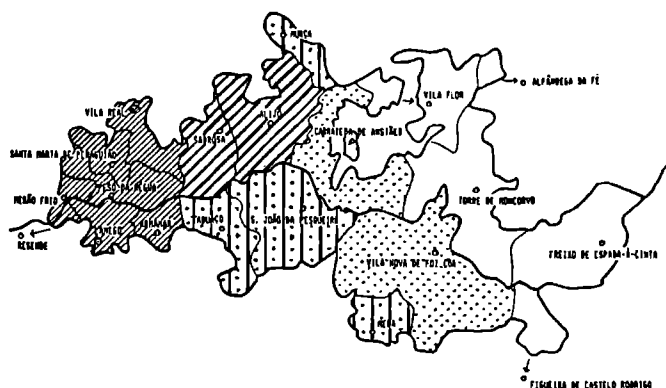
bos

Samengesteld aan de hand van gegevens uit: World Atlas of Agriculture 1969, SROA 1965 a,b, Stanislawski 1970, Ribeiro 1955: fig. 26, 27, 28, Taborda 1932: 115-20, Brito 1960: 36-37, Arija Rívarés 1975 III: 127.

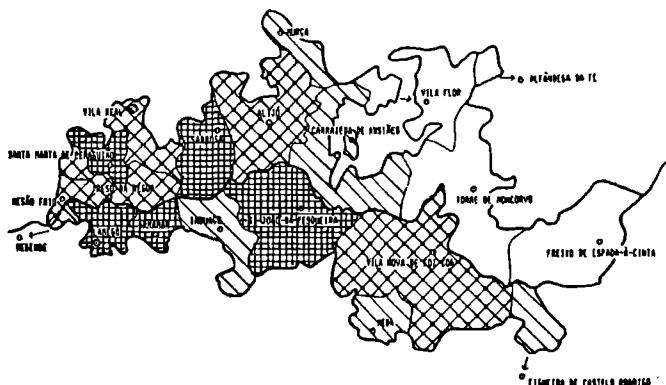
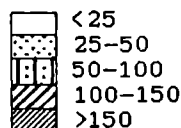

a. Produktie van portwijnmost (1965)

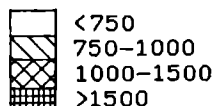
De cirkels zijn proportioneel. Het maximum was 46.107 hl (gemeente S.J. da Pesqueira)

b. Wijnstokken per km² (1979)

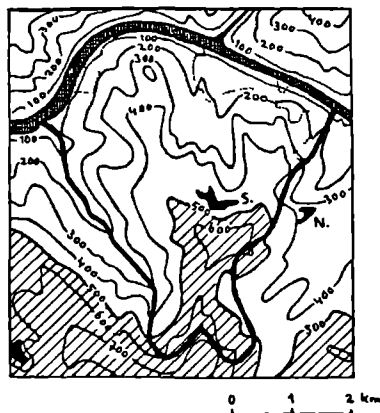
c. Wijnstokken per hoofd van de bevolking (1979-1981)*

Het maximum was 1870 (gemeente S.J. da Pesqueira)

Bronnen: Casa do Douro; Fonseca e.a. 1984:102; INE, volkstelling 1981; eigen berekening van de oppervlakten.

* De bewoners van de stedelijke centra (Vila Real, Lamego en de kleine plaats Peso da Régua) zijn niet meegerekend.

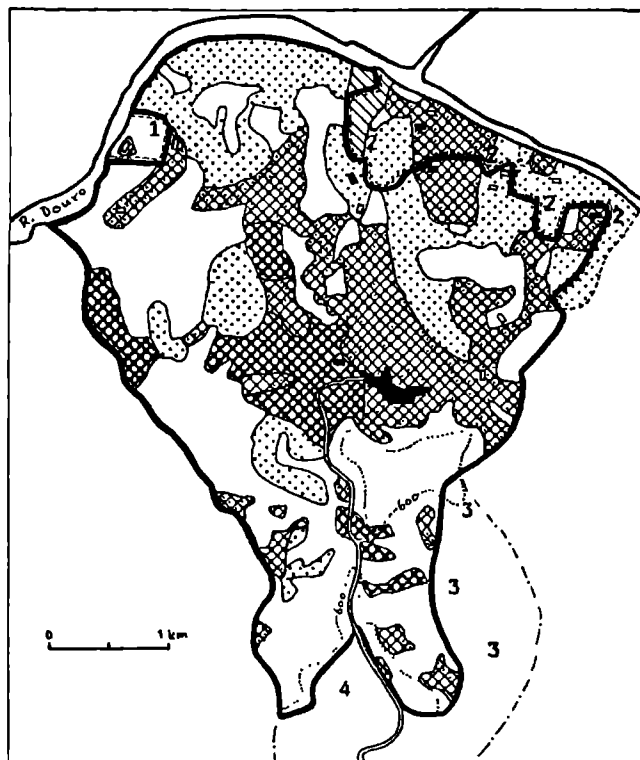

Kaart 8

Soutelo. De hoogteverschillen en de grenzen van het landbouwgebied

Kaart 9

Soutelo. Wijn- en boomgaarden, werkgebied en bewoning tegen 1980

Legenda bij kaart 8:

S. Soutelo N. Nagoselo

hoogtelijnen

 land boven de 500 m

— grens van het landbouwgebied van Soutelo

— grenzen van de landeigendommen die in de tijd tegen 1980 buiten het 'werkgebied' van Soutelo vielen (zie kaart 9)

Legenda bij kaart 9:

 wijngaarden; bijna geen bomen

 wijngaarden waarin bomen verspreid staan, en waartussen zich enkele afzonderlijke aanplanten van olijf- en amandebomen bevinden

 olijf- en amandelaanplanten. Wijngaarden komen slechts op enkele plaatsen voor

 ontgonnen maar nog niet beplante grond, te gebruiken voor de wijnbouw

 woeste gronden en bospercelen

— grens van het land dat door bewoners van Soutelo bewerkt of gebruikt wordt (het werkgebied)

----- grens van het bestuurlijke gebied van Soutelo, voorzover dit niet met het landbouwgebied samenvalt

----- grenzen tussen landeigendommen

• • gebouwen op het land (quintas). a: bewoond, b: onbewoond

 bebouwde kom

- 600 - hoogtelijn van 600 m

==== verbindingsweg

- 1 landgoed waar in de tijd tegen 1980 alleen landarbeiders uit het dorp Castedo (aan de noordoever) werkten

- 2 Quinta dos Aciprestes, bewerkt door seizoenarbeiders van buiten Alto Douro Tot in de jaren zestig werkten hier tevens bewoners van Soutelo

- 3 land dat bewoners van Soutelo in de tijd van ontginnin-
gen na 1965 verkocht hebben aan bewoners van Nagoselo

- 4 schrale weidegrond in gemeentebesit, nauwelijks meer
gebruikt door bewoners van Soutelo

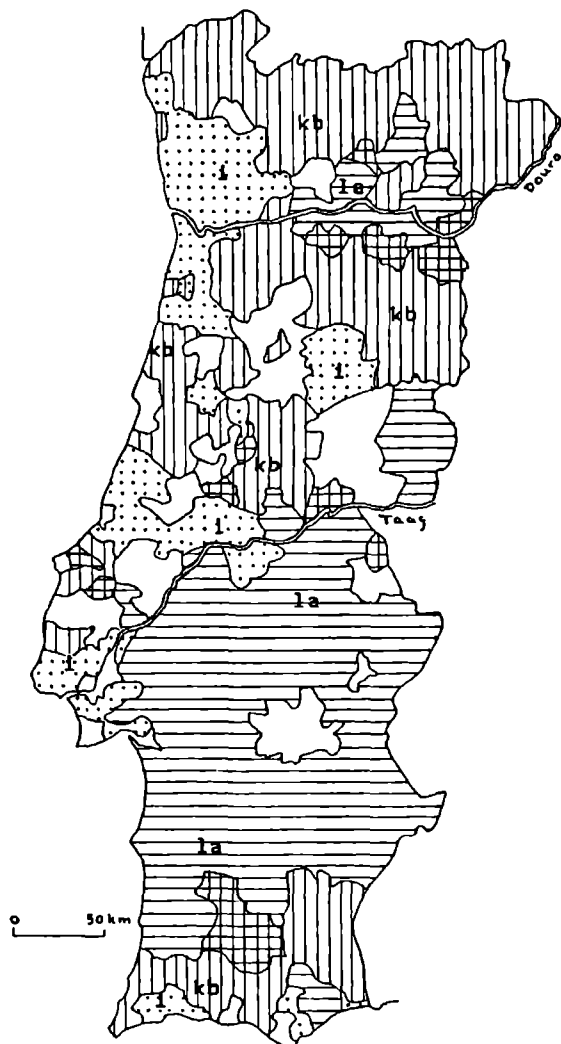
0 50 100 km

Kaart 10

Het gebied van agro-pastoraal landgebruik in Zuid-Portugal

gearceerd: het agro-pastorale Zuiden

-- grens tussen het Zuiden en het Noorden
volgens Ribeiro (1989)

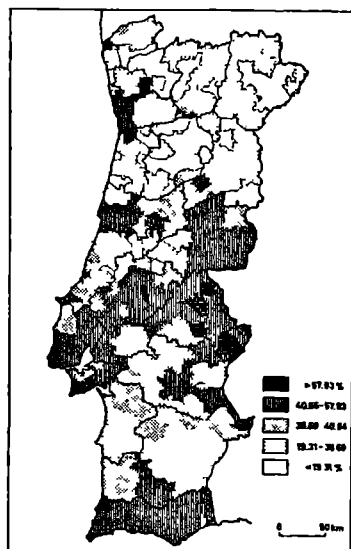
Kaart 11

Portugal. De relatieve omvang van drie beroepsgroepen in 1970
(naar de kaart in Ferrão 1982: 254. vereenvoudigd)

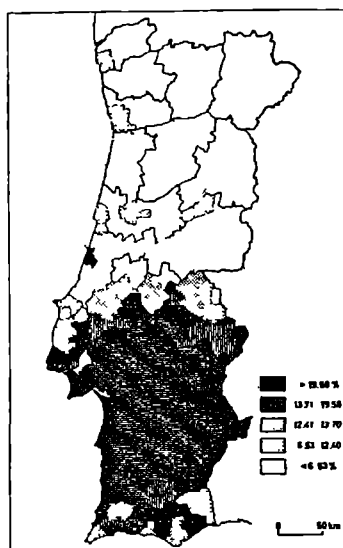
Legenda:

	(groepen van) gemeenten waar het aandeel van de kleine boeren in de beroepsbevolking ruim boven het nationale gemiddelde lag
	aandeel van de landarbeiders en andere agrarische betaalde krachten ruim boven het nationale gemiddelde
	aandeel van de industriearbeiders ruim boven het nationale gemiddelde

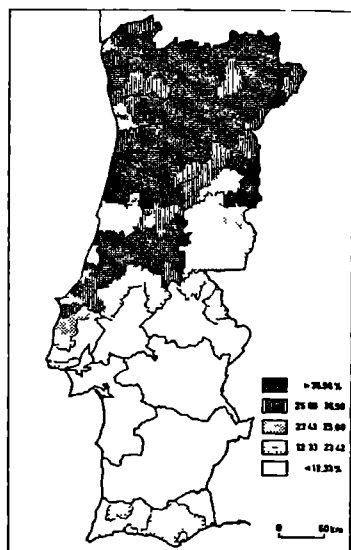
De nationale gemiddelden waren: kleine boeren 16,2%, betaalde krachten in de landbouw 27,8% en industriearbeiders 24,7% (volgens Ferrão 1982).

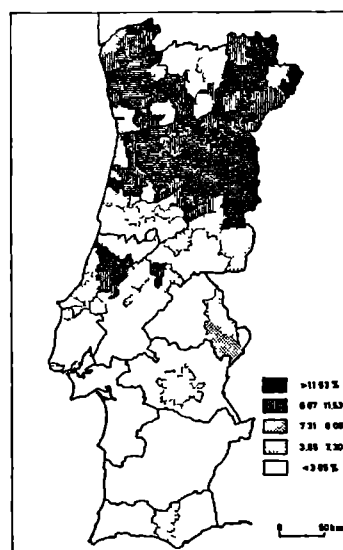
PS Vote

PCP Vote

PPD Vote

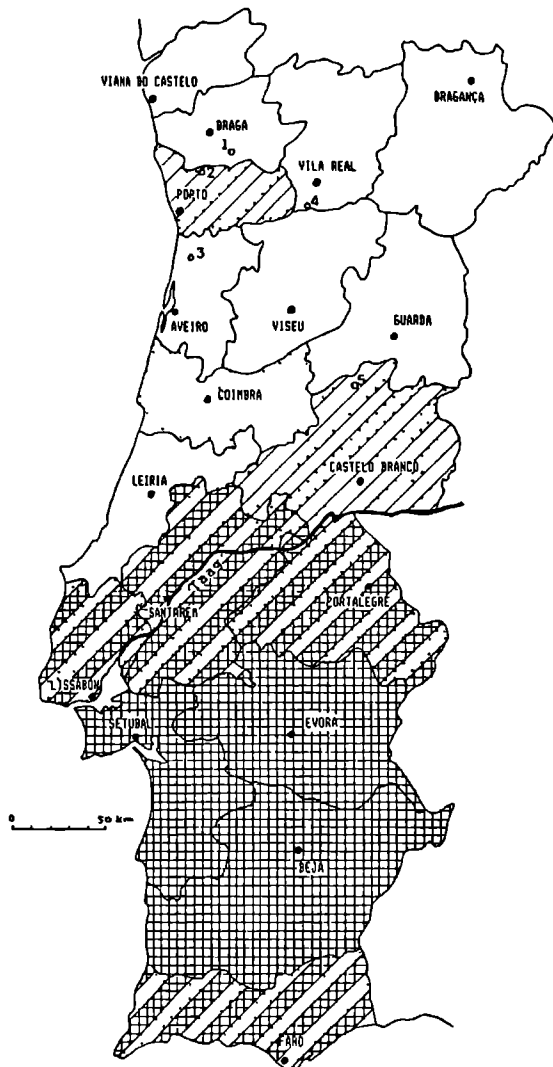
CDS Vote

Kaart 12

Portugal. Resultaten per gemeente van de verkiezingen voor de Constituerende Vergadering op 25 april 1975

De rangschikking van de partijen volgens hun plaats in het links-rechts-spectrum was als volgt: PCP, PS (vgl. de PvdA in Nederland), PPD (vgl. de VVD) en CDS. De afkortingen staan voor Partido Comunista Português, Partido Socialista, Partido Popular Democrático en Centro Democrático e Social. De PPD kreeg later in 1975 de naam PSD (Partido Social Democrata).

Kaarten uit Ministry of Mass Communication 1976.

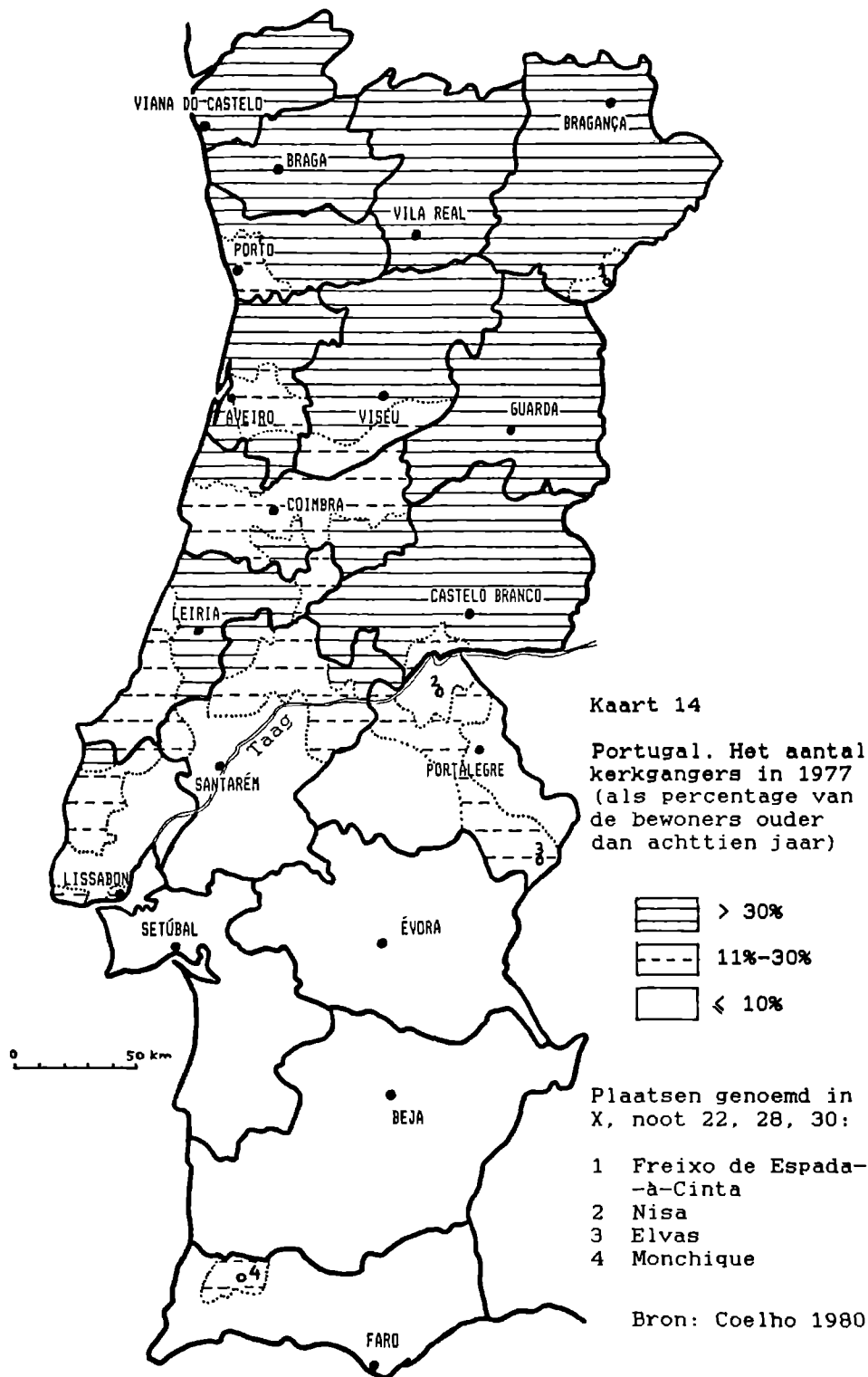
Kaart 13

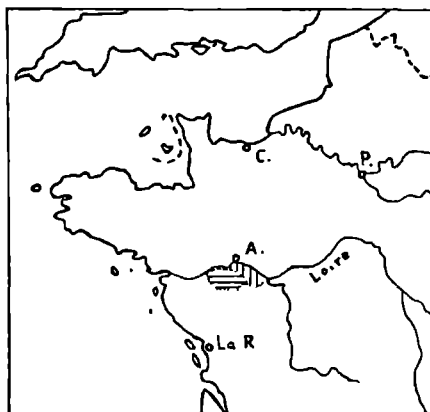
Portugal. Politieke kleur van de districten in 1976
(Verkiezingen voor de Assembleia van de Republiek, april)

- wit:** het aantal stemmen op de partijen rechts van de PS
lag boven het gemiddelde van het vasteland
- gestippeld:** PS boven het gemiddelde
- geruit:** partijen links van de PS boven het gemiddelde

Plaatsen genoemd in hoofdstuk X, § 6.

1 Guimarães, 2 Santo Tirso, 3 Feira, 4 Peso da Régua, 5 Covilhã.

Kaart 15

De ligging van de Mauges en Val-Saumurois in Frankrijk
(zie hoofdstuk X, § 7)

- Mauges
- Val-Saumurois
- C. Caen
- A. Angers
- La R. La Rochelle
- P. Parijs

0 100 200 Km

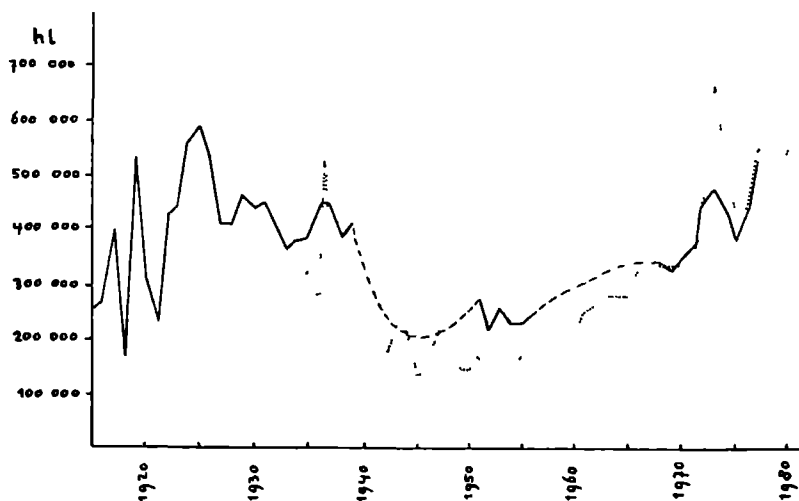
Aanhangsel 1

Uitgevoerde hoeveelheden port (1678-1977)
en produktie van portwijnmost (1934-1980)

— port-uitvoer in hectoliters

produktie van portwijnmost in hectoliters

a) Bevolking (população residente), 1864-1981

1864	1116	1940	998
1878	941	1950	851
1890	1113	1960	1050
1900	893	1970	636
1911	911	1980	594 (eigen telling, sept.)
1920	841	1981	601
1930	858		

b) Geboortenoverschot, 1865-1960

Absolute cijfers:

	Levendgeborenen	Sterfgevallen	Geboortenoverschot
1865-1878	428	367	61
1879-1890	440	324	116
1891-1900	299	324	-25
1901-1911	367	311	56
1912-1920	268	256	12
1921-1930	342	246	96
1931-1940	258	217	41
1941-1950	236	213	23
1951-1960	250	147	103

Gemiddeld per jaar en per duizend inwoners:

	Levendgeborenen (nataliteit)	Sterfgevallen (mortaliteit)	Geboortenoverschot (natuurlijke groei)
1865-1878	29,7	25,5	4,2
1879-1890	35,7	26,3	9,4
1891-1900	29,8	32,3	-2,5
1901-1911	37,0	31,4	5,6
1912-1920	34,0	32,4	1,6
1921-1930	40,2	28,9	11,3
1931-1940	27,8	23,4	4,4
1941-1950	25,5	23,0	2,5
1951-1960	26,3	15,5	10,8

c) De bevolkingsgroei en -vermindering in vergelijking met het geboortenoverschot

Geboortenoverschot	Bevolking:		
	Groei	Vermindering	
1865-1878	61	175	1864-1878
1879-1890	116	172	1878-1890
1891-1900	-25	220	1890-1900
1901-1911	56	18	1900-1911
1912-1920	12	70	1911-1920
1921-1930	96	17	1920-1930
1931-1940	41	140	1930-1940
1941-1950	23	147	1940-1950
1951-1960	103	199	1950-1960
		414	1960-1970
		42	1970-1980

Aanhangsel 3

De lonen in Soutelo in vergelijking met de prijzen van portwijnmost en met de kosten van levensonderhoud (1924-1960)

In de tabel komt het indexcijfer 100 overeen met de gemiddelde cijfers voor het drietal jaren 1924, 1925 en 1926. In de grafiek zijn de gemiddelde cijfers voor de zeven jaren van 1924 tot 1930 op 100 gesteld.

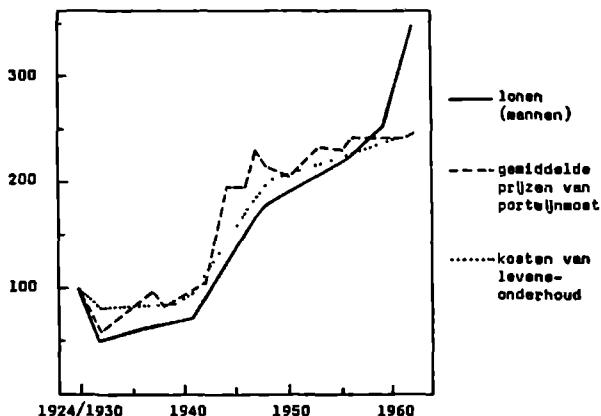
Lonen van volwassen mannelijke landarbeiders in Soutelo, prijzen van portwijnmost en kosten van levensonderhoud

a) tussen 1924/26 en 1941

	geldloon van hen die kost kregen	loon van hen die alleen geld ontvingen	gemiddelde prijs van portwijnmost	kosten levens- onderhoud
1924/26	100	100	100	100
1927	87	89	79	103
1928	83	85	63	
1929/31	78	81	55	91
1932	44	50	47	83
1936	57	61	66	85
1941	64	69	79	96

b) tussen 1924/30 en 1960

index-
cijfers

Bronnen: Over lonen Monteiro 1911: 50, Marques 1978: 319, Casa do Douro 1940: 357-58, Dobby 1936: 317, Caldas 1943: 405, Benkert 1960: 76 en eigen materiaal. Over de kosten van levensonderhoud Marques 1976 II: 313-14, Marques 1978: 320, Figueiredo 1975: 54, Cabral 1979: 276, Cunhal 1976 I: 73, INE 1970: 148. Over de prijzen voor portwijnmost Casa do Douro 1940: 354 e.v. en IVP, Notas 1942-80.

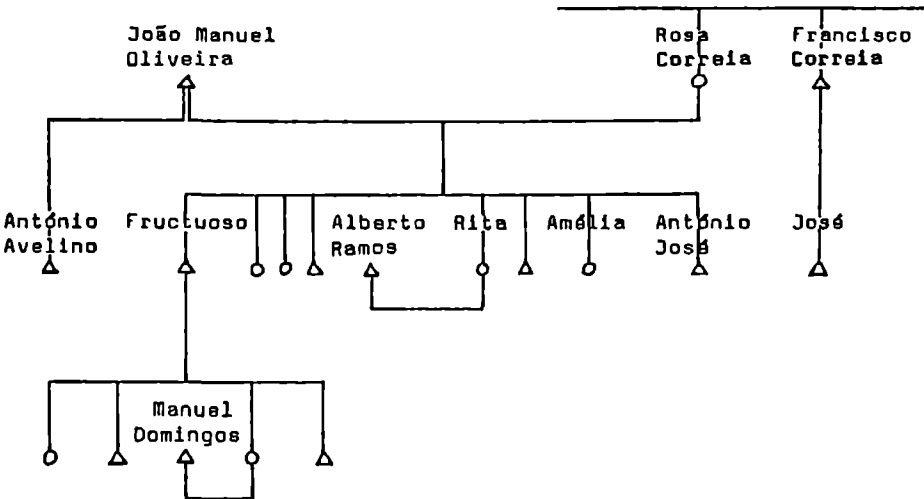
Aanhangsel 4 De lonen in Soutelo in vergelijking met de prijzen van portwijnmost en met de kosten van levensonderhoud (1956-1980)

	loon van hen die alleen geld ont- vingen (Soutelo)	gemiddelde prijs van portwijnmost	kosten van levens- onderhoud
1956-1969 (index 1960=100)			
			(Viseu)
1956	89	94	94
1960	100	100	100
1962	136	102	102
1969	250	105	133
1969-1977 (index 1969=100)			
			(Lissabon)
1969	100	100	100
1977	327	366	327
1977-1980 (index 1977=100)			
			(Portugal)
1977	100	100	100
1980	244	262	178

In de jaren zestig nam het dagloon in Soutelo bijna tweemaal zo snel toe als de index van het levensonderhoud in Viseu. Tussen 1969 en 1977 hield de stijging van de lonen in Soutelo gelijke tred met die van de kosten van levensonderhoud: de lonen bleven hoog in vergelijking met vroeger, zoals ook blijkt uit de volgende cijfers. In 1961 was het dagloon zonder kost in Soutelo evenveel waard als 1,9 liter olijfolie, 3,8 kilo suiker of 4,5 kilo rijst; in 1974 was dit loon gelijk aan de waarde van 2,4 liter olijfolie, 6 kilo suiker of 11,6 kilo rijst. In de tweede helft van de jaren zeventig overtrof de stijging van het loon opnieuw die van de kosten van levensonderhoud. In Soutelo werd het in deze jaren gebruikelijk wijn bij het werk te vragen. De werkgevers profiteerden van de gunstige prijzen voor port. In andere streken ontwikkelde de landbouw zich minder voorspoedig en ging de positie van landarbeiders achteruit: in de jaren 1976-1979 nam het reële loon van landarbeiders in Portugal als geheel af.

Bronnen voor de tabel en de tekst: eigen materiaal; INE 1970: 145, 148 en 1975: 121; IVP, Notas; OECD 1971-1982; Brongersma z.j.: 121; Navarro 1975: 191; Expresso 17/1/76 (over de suikerprijs).

Vereenvoudigde genealogie van de families Oliveira en Correia

Verklarende woordenlijst

Área arvense	de oppervlakte van de grond gebruikt voor eenjarige gewassen als tarwe, met inbegrip van de akkers die braak liggen (naar het Latijnse woord <i>arvum</i> , ploegland).
Beatas	de 'vrome vrouwen' in Soutelo (door de overige dorpelingen zo genoemd).
Campo	veld, vlakke; de <i>Campo</i> van Beira Baixa is het vlakke, voor de landbouw geschikte deel van deze streek (vgl. <i>Charneca</i>).
Casa do Douro	(Huis van de Douro, voluit <i>Federação dos Viticultores da Região do Douro</i> of 'Bond van de Wijnbouwers van het Douro-gebied'): het in Régua zetelende 'wijnbouwschap' van de <i>Região Demarcada</i> . De Casa do Douro is in 1932 opgericht als deel van de corporatieve overheidsorganisatie en bestaat ook thans nog.
Casal	(meervoud <i>casais</i>): in Alto Douro een 'groot' werkgeversbedrijf dat uit een aantal percelen bestaat (vgl. <i>quinta</i>).
Caseiro	in het portwijngebied beheerder van een werkgeversbedrijf. De oorspronkelijke betekenis was 'kleine pachtboer'. Deze betekenis is in andere delen van het land nog gebruikelijk.

Charneca	(Zuid-Portugal): land met lage begroeiing dat geheel of grotendeels ongeschikt is voor de landbouw; het ruige gebied in het westen van Beira Baixa, waar in deze eeuw veel bos is geplant (vgl. <i>campo</i>).
Compadrio	de denkbeeldige verwantschap tussen de peetoom of peettante en de ouders van het petekind.
Companhia	(voluit <i>Companhia Geral da Agricultura das Vinhas do Alto Douro</i> , Algemene Compagnie van de Verbouw der Wijngaarden van Alto Douro): overheidsorganisatie opgericht in 1756 met het doel de kwaliteit van de portwijnen te beschermen.
Concelho	gemeente.
Conto	duizend escudos, vroeger een miljoen <i>réis</i> .
Cruzado	vroegere munt van 400 <i>réis</i> .
Diário	of <i>trabalhador diário</i> (Soutelo): een niet-gespecialiseerde landarbeider die zes maanden of langer dagelijks (<i>diariamente</i>) bij dezelfde werkgever in dienst is, maar die geen 'vaste' kracht hoeft te zijn. Lang niet alle diários werken vele jaren op hetzelfde bedrijf.
Doutor (Dr.)	afgestudeerde aan de universiteit.
Feitor	in het portwijngebied gebruikt als aanduiding van de voorman van landarbeiders.
Freguesia	(letterlijk 'parochie'): 'subgemeente', de kleinste bestuurlijke eenheid.
Herdade	(Zuid-Portugal): agro-pastoraal gebruikt landgoed.
Oposição	of <i>oposicionistas</i> : de tegenstanders van het regime van Salazar en Caetano (vgl. <i>situação</i>).
Passal	stuk landbouwgrond grenzend aan en behorend tot een pastorie.

Pipa	(Engels pipe, Nederlands pijp): fust voor portwijn, met een inhoud van ongeveer 500 l. Inhoudsmaat voor port en andere wijnen in Alto Douro, in deze eeuw equivalent aan 550 l. Een pipa olijfolie is echter 500 l.
Pobres	'armen', een relatief begrip dat men in Soutelo meestal gebruikt voor de landarbeiders, kleine boeren, ambachtslieden en anderen met een soortgelijke status.
Poderosos	'machtigen': oude term voor de grootgrondbezitters, financiers en handelaars die de gemeentebesturen in de zuidelijke provincie Alentejo domineerden.
Proprietários	'eigenaars': in Vila Velha in Alentejo de kleine werkgevers, van wie de meesten één of twee landarbeiders het hele jaar door in dienst hadden (Cutileiro 1971: 50-54).
Quinta	verhoudingsgewijs groot perceel dat op ten minste enige afstand van de bebouwde kom ligt en waarop een landhuis staat. Ook het landhuis wordt quinta genoemd. In Soutelo gebruikt men de term soms ook voor een wijnschuur. (Zie ook <i>casal</i> .)
Região Demarcada	(voluit <i>Região Demarcada do Douro</i>): Het 'Afgebakende Gebied' waarbuiten geen druiven voor de bereiding van port mogen worden geteeld.
Réis	meervoud van <i>real</i> (Nederlands: reaal), tot 1911 de kleinste munteenheid. Eén real was een duizendste escudo.
Serra	gebergte; ook meer in het algemeen 'geaccidenteerd gebied'. De bewoners van Soutelo gebruiken het woord tevens voor het hooggelegen deel van het dorpsgebied.

Tonel	(meervoud <i>tonéis</i>): liggend houten wijnvat dat gewoonlijk een inhoud van 10 à 25 <i>pipas</i> heeft.
Vila	gemeentehoofdplaats, voorzover de plaats niet, wegens haar omvang of op grond van een vroegere bestuurlijke, rechterlijke, militaire of kerkelijke functie, de status van <i>cidade</i> (stad) heeft.
Visconde	burggraaf (titel een graad lager dan graaf, <i>conde</i>). Liberale regeringen in de vorige eeuw hebben de titel van visconde met kwistige hand uitgedeeld.

- Almeida, Carlos & António Barreto
1976 *Capitalismo e emigração em Portugal*. Lisboa: Prelo. 3.ª ed.
- André, Isabel M. & Fernando Honório
1981 Elementos estatísticos. Os resultados eleitorais de 1980. Legislativas e presidenciais. *Finisterra* 16:199-211.
- André, Isabel M. & Carlos Patrício
1988 O catolicismo em Portugal: Organização eclesiástica e práticas religiosas. Análise regional. *Finisterra* 23:225-49.
- Arija Rivarés, Emilio
1972-75 *Geografía de España*. Madrid: Espasa-Calpe. 3 vols.
- Azevedo, Correia de
z.j. *O Douro Maravilhoso*.
- Azevedo, Joaquim de
1877 *Historia ecclesiastica da cidade e bispado de Lamego*. Porto: Typographia do Jornal do Porto. 2.ª ed.
- Azevedo, Julião Soares de
1976 *Condições económicas da Revolução Portuguesa de 1820*. Lisboa: Básica. 2.ª ed.
- Balbi, Adrien
1822 *Essai statistique sur le royaume de Portugal et d'Algarve comparé aux autres états de l'Europe*. Paris:Rey et Gravier. 2 vols.
- Baptista, Fernando Oliveira
1980 Economia do latifúndio. O caso português. In: Afonso de Barros (ed.) *A agricultura latifundiária na Península Ibérica. Seminário*. Oeiras: Instituto Gulbenkian de Ciência, Centro de Estudos de Economia Agrária.
- Barret, David B. (ed.)
1982 *World Christian Encyclopedia. A Comparative Study of Churches and Religions in the Modern World A.D. 1900-2000*. Oxford: Oxford University Press.

- Barros, Afonso de
1979 *A reforma agrária em Portugal. Das ocupações de terras à formação das novas unidades de produção.* Oeiras: Instituto Gulbenkian de Ciência, Centro de Estudos de Economia Agrária.
- Benkert, Rolf
1960 *Parada do Bispo. Soziologische Gemeindestudie eines portugiesischen Weinbaudorfes.* Köln: Universität.
- Bennema, Jan Willem
1978 *Traditions of Communal Co-operation among Portuguese Peasants. Papers on European and Mediterranean Societies 11.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Antropologisch-Sociologisch Centrum.
- Biro, Pierre
1950 *Le Portugal. Étude de géographie régionale.* Paris: Armand Colin.
- Bloch, Marc
1976 *Les caractères originaux de l'histoire rurale française, Tome I [1931].* Paris: Armand Colin.
- Blok, Anton & Henk Driessen
1984 *Mediterranean Agro-Towns as a Form of Cultural Dominance. With Special Reference to Sicily and Andalusia. Ethnologia Europaea 14:11-24.*
- Bosque Maurel, Joaquín
1960 *Geografía económica de España.* Barcelona: Teide.
- Brenan, Gerald
1971 *The Spanish Labyrinth. An Account of the Social and Political Background of the Spanish Civil War [1943].* London, New York: Cambridge University Press.
- Brettell, Caroline B.
1986 *Men who Migrate, Women who Wait. Population and History in a Portuguese Parish.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Brito, Joaquim Pais de
1987 *Les maisons, le village. Organisation communautaire et reproduction sociale d'un village de montagne - Rio de Onor.* Aix-en-Provence: Université d'Aix-en-Provence.
- Brito, Raquel Soeiro de
1960 *Agricultores e pescadores portugueses na cidade do Rio de Janeiro. Estudo comparativo.* Lisboa: Bertrand.

- Brongersma, E.
 z.j. *Portret van Portugal*. Haarlem: De Spaarnestad. 2° druk.
 Bundesanstalt für Bodenforschung & UNESCO
 1974 *International Geological Map of Europe*, 1: 1 500 000, sheet La Coruña. Hannover: Bundesanstalt für Bodenforschung. Paris: UNESCO.
- Cabral, João de Pina
 1981 O pároco rural e o conflito entre visões do mundo no Minho *Estudos Contemporâneos* 3 (2/3):75-110.
- Cabral, Manuel Villaverde
 1974 *Materiais para a história da questão agrária em Portugal, séc. XIX e XX*. Porto: Inova.
 1977 *O desenvolvimento do capitalismo em Portugal no século XIX*. Lisboa: A Regra do Jogo. 2.ª ed.
 1978 Agrarian Structures and Recent Rural Movements in Portugal. *Journal of Peasant Studies* 5:411-45.
 1979 *Portugal na alvorada do século XX. Forças sociais, poder político e crescimento económico de 1890 a 1914*. Lisboa: A Regra do Jogo.
 1986 État et paysannerie. Politiques agricoles et stratégies paysannes au Portugal depuis la seconde Guerre Mondiale. *Sociologia Ruralis* 26 (1):6-19.
- Caldas, Eugénio de Castro
 1943 A habitação rural na Região Demarcada do Douro. In: E.A. Lima Basto & Henrique de Barros, *Inquérito à habitação rural*, Vol. I. Lisboa.
- Callier-Boisvert, Colette
 1968 Remarques sur le système de parenté et sur la famille au Portugal. *l'Homme* 8 (2):87-103.
- Capela, José
 1975 *A burguesia mercantil do Porto e as colónias (1834-1900)*. Porto: Afrontamento.
- Caro Baroja, J.
 1946 *Los pueblos de España*. Ensayo de etnología. Barcelona: Barna.
- Carqueja, Bento
 1976 Consequências da emigração. In: Joel Serrão (ed.), *Testemunhos sobre a emigração portuguesa*. Lisboa: Livros Horizonte.

- Casa do Douro
1940 Casa do Douro. In: J. Alcino Cordeiro, *Anuário da Região Duriense* 1:345-64. Régua: Imprensa do Douro.
- Castro, Armando de
1968 Vinho. In: Joel Serrão (ed.), *Dicionário de história de Portugal*, Vol. IV. Lisboa: Iniciativas Editoriais.
- Cavaco, Carminda
1985a A agricultura a tempo parcial como 'factor de estabilidade e de paz social' em Portugal. *Finisterra* 20: 47-107
1985b A população agrícola em Portugal. Contribuição para o seu estudo. *Finisterra* 20:314-62.
- Coelho, José Nunes
1980 *Factores explicativos do comportamento político da população portuguesa. Análise regional*. Lisboa: Instituto de Estudos para o Desenvolvimento.
- Como se celebrizou
z.j. *Como se celebrizou a Região do Douro*. Ongepubliceerd geschrift van de Casa do Douro.
- Corbin, John
1979 Social Class and Patron-Clientage in Andalusia: Comparing Ethnographies. *Anthropological Quarterly* 52:99-114.
- Cordeiro, J. Alcino
1940 *Anuário da Região Duriense* 1. Régua: Imprensa do Douro.
- Correia, João de Araújo
1968 *Contos bárbaros*. Régua: Imprensa do Douro.
1973 *Rio morto*. Régua: Imprensa do Douro.
1977 *Pátria pequena*. Régua: Imprensa do Douro.
- Corvo, João de Andrade
1974 Instrumentos e máquinas para a colheita [1857]. In: Manuel Villaverde Cabral, *Materiais para a história da questão agrária em Portugal, séc. XIX e XX*. Porto: Inova.
- Costa, Antonio Carvalho da
1868 *Corografia portuguesa* [1706-12]. Braga: Typ. de Domingos Gonçalves Gouvea. 3 vols.
- Costa, M. Gonçalves da
1975 *Lutas liberais e miguelistas em Lamego. Documentos inéditos*. Lamego.
1979 *História do bispado e cidade de Lamego*, Vol. II, Idade Média: Paróquias e conventos. Lamego.

- Cunhal, Álvaro
1976 *Contribuição para o estudo da questão agrária*. Lisboa: Avante. 2 vols.
- Cutileiro, José
1971 *A Portuguese Rural Society*. Oxford: Clarendon Press.
1977 *Ricos e pobres no Alentejo*. Lisboa: Sá da Costa.
- Descamps, Paul
1935 *Le Portugal. La vie sociale actuelle*. Paris: Firmin-Didot.
- Dias, Jorge
1953 *Rio de Onor*. Porto: Instituto de Alta Cultura.
1961 Algumas considerações acerca da estrutura social do povo português [1955]. In: Jorge Dias, *Ensaio Etnológicos. Estudos de Ciências Políticas e Sociais*, n.º 52:121-43.
1981 *Vilarinho da Furna. Uma aldeia comunitária* [1948]. Lisboa: Imprensa Nacional - Casa da Moeda.
- Dias, Jorge, Orlando Ribeiro & Carlos Teixeira
1949 *Minho, Trás-os-Montes, Haut Douro*. Livret guide du Congrès de géographie. Lisbonne.
- Dickinson, Robert E.
1955 *The Population Problem of Southern Italy. An Essay in Social Geography*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Dionísio, José Sant'Anna (ed.)
1970 *Guia de Portugal*, Vol. V, Trás-os-Montes e Alto Douro, parte II, Lamego, Bragança e Miranda. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.
- Dobby, E.H.G.
1936 *Economic Geography of the Port Wine Region*. *Economic Geography* 12:311-23.
- Dória, António Álvaro
1968 Remexido. In: Joel Serrão (ed.), *Dicionário de história de Portugal*, Vol. III. Lisboa: Iniciativas Editoriais.
- Douro
1938 *O Douro nos séculos XVII e XVIII. Reedição duma memória anónima apresentada à Academia Real das Sciencias em 1782*. Régua: Imprensa do Douro. Estudos Durienses n.º 1, série A.
- Dracklé, Dorle
1989 *Macht und Ohnmacht: Der Kampf um die Agrarreform im Alentejo. Eine diskursanalytische Untersuchung zur Strukturierung von Machtbeziehungen am Beispiel einer südpportugiesischen Kooperative*. Dissertation, Hamburg.

- Drain, Michel
- 1961 Situation actuelle du vignoble de Xérès. *Annales de géographie* 70:378-97.
 - 1975 *Geografia da Península Ibérica*. Lisboa: Livros Horizonte. 2.ª ed. portuguesa.
 - 1980 Le latifundium en Espagne et en Portugal. Réflexions en vue d'une étude comparée. In: Afonso de Barros (ed.) *A agricultura latifundiária na Península Ibérica. Seminário*. Oeiras: Instituto Gulbenkian de Ciência, Centro de Estudos de Economia Agrária.
- Driessen, Henk
- 1981 Anthropologists in Andalusia: The Use of Comparison and History. Review Article. *Man*, N.S. 16:451-62.
- Duby, Georges
- 1968 *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Eigendom
- 1934 Eigendom. In: H.F. Nierstrasz & E.C.G. Brünner (eds.) *Oosthoek's geïllustreerde encyclopædie*, Vol. V. Utrecht: Oosthoek. 3e druk.
- Enjalbert, Henri
- 1949 Un vignoble de renommée mondiale: l'Alto Douro. Les vins de Porto. *Les cahiers d'Outre-Mer* 2 (8):289-312.
 - 1953 Comment naissent les grands crus. Bordeaux, Porto, Cognac. *Annales ESC* 8 (3,4).
- Evangelista, João
- 1971 *Um século de população portuguesa (1864-1960)*. Lisboa: Instituto Nacional de Estatística.
- FAO & UNESCO
- 1981 *FAO-Unesco Soil Map of the World*, 1: 5 000 000, Map V, Europe, sheet 1; explanatory text, Vol. V. Paris: UNESCO.
- Feio, Mariano
- 1949 *Le Bas Alentejo et l'Algarve*. Livret guide du Congrès de géographie. Lisbonne.
- Ferrão, João
- 1982 Evolução e estrutura regional das classes sociais em Portugal (1960-70). *Finisterra* 17:223-65.
- Figueiredo, António de
- 1975 *Portugal. Fifty Years of Dictatorship*. Harmondsworth: Penguin Books.

- Fisher, H.E.S.
1971 *The Portugal Trade. A Study of Anglo-Portuguese Commerce 1700-1770*. London: Methuen.
- Fonseca, Álvaro Baltazar Moreira da
1949-51 *As demarcações pombalinas no Douro vinhateiro*. Porto: Instituto do Vinho do Porto. 3 vols.
- Fonseca, Álvaro Baltazar Moreira da, e.a.
1984 *Port Wine. Notes on its History, Production & Technology*. Porto: Instituto do Vinho do Porto. Second ed.
- Freitas, Eduardo, J. Ferreira de Almeida & M. Villaverde Cabral
1976 *Modalidades de penetração do capitalismo na agricultura*. Lisboa: Presença.
- Freund, Bodo
1970 La genèse des formes de l'habitat dans la Terra de Barroso. *Finisterra* 5:84-102.
1979 *Portugal*. Stuttgart.
- Gabinete de Planeamento
z.j. *Atlas sócio-económico*. Gabinete de Planeamento, Ministério das Corporações e Segurança Social. Lisboa: Centro de informação e documentação Edições.
- Gaspar, Jorge
1979a *Les élections Portugaises 1975/1976*. Lisboa: Universidade de Lisboa, Centro de Estudos Geográficos.
1979b *Portugal em mapas e números*. Lisboa: Livros Horizonte.
- Gil, Maria Olímpia da Rocha
1965 *Arroteias no vale do Mondego durante o século XVI. Ensaio de história agrária*. Lisboa: Instituto de Alta Cultura.
- Girão, Aristides de Amorim
1958 *Atlas de Portugal*. Coimbra: Instituto de Estudos Geográficos, Faculdade de Letras. 2.ª ed.
1960 *Geografia de Portugal*. Porto: Portucalense Editora. 3.ª ed.
1970 A região dos vinhos finos. In: José Sant'Anna Dionísio (ed.) *Guia de Portugal*, Vol. V, Trás-os-Montes e Alto Douro, parte II, Lamego, Bragança e Miranda. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.
- Godinho, Vitorino Magalhães
1955 *Prix et monnaies au Portugal, 1750-1850*. Paris: SEVPEN.
1977 *Estrutura da antiga sociedade portuguesa*. Lisboa: Arcádia. 3.ª ed.

Grande Enciclopédia

1936-60 *Grande Enciclopédia portuguesa e brasileira*. Lisboa: Editorial Enciclopédia. 40 vols.

Guerra Delgado, Antonio

1968 *Mapa de Suelos de España, 1: 1.000.000, Península y Baleares*. Madrid: Instituto Nacional de Edafología y Agrobiología.

Herculano, Alexandre

z.j. *História de Portugal desde o começo da monarquia até o fim do reinado de D. Afonso III*, Vol. VI. Lisboa: Bertrand. 9.ª ed.

Hinderink, J.

1963 *The Sierra de Gata. A Geographical Study of a Rural Mountain Area in Spain*. Groningen: Wolters.

Hobsbawm, Eric J.

1971 *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th centuries*. Manchester: Manchester University Press. Third ed.

Houston, J. M.

1964 *The Western Mediterranean World. An Introduction to its Regional Landscapes*. London: Longmans, Green & Co.

Huetz de Lemp, Alain

1976 *L'Espagne*. Paris: Masson.

INE, landbouwenquête per decennium

Inquérito às explorações agrícolas do Continente, 1952-54 (3 vols.), 1968, 1979. Lisboa: Instituto Nacional de Estatística.

INE, volkstelling per decennium

Censo, 1864, 1878

Censo da população do Reino de Portugal, 1890, 1900

Censo da população de Portugal, 1911, 1920, 1930

VIII-XII Recenseamento geral da população, 1940, 1950, 1960, 1981. Lisboa: Instituto Nacional de Estatística.

INE

1970 *Portugal. Estatísticas e indicadores regionais, 1970*. Lisboa: Instituto Nacional de Estatística.

1976 *Estatísticas agrícolas, 1975*. Lisboa: Instituto Nacional de Estatística.

Isambert, François A.

1972 *France*. In: Hans Mol (ed.) *Western Religion. A Country by Country Sociological Inquiry*. The Hague: Mouton.

IVP, Cadernos

1967-77 *Cadernos mensais de estatística e informação do Instituto do Vinho do Porto*. Porto.

- IVP, *Notas*
1942-80 *Notas oficiosas do Instituto do Vinho do Porto*. Porto.
- IVP & Casa do Douro
1976 *Vindima de 1976. Comunicados do Instituto do Vinho do Porto e da Casa do Douro*. Régua: Imprensa do Douro.
- Jones, Philip
1966 Italy. In: M.M. Postan & H.J. Habakkuk, *The Cambridge Economic History of Europe*, Vol. I, The Agrarian Life of the Middle Ages. Cambridge: Cambridge University Press. Second ed.
- Julia, Dominique
1988 La Révolution, l'église et la France. Note critique. *Annales ESC* 43 (3):761-70.
- Kaplan, Temma
1977 *Anarchists of Andalusia, 1868-1903*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Kiss, Gabor
1971 *Marxismus als Soziologie*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Kleinpenning, J. M. G.
1975 *Spanje en Portugal*. Bussum: Romen.
- Lautensach, Hermann
1932 Portugal auf Grund eigener Reisen und der Literatur, Vol. I, Das Land als Ganzes. *Petermann's Mitteilungen*, Ergänzungsband 46.
1964 *Die Iberische Halbinsel*. München: Keyser'sche Verlagsbuchhandlung.
- Leal, Augusto Soares de Azevedo Barbosa Pinho
1873-90 *Portugal antigo e moderno*. Lisboa: Mattos Moreira.
- Lima, José J. da Costa
1940 *O vinho do Pôrto no passado e no presente*. Porto: Instituto do Vinho do Porto.
- Link, Heinrich Friedrich
1801 *Bemerkungen auf einer Reise durch Frankreich, Spanien und vorzüglich Portugal*. Kiel: Neue Academische Buchhandlung. 2 vols.
- Loureiro, José Pinto
1957 *Concelho de Nelas. Subsídios para a história da Beira* [1940]. Nelas: Câmara Municipal. 2.ª ed. revista e ampliada.

- López-Casero Olmedo, Francisco (ed.)
 1989 *La agrociudad mediterránea. Estructuras sociales y procesos de desarrollo*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- MacDonald, J.S.
 1963 Agricultural Organization, Migration and Labour Militancy in Rural Italy. *The Economic History Review* 16 (1):61-75.
- Malefakis, Edward
 1970 *Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain. Origins of the Civil War*. New Haven: Yale University Press.
 1972 Peasants, Politics and Civil War in Spain, 1931-1939. In: Robert Bezucha (ed.) *Modern European Social History*. Lexington, Massachusetts: B. C. Heath.
 1980 Two Iberian Land Reforms Compared: Spain, 1931-36 and Portugal, 1974-78. In: Afonso de Barros (ed.) *A agricultura latifundiária na Península Ibérica. Seminário*. Oeiras: Instituto Gulbenkian de Ciência, Centro de Estudos de Economia Agrária.
- Marques, A.H. de Oliveira
 1963 Domínia, Sistema de economia. In: Joel Serrão (ed.), *Dicionário de história de Portugal*, Vol. I. Lisboa: Iniciativas Editoriais.
 1974 *A sociedade medieval portuguesa*. Lisboa: Sá da Costa.
 1976 *História de Portugal* [1972-74], Vol. I, II. Lisboa: Palas Editores.
- Marques, A.H. de Oliveira (ed.)
 1978 *História da 1.ª República portuguesa*. Lisboa: Iniciativas Editoriais.
- Martínez-Alier, Juan
 1971 *Labourers and Landowners in Southern Spain*. London: Allen & Unwin.
- Martins, J. Silva
 1973-75 *Estruturas agrárias em Portugal Continental*. Lisboa: Prelo. 2 vols.
- Medeiros, Carlos Alberto
 1978 *Portugal. Esboço breve de geografia humana*. Lisboa: Prelo.
 1987 *Introdução à geografia de Portugal*. Lisboa: Estampa.
- Medeiros, Fernando da C.
 1976 Capitalismo e pré-capitalismo nos campos em Portugal, no período entre as duas guerras. *Análise Social*, 2.ª série, 12 (46):288-314.

- Ministry of Mass Communication
1976 *Portugal Free: Year III*. Lisbon: Ministry of Mass Communication.
- Mol, Hans (ed.)
1972 *Western Religion. A Country by Country Sociological Inquiry*. The Hague: Mouton.
- Monteiro, Manuel
1911 *O Douro. Principaes quintas, navegação, culturas, paisagens e costumes*. Porto: Emílio Biel.
- Moore, Barrington
1966 *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Morais, Paulo de
1974 *Classes sociais na Estremadura e Ribatejo [1887]*. In: Manuel Villaverde Cabral, *Materiais para a história da questão agrária em Portugal, séc. XIX e XX*. Porto: Inova.
- Moura, José Diniz da Graça Motta e
1982 *Memória histórica da notável vila de Niza [1855]*. Lisboa: Imprensa Nacional - Casa da Moeda.
- Navarro, Modesto
1975 *Perspectivas de Libertação no Nordeste Transmontano*. Lisboa: Prelo.
- Neto, M. Lourdes Akola Meira do Carmo
1963 *Demografia nas épocas moderna e contemporânea*. In: Joel Serrão (ed.), *Dicionário de história de Portugal*, Vol.I. Lisboa: Iniciativas Editoriais.
- New Catholic Encyclopedia* —
1967 *New Catholic Encyclopedia*. New York & London: McGraw-Hill Book Company.
- OECD
1971-82 *OECD Economic Surveys*. Paris.
- O'Neill, Brian Juan
1987 *Social Inequality in a Portuguese Hamlet: Land, Late Marriage, and Bastardy, 1870-1978*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oliveira, Luís de Carvalho e
1975 *Alto Douro. Seara Nova* n.º 1556 (Junho).
- Ormières, Jean-Louis
1985 *Politique et religion dans l'Ouest. Annales ESC* 40 (5):1041-66.

- Pereira, Benjamim Enes
 1965 *Bibliografia analítica de etnografia portuguesa*. Lisboa: Instituto de Alta Cultura, Centro de Estudos de Etnologia Peninsular.
- Pereira, José Pacheco
 1980 Atitudes do trabalhador rural alentejano face à posse da terra e ao latifúndio. In: Afonso de Barros (ed.) *A agricultura latifundiária na Península Ibérica. Seminário*. Oeiras: Instituto Gulbenkian de Ciência, Centro de Estudos de Economia Agrária.
- Pereira, Mário
 1979 *A estrutura agrária portuguesa (1968-1970). Suas relações com a população e a produção agrícolas*. Oeiras: Instituto Gulbenkian de Ciência, Centro de Estudos de Economia Agrária.
- Pereira, Mário Bernardes
 1954 *O cativo de algemas invisíveis*. Suplemento ao caderno n.º 178. Porto: Instituto do Vinho do Porto.
- Pereira, Miriam Halpern
 1971 O vinho do Porto na economia portuguesa da segunda metade do século XIX. *Bulletin des études portugaises*, Nouvelle Série, 32:111-39.
 1979 *Portugal no século XIX*, Vol. I, Revolução, finanças, dependência externa. Lisboa: Sá da Costa.
- Picão, José da Silva
 1983 *Através dos campos. Usos e costumes agrícola-alentejanos (concelho d'Elvas) [1903]*. Lisboa: Publicações Dom Quixote.
- Pintado, Antonio & Eduardo Barrenechea
 1974 *A raia de Portugal. A fronteira do subdesenvolvimento*. Porto: Afrontamento.
- Pitt-Rivers, Julian A.
 1963 Introduction. In: J. Pitt-Rivers (ed.), *Mediterranean Countrymen*. The Hague: Mouton.
 1969 *The People of the Sierra*. Chicago & London: The University of Chicago Press. Fourth ed.
- Querido, Augusto
 1972 Portugal. In: Hans Mol (ed.) *Western Religion. A Country by Country Sociological Inquiry*. The Hague: Mouton.
- Rau, Virgínia
 1961 *Estudos de história económica*. Lisboa: Ática.

- Reis, Jaime
1980 A 'Lei da Fome'. As origens do proteccionismo cerealífero (1889-1914). In: Afonso de Barros (ed.) *A agricultura latifundiária na Península Ibérica. Seminário*. Oeiras: Instituto Gulbenkian de Ciência, Centro de Estudos de Economia Agrária.
- Reis, Rogério
1968 *Trás-os-Montes. Problemas regionais*, Vol. I. Régua: Imprensa do Douro.
- Ribeiro, Orlando
1949 *Le Portugal Central*. Livret guide du Congrès de géographie. Lisbonne.
1955 Portugal. In: Manuel de Terán, *Geografía de España y Portugal*. Barcelona: Montaner y Simón.
1970 *A evolução agrária no Portugal Mediterrâneo. Notícia e comentário de uma obra de Albert Silbert*. Lisboa: Universidade de Lisboa, Centro de Estudos Geográficos.
1972 Localização e destino dos centros urbanos de Trás-os-Montes. *Finisterra* 7:46-70
1977 *Introduções geográficas à história de Portugal. Estudo crítico*. Lisboa: Imprensa Nacional - Casa da Moeda.
1986 *Portugal, o Mediterrâneo e o Atlântico* [1945]. Lisboa: Sá da Costa. 4.ª ed. revista e ampliada.
1987 *Mediterrâneo. Ambiente e tradição* [1968]. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian. 2.ª ed. atualizada.
- Ribeiro, Orlando & Hermann Lautensach
1987 *Geografia de Portugal, Vol. III, O povo português*. Comentários e actualização de Suzanne Daveau. Lisboa: Sá da Costa.
- Roseira, Maria João Queiroz
1973 A região do vinho do Porto. *Finisterra* 8:116-29.
- Sampaio, Alberto
1979 *Estudos históricos e económicos, Vol. I, As vilas do Norte de Portugal* [1899-1903]. Prefácio de Maria José Trindade. Lisboa: Vega.
- Sanchis, Pierre
1983 *Arraial: Festa de um povo. As romarias portuguesas*. Lisboa: Publicações Dom Quixote.

- Schneider, Peter, Jane Schneider & Edward C. Hansen
 1972 *Modernization and Development. The Role of Regional Elites and Non-Corporate Groups in the European Mediterranean. Comparative Studies in Society and History* 14:328-50.
- Schneider, Susan
 1980 *O Marquês de Pombal e o vinho do Porto. Dependência e subdesenvolvimento em Portugal no século XVIII*. Lisboa: A Regra do Jogo.
- Serrão, Joel
 1973 *Fontes de demografia portuguesa 1800-1862*. Lisboa: Livros Horizonte.
 1974 *A emigração portuguesa*. Lisboa: Livros Horizonte. 2.ª ed.
- Silbert, Albert
 1966 *Le Portugal Méditerranéen à la fin de l'Ancien Régime, XVIIIe début du XIXe siècle. Contribution à l'histoire agraire comparée*. Paris: SEVPEN. 2 vols.
 1968 *Le problème agraire portugais au temps des premières cortès libérales (1821-1823)*. Paris: Presses Universitaires de France.
 1977 *Do Portugal de antigo regime ao Portugal oitocentista*. Lisboa: Livros Horizonte. 2.ª ed.
- Silva, Fernando Emídio da
 1974 *A insurreição alentejana [1913]*. In: Manuel Villaverde Cabral, *Materiais para a história da questão agrária em Portugal, séc. XIX e XX*. Porto: Inova.
- Silverman, Sydel
 1968 *Agricultural Organization, Social Structure, and Values in Italy: Amoral Familism Reconsidered. American Anthropologist* 70:1-20.
- Slicher van Bath, Bernard
 1980 *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850 [1960]*. Utrecht & Antwerpen: Het Spectrum. 5e druk.
- Slicher van Bath, B.H. & A.C. van Oss
 1978 *Geschiedenis van maatschappij en cultuur*. Baarn: Ambo.
- Soares, José A. de Oliveira
 1979 *História da vila e concelho do Peso da Régua [1936]*. Peso da Régua: Câmara Municipal.
- Solé, Jacques
 1988 *La Révolution en questions*. Paris: Seuil.

- Spiers, Berna
1981 *Vegetation Survey of Semi-Natural Grazing Lands (Dehe-
sas) near Mérida, South-West Spain, as a Basis for Land
Use Planning. Technical Report 6.* Enschede: ITC.
- SROA
1965a *Carta agrícola e florestal de Portugal. Grandes grupos de utili-
zação do solo, 1: 250.000, folha 1, Norte.* Lisboa: Serviço de
Reconhecimento e de Ordenamento Agrário.
1965b *Carta da distribuição da vinha em Portugal, 1: 250.000, folha 1,
Norte.* Lisboa: Serviço de Reconhecimento e de Ordena-
mento Agrário.
1972 *Carta de capacidade de uso do solo, 1: 250.000, folha 3, Sul.*
Lisboa: Serviço de Reconhecimento e de Ordenamento
Agrário.
- Stanislawski, Dan
1970 *Landscapes of Bacchus. The Vine in Portugal.* Austin & Lon-
don: The University of Texas Press.
- Stichting Wetenschappelijke Atlas van Nederland
1963-81 *Atlas van Nederland.* 's Gravenhage: Staatsdrukkerij- en
Uitgeverijbedrijf.
- Taborda, Vergílio
1932 *Alto Trás-os-Montes. Estudo geográfico.* Coimbra: Imprensa
da Universidade.
- Tackett, Timothy
1986 *Religion, Revolution and Regional Culture in Eighteenth-centu-
ry France. The Ecclesiastical Oath of 1791.* Princeton, N.J.:
Princeton University Press.
- Tavernier, R.
1985 *Soil Map of the European Communities, 1: 1.000.000, Sheet 5;
explanatory text.* Luxembourg: Office for Official Publi-
cations of the European Communities.
- Teles, Basílio
1974 *Excelências da pequena propriedade [1903].* In: Manuel
Villaverde Cabral, *Materiais para a história da questão agrária
em Portugal, séc. XIX e XX.* Porto: Inova.
- Tenreiro, A. Guerra
1941-44 *Douro. Subsídios para a sua história económica. Anais do
Instituto do Vinho do Porto 15.*
- Terán, Manuel de
1958 *Geografía de España y Portugal, Vol. IV, parte 1, España,
Geografía Regional.* Barcelona: Simón y Montaner.

- Tilly, Charles
1964 *The Vendée*. Cambridge, Massachusetss: Harvard University Press.
- Vasconcellos, Joaquim Leite de
1933-58 *Etnografia portuguesa. Tentame de sistematização*. Elaborado segundo os materiais do autor, ampliados com nova informação, M. Viegas Guerreiro. Notícia introdutória, notas e conclusão de Orlando Ribeiro. Lisboa: Imprensa Nacional. 4 vols.
- Vester, Michael (ed.)
1982 *Die vergessene Revolution. Sieben Jahre Agrarkooperativen in Portugal*. Frankfurt am Main: Materialis Verlag.
- Vicens Vives, J., S. Sobrequês Vidal & G. Céspedes del Castillo
1982 *Historia de España y América social y económica*, Vol. II. Barcelona: Editorial Vicens-Vives. 4.ª reedición.
- Villa Maior, Visconde de
1876 *O Douro Illustrado*. Porto.
- Viterbo, Joaquim de Santa Rosa de
1965-66 *Elucidário das palavras, termos e frases que em Portugal antigamente se usaram e que hoje regularmente se ignoram* [1798-99]. Porto & Lisboa: Livraria Civilização. 2 vols.
- Vizetelly, Henry
1947 *No país do vinho do Porto* [1880]. Traduzido do Inglês. Prólogo de Mário Bernardes Pereira. Porto: Instituto do Vinho do Porto.
- Wallerstein, Immanuel
1974 *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
- Weber, Peter
1980 *Portugal. Räumliche Dimension und Abhängigkeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Wheeler, Douglas L.
1978 *Republican Portugal. A Political History, 1910-1926*. Madison & London: The University of Wisconsin Press.
- Wolf, Eric R.
1966 *Peasants*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- World Atlas of Agriculture*
1969 *World Atlas of Agriculture*. Novara: Istituto Geografico De Agostini.

Port Wine, the Church and Peaceful Land-labourers: Labour Relationships and Politics in Alto Douro, Portugal

This study is about labour relationships, land tenure and political orientation in the region of Alto Douro, Northern Portugal. It is based on field work in the village of Soutelo do Douro (from August 1977 to July 1978 and from August to December 1980), and on literature.

Alto Douro is the region where port originates from, the fortified wine which enjoys great international reputation. The region also produces common wines, olive oil and almonds. The large-scale exportation of port wine dates back to the eighteenth century. Before then, agriculture had only been small-scale. However, in the eighteenth and nineteenth century, larger landholdings came into being and a large class of land-labourers was formed. The focus of this study is on the land-labourers. Until about 1960, 'a maddening poverty', as inhabitants call it, prevailed among these workers, whilst the employers were relatively well-off. In view of the contrast in wealth between land-labourers and employers one would expect that a tradition of labour struggle would be existent in Alto Douro, and that the majority would have left-wing sympathies. However, there is no question of that. Labour unrest, in the sense of massive protest by wage workers, has never occurred, and the majority votes for right-wing parties. The church still has much influence - much more than in southern parts of the country.

This study has the following two objectives, although there is a clear emphasis on the latter:

1) The introduction to an interesting region where little research has been done. My special interest is in the land-holdings and in the relationships between those who have to do with these holdings. In this study I have described the holdings, the labour relationships and land tenure, also paying attention to their development in the past and to the natural environment in which the holdings have developed.

2) The explanation of the social peace among the land-labourers. I am especially interested in the following question: to what extent do economic relationships (labour relations, land tenure) account for the absence of labour militancy?

The description of agriculture also serves as a preparation for the inquiry into the social peace.

1 Agriculture

After three introductory chapters, in which the research problem is defined and general information is given on Alto Douro and the village of Soutelo, chapters IV, V and VI examine agriculture in the area. The subjects are, successively: the holdings and the producers, the professional structure, and the relationships on the labour market. The findings can be summarized as follows:

The land-holdings. The population mainly depends on the land-holdings for its livelihood, which is also apparent from the comparison with the rural region of Alentejo in the south of the country. Alto Douro, a region of small villages, traditionally has a less differentiated and still more agrarian economy than Alentejo, a region of towns and comparatively large villages.

The largest land-holdings in the port wine region date from the nineteenth century. The prevalence of large holdings is due to the cultivation of grapes, olives and almonds. Grain-growing and stock-breeding, once widespread in Alto Douro and still common in some peripheral parts of the region, have never been practiced on a large scale. (In Alentejo, on

the contrary, large agro-pastoral holdings are traditionally common. The nature of the terrain explains this difference).

In accordance with the categories given by the Instituto Nacional de Estatística, I have classified three types of farms: the employers' farm (*exploração patronal*), where wage-earners perform all physical labour or the most of it; the household farm (*exploração familiar perfeita*), which is cultivated mainly by the household members themselves and which is self-supporting in money and crops; and the part-time farm (*exploração familiar imperfeita*), which is also cultivated by household members and which only partly provides for the needs of the household. In 1980, the employers' farms in Soutelo produced 68% of the grape harvest for port wine, 72.5% of the olive oil and 90% of the port. The size of the employers' farms varies considerably: most of them are as small as household farms and contribute little to the total yield. The household farms have been 'pushed back'; the percentage of part-time farms is highest in the areas where grape cultivation for port is most widespread.

Labour relationships. The professional structure is strongly agrarian. The proportion of wage-earners in the active agrarian population is as high as in Alentejo. The position of the land-labourers on the labour market has been unfavourable for long periods. The real wages were lower than, for example, in French wine regions. A reserve of cheap labour has existed since at least the first half of the past century (since the nineteen-sixties, the reserve has diminished without disappearing). Grave unemployment crises have occurred in Alto Douro.

Land tenure. The land owned by its users has always taken up a larger part of the area than the land rented by them. I relate this to the fact that Alto Douro is 'a region of villages' (in some other parts of Southern Europe there were large numbers of town dwellers who built up land and let it out on lease). This predominance of ownership over rental was one of the factors which contributed to the large number of tiny part-time farms. A landless stratum came into being too: in 1980, two fifths of the families of land-labourers in Soutelo neither owned nor rented land, and in the sixties their percentage was even higher.

The economic inequality was, and still is, the major social problem of the port wine region. I consider this inequality to be due to the 'pushing

back' of household farms by employers' farms and part-time farms, as well as to the fact that a large labour reserve has long existed both in Alto Douro and in neighbouring regions.

2 The social peace among land-labourers

In order to study the main problem (why is labour militancy lacking, and why does the majority vote for right-wing parties?) I further describe in chapter VII the political relationships during this century and then make in chapters VIII, IX and X a systematic comparison with the aforementioned rural region of Alentejo. In Alentejo, massive labour conflicts have occurred frequently and the majority votes for the left-wing parties. What is the explanation for this difference between the port wine region and Alentejo? And more particularly: to what extent do economic relationships account for this difference? I have explored six hypotheses, discussing the interpretations of many authors. The hypotheses and my remarks on them are summarized below.

1) One possible assumption is that the division between the upper and lower class was more sharply defined in Alentejo than in the port wine region, because more agricultural labourers were landless or because it was harder for southern labourers to become a 'privileged' worker, for example, a manager. This would correspond with the view of Karl Marx and others that the formation of a clear-cut division between two classes, or between 'capital' and 'labour', leads to organisation of the masses and increases the revolutionary potential. This interpretation turns out to be wrong. Firstly, neither in Alto Douro nor in Alentejo does the political orientation of the land-labourers depend on whether they have any land or are landless. Secondly, the chances of the ordinary land-labourer becoming a 'privileged' worker are no better in the port wine region than they are in the Alentejo area.

2) Another hypothesis is that the land-labourers in Alentejo had a less favourable position on the labour market and were therefore more willing to join forces. This hypothesis is at variance with data on low wages and unemployment crises formerly in Alto Douro.

3) A demographic explanation of the political behaviour of the land-labourers is also conceivable. In Alto Douro a tradition of emigration exists, which is lacking in Alentejo. On account of this one might assume that there has been more demographic pressure in the latter region, and that this resulted in greater poverty. In Alto Douro emigration might have served as an 'outlet' thanks to which massive conflicts were held off. This hypothesis is based on the incorrect assumption that, without emigration, Alto Douro would have become overpopulated and an explosive labour situation would have arisen. As the data on widespread poverty show, Alto Douro *was* overpopulated (also in 1911-1920, a period of massive emigration); and in spite of this, no labour unrest occurred.

4) One might think that patron-client relationships between employers and land-labourers, which 'cross-cut' the division between classes, are more frequent in Alto Douro than in Alentejo. Such 'vertical loyalties' can develop in labour relationships which have endured for many years or existed for several generations. Has left-wing mobilisation of the land-labourers in Alto Douro been hindered by the existence of patronage? This interpretation is not tenable either, for there is nothing which indicates that loyalties cross-cutting the class system from top to bottom are more usual in Alto Douro than in Alentejo. Their existence does not explain the social peace.

5) Still another hypothesis might be that the distance of the port wine region to the industrial centres, where the labour movement is rooted, has formed an obstacle to activism. Is Alto Douro a more isolated region than Alentejo? Is it easier for activists to organize the agricultural proletariat in the latter region because it is nearer to big centres? This explanation will not do either: in Alto Douro people did not live in a greater political isolation than in Alentejo. Moreover, it was only at certain stages that the social protest in Alentejo was led by a vanguard of urban activists.

6) The rates of church attendance are traditionally higher in the port wine region than in Alentejo. One might hypothesize that it is due to the influence of the church that most labourers in the port wine region are not left-wing. This hypothesis is the only one of the six to be confirmed by the data. The church-mindedness of the majority, or the influence of conservative priests, clearly shows why liberal and leftist movements gained less

adherents than in Alentejo. The land-labourers in Soutelo are aware of what marxists call their class position, but their tie with the church has kept them from rallying round red banners.

The influence of the clergy in Alto Douro has a material base. My suggestion is that the rates of church attendance are higher in this region because the economy and social structure have always been more strongly agrarian than in Alentejo. I assume that anticlericalism (which originated in the eighteenth century in the highest strata of Portuguese society) became widespread in those areas where the local elite consisted mainly of 'urban-oriented' people, such as in the Alentejo area. In such regions the status and power of the clergy declined rapidly. On the contrary, in Alto Douro and other 'regions of villages', the number of urban-oriented people was smaller, anticlericalism spread less and the clergy retained more status and power. In this way, I interrelate 1) the material base, 2) the existence or non-existence of a strong urban tradition or culture that fostered anticlericalism and a low rate of church attendance, and 3) the dominant political orientation. Data on two French regions appear to support this interpretation.

Curriculum vitae

Jan Willem Bennema werd op 17 januari 1948 geboren in Den Helder. Na het behalen van het diploma Gymnasium-B in Wageningen studeerde hij culturele antropologie en sociologie der niet-westerse volken aan de Universiteit van Amsterdam. Tijdens zijn studie was hij een jaar als assistent verbonden aan het Antropologisch-Sociologisch Centrum van deze universiteit. Na zijn doctoraalexamen bood een tijdelijk dienstverband aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, tussen 1977 en 1982, hem de mogelijkheid het onderzoek voor deze dissertatie te verrichten. Hij voltooide het onderzoek in eigen tijd.

